

Баҳриддин Камолиддинов

ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Китоби дарсӣ барои синфи 11

Ҳайати мушовараи Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Қазоқистон ба чоп тавсия кардааст

**Алматы
“Жазушы”
2014**

УДК 373.167.1 (075.3)
ББК 81.2 Тәж - 922
К 16

Камолиддинов Б.

К 16 **Забони тоҷикӣ:** *(оқу китабы)*. Жалпы білім беретін мектептің 11-сыныбына арналған тәжік тіліндегі оқулық.– Алматы: Жазушы, 2014.– 228 с.

ISBN 978-601-200-403-8

УДК 373.167.1 (075.3)
ББК 83.3 (5Тәж) я 72

ISBN 978-601-200-403-8

© Камолиддинов Б., 2014
© «Жазушы» баспасы, 2014

САРСУХАН

Мунаққиди маъруфи рус В.Г.Белинский гуфта буд, ки омӯзиши грамматика ҳадди муайян дорад: дуруст ва беғалат баён кардану навиштани фикрро ёд медиҳад. Вале фикрро чӣ тарз беҳтар ва шевотар ифода кардан мумкин аст, вазифаи грамматика нест. Ин вазифаи «синтаксиси олий», яъне услубшиносӣ ва ҳусни баён аст.

Хонандагони ҷавон, китоби дарсие, ки ҳоло дар даст доред, ҳамин ҳадафро дунболагир аст, ки дониши дар зарфи даҳ сол андӯхтаи шуморо пурратар гардонад, то ки шумо бо забони модарӣ на танҳо беғалат фикри худро шифоҳӣ ё хаттӣ ифода карда тавонед, балки суханони шумо пурмаъно, фасеҳ ва муассир бароянд. Барои ин лозим меояд, ки дар аввали китоб баъзе мавзӯҳои асосии овошиносӣ (фонетика), имло, талаффузи сарех (орфоэпия), вожашиносӣ (лексикология), фразеология, калимасозӣ, сарфу наҳвро (морфология ва синтаксис), ки дар ҷараёни таҳсили даҳсолаатон аллакай омӯхтаед, мухтасар такрор намуда, ду мавзӯи нав: матн ва сохтори маъноию грамматикӣ он ва услубиёту ҳусни баён муфассалтар шарҳ дода шавад.

Аз тадқиқоти забоншиносон маълум гардид, ки дар омӯзиши забон, ҳосил намудани малакаи озод баён кардани фикр ба тариқи хаттӣ ё шифоҳӣ дониستاني матн, тарзи сохтани он, муносибатҳои маъноию грамматикӣ чумлаҳо дар дохили матн, воситаҳои мухталифи ифодаи он муносибатҳо аҳамияти бузург доштааст. Гузаштагони мо ҳам нозуқиҳои илми забони модариро аз матни ғазалиёти Ҳофиз, ашъори Мирзо Бедил ва дигар саромадони калони бадеъ омӯхтаанд. Ин бесабаб нест, зеро тамоми нозуқиҳои маънои калима ва унсурҳои грамматикӣ забон дар матн равшантар аён мегарданд.

Дар китоб ба ҳамаи масъалаҳои услубшиносӣ дахл накарда, танҳо дар бораи услубиёти забон, бо истилоҳи

дигар, панҷ услуби нутқ ва ҳусни баён маълумот дода шудааст. Талаботи замона, татбиқи Қонуни забон низ ҳаминро тақозо мекунад, ки забони давлатӣ дар ҳама соҳаҳои фаъолияти аъзоёни ҷомеа мақоми шоистаи худро ишғол намуда, дар рушди маънавии ҳар фард хизмат намояд.

Ба сифати мавод беҳтарин намунаҳои забони осори бадеӣ ва илмӣ адибону олимони гузаштаю имрӯза, забони нашрияҳо, ки вазъи кунунии забонамонро инъикос мекунанд, интихоб карда шуданд.

Шарҳи масъалаҳои назариро аз супориш ва таҳлили матн оғоз намудем, зеро ин усул барои осонтар дарк намудани моҳияти масъалаҳои назарии илм ба хонандагон ёрӣ мерасонад. Азбаски дар матн нуктаҳои ҷолиби ҷанбаҳои гуногуни забон возеҳтар падидор мегарданд, пас аз ҳар матн супоришҳои илова дода мешавад, ки онҳо масъалаҳои мухталифи мавзӯҳои гузаштаро ҳам дар бар гирифта, чун маводи тақрор ва таҳкими дониши хонандагон хизмат менамоянд.

Ишораҳо:

? – Саволҳо барои тақрори мавзӯҳои гузашта ва нав?

? – Саволи илова ба матни супориш

! – Маълумоти асосии назарӣ

! – Маълумоти иловагии назарӣ

Рақамҳо дар охири калима, ибора ва ҷумлаи супоришҳо, ки шогирдон мустақилона иҷро мекунанд:

1. – Таҳлили фонетикӣ (овоӣ)
2. – Таҳлили сохти калима
3. – Таҳлили морфологӣ (сарфӣ)
4. – Таҳлили синтаксисӣ (наҳвӣ)
5. – Таҳлили луғавӣ ва фразеологӣ
6. – Таҳлили имло ва талаффузи сарех

ТАКРОРИ МАВЗЎЪҲОИ ГУЗАШТАИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ. ФОНЕТИКА (ОВОШИНОСӢ), ИМЛОВА ТАЛАФФУЗИ САРЕҲ (ОРФОЭПИЯ)

- ? 1. Имло (орфография) чист?
2. Меъёрҳои (принсипҳои) асосии он кадоманд?
3. Кадом меъёрҳои имло дар забони адабии муосири тоҷик мавқеи асосӣ доранд?
4. Соли 1998 ба имлои забони тоҷикӣ чӣ гуна тағйирот ворид карда шуд?
5. Имло бо кадом соҳаҳои илми забон бештар алоқаманд аст?
6. Дар навишти кадом овоз ё калимаҳо бештар ғалат мекунад?

! Маъноӣ луғавӣи вожаи арабии **имло** навишта пур кардан аст, маъноӣ истилоҳӣи он қоидаҳои беғалат навиштани овозҳо ва калимаю таркибҳост. Имлои забони адабии муосири тоҷик дар заминаи меъёрҳои сарфӣ (морфологӣ), овой (фонетикӣ) ва анъанавӣ қарор дорад.

Меъёри сарфӣ талаб мекунад, ки дар навишт ҳиссаҳои (морфемаҳои) калима як навъ навишта шаванд. Сифатҳои *бад, хуб, наст* ва ғайра ҳангоми гуфтор дар дараҷаи муқоисавӣ *баттар, хунтар, насттар* талаффуз, вале аз рӯи меъёри сарфӣ *бадтар, хубтар, насттар* навишта мешаванд. Ҳиссаи номии феъли таркибии *сӯйишестеъмол кардан* низ дар талаффуз *сӯишестеъмол кардан* мешавад, вале навишти аввал меъёри имлои забони тоҷикӣ аст.

Меъёри овой (фонетикӣ) мувофиқи тарзи талаффуз навиштани ҳиссаҳои (морфемаҳои) калимаро тақозо мекунад. Дар навишти калимаҳои иқтибосӣ арабӣ, русӣ, байналмилалӣ талаффузи тоҷикии калимаҳо ба инобат гирифта мешавад: калимаи иқтибосӣ арабии *мааттаассуф* дар забони тоҷикӣ бо пасванди калимасозӣ – *она* ба тарзи *мутаассифона* навишта мешавад.

Меъёри анъанавӣ тақозо мекунад, ки овозҳои калима мутобиқи талаффузи қадимаашон навишта шаванд. Ин меъёр дар хати тоҷикигардонидаи арабии калимаҳои *хвеш*, *хвештан* (хеш, хештан), *хвостан* (хостан) ва ғайра риоя мешуд.

Аён аст, ки дар забони адабии муосири тоҷик асосан меъёрҳои фонетикӣ ва сарфӣ эътибор доранд. Дар асоси меъёри маъноӣ бо ҳарфҳои калон навиштани исмҳои хос, дар заминаи меъёри наҳвӣ бо ҳарфи калон навиштани калимаи аввали ҷумла сурат мегирад.

Дар ислоҳоти имлои забони тоҷикӣ дар навишти калимаҳои иқтибосии русӣ ва байналмилалӣ бо овозҳои мутобиқи тоҷикӣ иваз намудани овозҳои барои забони тоҷикӣ бегонаи *ч*, *ш* ва *ы* (сирк, интонатсия, ҷўтка, Салтиков Шедрин) инчунин дар калимаҳои бегонаю худӣ бе аломати *ь* (чудой) навиштани калимаҳо (феврал, палто, А.М.Горкий, дарё, тағйир ва ғайра) дар сурати бандаки изофӣ гирифтани калимаҳо, ки бо овози *й* анҷом меёбанд, навишта шудани он (рӯй–и, ҷой–и, тӯй–и, бой–и, ҷой–и, бӯй–и, обрӯй–и, донишҷӯй–и, ҷо–ҷой–и ва ғайра), бидуни нимтире навиштани ҷузъҳои калимаҳои мураккаби «Лубобулалбоб», «Бадоеъулвақоъ» ва ғайра ҷорӣ карда шуд.

То ва баъди ислоҳоти имло (1998):

апрель – апрел	Келдыш – Келдиш,
лагерь – лагер	Салтыков–Щедрин–Салтиков–Шедрин
альбом – албом	ящик – яшиқ (қутғӣ)
укъёнус – укёнус	щука – шука
ошьён – ошён	центнер – сентнер
дастьёр – дастёр	цемент – сement (симон)
гирья – гиря	целлофан – селофан
пирьях – пирях	цензура – сензура
такья – такя	Цицерон – Ситсерон
афъюн – афюн	цирк – сирк
тағйир – тағйир	циркул – сиркул (паргор).

! Имло бештар ба овошиносӣ, орфоэпия (беғалат талаффуз кардани овозҳою калимаҳо), сарф (морфология), калимасозию таркиббандӣ алоқаи қавӣ дошта, луғатшиносӣ (лексикология), маъношиносӣ (семасиология) ва нахвро (синтаксисро) низ сарфи назар намекунад.

Шогирдон бештар дар имлои овозҳои садоноки **й** ва **ӯ** ғалат мекунад. Мавридҳои асосии истифодаи садоноки **й** (**и**–и дароз) чунинанд:

Дар охири решаи калима: ҳавлӣ, тоқӣ, шолӣ, биҳӣ, моҳӣ, қозӣ, соқӣ, холӣ, боқӣ, сӣ, кӣ, чӣ, чӣ гуна, чӣ қадар ва ғ.

Пасвандҳои **–й**, **–гӣ** исмҳои маънии аломат, касбу машғулият, амалу ҳолат месозанд: сурхӣ, торикӣ, арзонӣ, вазнинӣ, ҷавонӣ, дӯстӣ, зебой, шиносӣ, тирагӣ, бечорагӣ, деҳқонӣ, муаллимӣ, саргарошӣ, раисӣ, даводавӣ, гуштингирӣ, пахтачинӣ, раъйдихӣ ва ғ.

Пасвандҳои **–й**, **–гӣ**, **–вӣ** сифатҳои нисбӣ месозанд: гиёҳи кӯҳӣ, лолаи даштӣ, девори бетонӣ, машғулияти синфӣ, кишти тирамоҳӣ, ҳуроки бегоҳӣ, айёми бачагӣ, вазифаи хонагӣ, чорабиниҳои тарбиявӣ ва ғ.

Бандакҳои феълӣ ва хабарӣ: хонӣ, хонда бошӣ, хондӣ, хонда будӣ, мехондӣ, хоҳӣ хонд, хондагистӣ, хонда истодаӣ, хондаӣ, мехондаӣ ва ғ.

Сифатҳои феълии замонҳои гузашта ва оянда: *хондагӣ, мехондагӣ, хонда истодагӣ, хонданӣ* ва ғ.

1. Калимаҳои содда, сохта ва мураккабро, ки бо садоноки **й анҷом ёфтаанд, ба се сугун нависед ва шарҳ диҳед, ки онҳо ба кадом ҳиссаи нутқ тааллуқ доранд ва чӣ тарз сохта шудаанд:**

Абадӣ, авлодӣ, агентӣ, аҳолӣ, аҷнабӣ, аълоҷӣ, аҳдбандӣ, бадеӣ, бандагӣ, беадолатӣ, боинтизомӣ, ватанпарастӣ, ваҳшигарӣ, гетӣ, генералӣ, гурусначашмӣ, дамгирӣ, даҳонакӣ, дилгармӣ, доҳӣ, заргарӣ, зараррасонӣ, изофӣ, инсондӯстӣ, китобхонӣ, Лайлӣ, мавлавӣ, мардонагӣ, маҳфӣ, маънавӣ, некномӣ, нисбӣ, носаҳеҳӣ, ошуфтаҳолӣ,

парӣ, покдоманӣ, ресандагӣ, самимӣ, сарватмандӣ, тайёрӣ, умумӣ, хотимавай, хушбахтӣ, шанбеги, гани, ҳамзистӣ, ҷаҳонбинӣ.

2. Кадом тарзи ифода қобили қабул аст?

Чустучӯкунӣ – чустучӯ, моторремонткунӣ – таъмири мотор, харидкунӣ – харид, бомбаборонкунӣ – бомбаборон, шеърэҷодкунӣ – эҷоди шеър, таҳқиркунӣ – таҳқир, табриккунӣ – табрик, шикояткунӣ – шикоят, хонавайроншавӣ–хонавайронӣ, хонадомодшавӣ – хонадомодӣ, аспсаворшавӣ–аспсаворӣ, обунашавӣ – обуна, фарбеҳшавӣ – фарбеҳӣ, ошиқшавӣ – ошиқӣ, омодашавӣ – омодагӣ, истифодабарӣ – истифода, ташаккулёбӣ – ташаккул, анҷомёбӣ – анҷом, эзоҳдиҳӣ – эзоҳ: экспедитсияи чустучӯкунии геологӣ – экспедитсияи чустучӯӣи геологӣ ва ғ.

! Ҳарфи «й»–ро «и»–и заданок» ё «и»–и дароз» мегӯянд. Дар воқеъ ҳам ин овоз дар ҳиҷои охири ҳиссаҳои номии нутқ омада, задаи калима мегирад ва нисбат ба садоноки ҳиҷоҳои дигари калима пурқувват ва баландтар талаффуз мегардад. Вале бояд дар назар дошт, ки дар ҷумлаи «Доноӣ одамро сарбаланд, нодонӣ сархам мекунад» исмҳои маънии *доноӣ* ва *нодонӣ* ҳарфи **й** ифодагари задаи калима буда, дар ҷумлаи «Ту, бешак, доноӣ (ё нодонӣ)» задаи калима ба садоноки «о»–и ҳиҷои дуҷуми калимаҳо меафтад (доноӣ, нодонӣ), пас, ҳарфи **й** дар ҳама гуна мавридҳо ифодакунандаи нишонаи заданокӣ нест.

3. Ҳар мисраи шеърро ба ҳиссаҳои маънодор (синтагмаҳо) ҷудо карда, бурро ва бо оҳанги эътимод ва омирона кироат кунед:

Гар бар сари нафси худ амирӣ, мардӣ,
Бар қӯру кар ар(1) нукта нагирӣ, мардӣ(4).
Мардӣ набувад фитодаро пой задан,
Гар дасти фитодае бигирӣ, мардӣ (Рӯдакӣ)(4).

? 1) Дар калимаҳои *амирӣ*, *нагирӣ* ва *бигирӣ* зада ба садоноки кадом ҳиҷои калимаҳо афтодааст?

2) Дар ҷаҳор калимаи *мардӣ* мавқеи задаро муайян кунед.

3) Калимаҳои *амир*, *фитода* ва таркиби *нукта гирифта* ба кадом маънӣ истеъмоли шудаанд?

4) Таъбирҳои *касоро пой задан* ва *дасти касоро гирифта* чӣ гуна воҳиди забонанд ва ба кадом маъноҳо далолат мекунад?

5) Ифодаи *кӯру кар* чӣ гуна воҳиди луғавист ва чӣ хусусияти савтӣ дорад?

4. Ба зади калима эътибор дода байтҳои зеринро кироат кунед:

Дарахти дӯстӣ(1) биншон, ки коми дил ба бор орад,
Ниҳоли душманӣ(2) баркан, ки ранҷи бешумор орад(4).
Чу меҳмони хароботӣ, ба иззат бош бо риндон,
Ки дарди сар кашӣ, ҷоно, гарат мастӣ(2) хумор орад(4)
(Ҳофиз).

Дар ин ҳазрат чу муштоқон ниёз оранд, нозоранд,
Ки бо ин дард агар дармонанд, дармонанд

(Ҳочуи Кирмонӣ).

! Садоноки *ӯ* (вови маҷхул) дар забони тоҷикӣ қобилияти фонемагӣ (тағйир додани маънои калима) дорад: бур (асоси феъли *буридан*) – бӯр (*ашё*), куш (асоси феъли *куштан*) – кӯш (асоси феъли *кӯшидан*), хурд (сифат) – хӯрд (асоси феъли *хӯрдан*), сум (номи узви *ҳайвонот*) – сӯм (воҳиди *пул*) ва ғайра. Он бештар дар мавридҳои зерин қор фармуда мешавад:

1) *Пеш аз ҷамсадои ӣ дар ҳиҷои бастваи калимаҳои аслан тоҷикӣ*: рӯй, мӯй, сӯй, кӯй, шӯй, бӯй, гӯй, тӯйгар, ҷӯйбор, суханпӯё, рӯ ба рӯ, мӯ ба мӯ: рӯйи зебо, мӯйи дароз, кӯйи ғарибӣ.

2) Пеш аз ҳамсадои х дар ҳиҷоҳои баста ва кушодаи калимаҳои тоҷикӣ ва иқтибосӣ: кӯх, кӯҳна, андӯх, анбӯх, шукӯх, гурӯх, маҷрӯх, тӯҳфа, мӯҳточ, мӯҳтарам: кӯҳсор, маҷрӯҳон, кӯҳи баланд, анбӯҳи дарахтон, шукӯҳу шаҳомат.

3) Пеш аз ҳамсадои ҳалқии ь дар калимаҳои иқтибосии арабӣ: мавзӯъ, тулӯъ, шуруъ, мӯътадил, мӯътабар, мӯъҷиза: мавзӯи дарс, тулӯи офтоб.

Бо решаи чунин вожаҳо калимаҳои сохта, мураккаб ва таркибии зиёде сохта, дар ҳамаи онҳо садоноки ӯ навишта мешавад. Чунончи, бо калимаи мӯй ва рӯз: мӯйдароз, мӯйсафед, малламӯй, мӯ(й)чинак, чингиламӯ(й), сермӯ(й), мӯйлаб, бемӯйлаб, мӯйбофӣ, мӯ(й)шонакунӣ, мӯ ба мӯ; рӯза, рӯзона, рӯзгор, берӯзӣ, наврӯз, рӯзмарра, рӯзадор, рӯзбайъ, ҳаррӯза, Бехрӯз, Некрӯз, Гулрӯз, Рӯзигул ва ғ.

5. Бо решаи калимаҳои рӯ(ӣ), зӯш, тӯй ва чӯб калимаҳои сохта, мураккаб ва таркибӣ созад ва онҳоро беғалат хонед.

6. Мисраҳои зеринро бурро ва беғалат қироат кунед. Ҳангоми хондан ба имлою тарзи талаффузи садоноки ӯ ва калимаҳои бӯй – бӯ, мӯй – мӯ, рӯй – рӯ, чӯй – чӯ, кӯй – кӯ, пайи, шӯйӣ эътибор диҳед. Мазмуни ҳар байтро гӯед. Шарҳ диҳед, ки рух кадом ҳиссаи рӯй аст ва чаро ранги гули сурхро аз пайи (барои) вай рабудааст, феълҳои бурда, рабуда аз ҷиҳати маъно чӣ қаробатдоранд ва бо чӣ мақсад кор фармуда шудаанд, вожаҳои мушкин ва фишондан чӣ маъно доранд.

Эй аз гули сурх ранг бурдаву бӯ,
Ранг аз пайи рух рабуда, бӯ аз пайи мӯ.
Гулранг(2) шавад, чу рӯй шӯйӣ, ҳама чӯ,
Мушкин(2) гардад, чу мӯ фишонӣ, ҳама кӯ (Рӯдакӣ).

? 1) Феъли рабудан аз муродифҳои гирифтани ва ситондан бо кадом тобиши маъно фарқ мекунад?

- 2) Нидои эй бо чӣ маъною вазифа омадааст?
 3) Бигӯед, ки чунин матнҳоро дар кадом мавриди суханварӣ истифода кардан мумкин аст?

Матни зеринро қироат кунед ва бигӯед, ки феълҳои *маҷӯӣ*, *мағӯӣ*, *мағир* ва *мабӯӣ* бо кадом калимаҳо таносуби маъноӣ доранд, *суманрӯӣ*, *гулранг*, *анбарбӯӣ* тавсифоти кист ё чистанд ва онҳо чӣ маънӣ доранд.

Дар вақти баҳор чуз лаби чӯӣ маҷӯӣ,
 Чуз васфи лаби ёри суманрӯӣ(2) мағӯӣ.
 Чуз бодаи гулранг(2) ба шабгир мағир,
 Чуз зулфи бутони анбарбӯӣ(2) мабӯӣ (*Маҳастӣ*).

7. Байтҳои зеринро қироат кунед:

Бикшой(1) лаби ширин(2), бозори шакар бишкан,
 Бинмой(1) рухи рангин(2), номуси қамар бишкан
(Сайфи Фарғонӣ).

Шаккарсухан(2) аст ё сухангӯӣ(2) ман аст?
 Анбарзақан(2) аст ё суманбӯӣ(2) ман аст?

! Сабаби осон қироат шудани ин байт дар чист? Ҳар калимаи мисраи аввал бо калимаи мисраи дуум на танҳо баробарвазн, балки бештарини вожаҳо бо якдигар ҳамқофияанд: *бикшой* – *бинмой*, *ширин* – *рангин*, *шакар* – *қамар*; *шаккарсухан* – *анбарзақан*, *сухангӯӣ* – *суманбӯӣ*. Чунин калимаҳои ҳамқофия дар наср истифода шуда бошанд, **наصري мусаччаъ**, дар назм ба кор бурда шуда бошанд, **назми мусаччаъ** меноманд.

! Таҳаллуси муаллиф нисбати зодгоҳи ӯ–шаҳри Фарғона дорад. Азбаски калимаи *фарғонагӣ* нисбат ба *фарғонӣ* мӯҷаз, суфта ва чандон осонгӯӣ нест, аз охири калимаи *Фарғона* садоноки **а** ихтисор шудааст. Муқоиса кунед: Бухороизода – Бухоризода. Бо мақсади суфтаву равон гардидани таҳаллус гоҳ овозе ихтисор, гоҳе афзуда мешавад: Марв – Борбади Марвазӣ, Исфара – Сайфи Исфарагӣ.

8. Ҳангоми қироати шеър ба талаффузи садоноки ӯ диққат диҳед, тавсифҳои гӯйзанах ва мӯймиёбро шарҳ диҳед:

Эй гӯйзанах(2), сухан зи гӯят гӯям
В-эй мӯймиён(2), зи ишқи мӯят мӯям.
Гар об шавам, гузар ба чӯят чӯям
В-ар сарв шавам, ба пеши рӯят рӯям(4) (Муиззӣ).

9. Ба талаффуз ва навишти садоноки ӯ эътибор дода калимаҳои такрор ба такрор қироат кунед:

Рӯй – рӯ – хушрӯ – дурӯя—абрӯвон, мӯй – мӯ, сӯй – сӯ,
бӯй – бӯ, шӯй – шӯ (*шуст*), чӯй – чӯ (*чуст*), гӯй – гӯ (*гуфт*),
рӯҳ, кӯҳ – кӯҳна (*куҳан*), шӯҳрат, мӯҳра – мӯҳр, тӯҳфа,
Зӯҳра, тӯҳмат, бӯҳтон, нӯҳ – нӯҳдорон, мачрӯҳ, анбӯҳ,
рӯшан (*равшан*), рӯған (*равған*), шӯ (*шавҳар*), сӯсан (*савсан*),
вале паҳлу, гесу, орзу, тарозу, бозу, чорсу, тарсу, парасту.

! Дар таркиби калимаҳои аслан тоҷикӣ, иқтибосии арабӣ (бештар), русӣ ва байналмилалӣ, ки аз як ё зиёда ҳиҷо иборатанд, ҳамсадоҳои такрор ё шиддатнок талаффуз мешаванд. Ин ҳодисаи овоиро ташдид ва ҳамсадои такроршударо ташдиднок мегӯянд. Дар талаффузи калимаи иқтибосии арабии *дурр* такрори ҳамсадои **р** равшан аён намегардад, вале *дурру марворид* гӯем, бо ташдид талаффуз мешавад.

Ташдид бештар дар калимаҳои дуҳиҷоӣ: арра, аммо, пурра, салла, пашша, галла, бутта, ғусса, миллӣ, тилло, содда, маккор, рассом, қашшок, чарроҳ, лаззат, диққат, миллат, қувват, ҳуччат, парранда, муаллим, муаллиф, муваффақ, мураккаб, муқаддас, муҳаббат, муҳаррир, муттаҳид, муддат, таачҷуб, таассурот, табассум, ташаббус, ташаккур, таваккал, тавалло, тараққӣ, Садриддин, Фазлиддин, Хайрулло, Неъматулло, ҳиссиёт, зиддият, заррин, хаттӣ, ғиччак, миллион, тонна, грамматика, баррасӣ, ҳаммиллат, ҳаммаслак, ҳаррӯза, каммаҳсул, оббозӣ, хоббинӣ, зидди душман, ҳаққи қалам, синну сол ва ғ.

10. *Калимаҳои зерин чӣ тафовути маъно доранд: дур – дурр, сир – сирр, ака – акка, шада – шадда, сода – содда, чака – чакка, дарав – даррав, хӯрам – хуррам, хӯрок – хуррок.*

Калимаҳоро ба дафтаратон навишта, бурро, шунаво ва беғалат хонед: *аввал, албатта, ақаллан, аллакай, аммо, ғалла, ғусса, зиддият, иттилоот, иттифоқ, иззат, иллат, қисса, муваққатан, мусаллаҳ, муқаррар, муқаддима, муяссар, мубаддал, мутахассис, муддао, муфассал, мукаммал, муваффақият, мутасаддӣ, муаррифӣ, муассиса, муҳаддира, мушаххас, мутаассифона, муҳаққиқ, маҷалла, назаррас, омма, пурқувват, ташаккур, таачҷубовар, тахассус, тахаллус, тамаддун, танаффус, таассурот, тааллуқ, тасаввур, тавачҷӯҳ, тафаккур, террор, тилло, фавқулодда, фаррош, ҳаққонӣ, ҳиссиёт, ҷиддӣ, шиддат, шаффоф, ҳиммат, якка.*

! Ҳамсадои ҳалкии ъ (айн) дар калимаҳои иқтибосии арабӣ, ки дар натиҷаи истеъмоли муддати тӯлонӣ дар забони тоҷикӣ ҳазм шуда «аз они худӣ» гардидаанд, хусусияти фонемагӣ зоҳир намуда, маънои вожаҳоро тағйир медиҳад.

11. *Калимаҳои ба тариқи мувозӣ овардашударо бо ҳам муқоиса намуда, тафовути маъноии байни онҳоро муқаррар кунед: аъён – аён, аъзо – азо, баъд – бад, даъво – даво, манъ – ман, навъ – нав, рафъ – раф, қатъ – қат, раъд – рад, суръат – сурат, таъна – тана, шеър – шер, шӯъла – шула.*

Калимаҳои зеринро нависед ва ба талаффузи ҳамсадои ъ рия намуда онҳоро хонед ва маънидод кунед: *авзоъ, анъана, бадфеъл, баръакс, бараъло, вазъият, вусъат, даъват, заъф, инъикос, инъом, иртичоъ, истеъдод, истеъмом, лаъл, маърифат, манбаъ, масъала, масъулият, маърӯза, монетъ, низоъ, объект, саъй, сунъӣ, табъ, тамаъ, таъм, таъмир, таъйин, таъсир, таъхир, феъл, шуоъ, шӯъба, чомаъ, чузъиёт, чуръат, эътимод, эътироф, қатъият, конетъ, яъне.*

12. Матнро се нафар аз забони ҳикояткунанда (муаллиф) ва ду бародар (тавонгар, дарвеш) хонад. Нафари чаҳорум мундариҷаи ҳикоятро нақл карда, ғояи асосии онро шарҳ диҳад.

Ду бародар (буданд). Яке хидмати султон кардӣ ва дигаре бо зӯри бозу нон хӯрдӣ.(4) Боре тавонгар гуфт дарвешро, ки:

– Чаро хидмат накунӣ, то аз машаққати(1) кор кардан бираҳӣ?(4)

Гуфт:

– Ту чаро кор накунӣ, то аз мазаллати(1) хидмат раҳой ёбӣ. Хирадмандон гуфтаанд: «Нони худ хӯрдану нишастан беҳ ки камари заррин ба хидмат бастан» (Саъдӣ).

? 1) Ҳамчунин бигӯед, ки ҳикоятро дар охири пурсиши аввал қатъ кардан мумкин нест ва ин чӣ хусусияти матн аст.

2) Нависанда чӣ тарз аз такрори калима худдорӣ кардааст?

3) Таркибҳои кор кардан ва хидмат кардан дар матн чӣ тафовути маъно пайдо кардаанд?

4) Маънои вожаҳои султон, тавонгар, дарвеш, машаққат ва мазаллатро шарҳ диҳед.

5) Калимаҳои раҳой ва раҳо аз ҷиҳати таркиби овозӣ чӣ қаробат доранд ва чунин калимаҳоро чӣ меноманд?

6) Феълҳои раҳой ёфтани аз раҳо шудан чӣ тафовути маъноӣ доранд?

7) Қадом унсурҳои грамматикӣ ин матн дар забони имрӯзаамон ба кор бурда намешаванд?

8) Таъбирҳои бо зӯри бозу нон хӯрдан ва камари заррин ба хидмат бастан чӣ маъноӣ доранд?

9) Сифати заррин чаро бо ду ҳамсадои р навишта ва бо ташдид талаффуз мешавад?

ЛЕКСИКА

- ? 1. Маънои луғавию грамматикӣи калима чист?
2. Якмаъноӣ ва сермаъноӣ, маънои аслию маҷозии калима чист?
3. Омоним чӣ гуна калима аст ва он аз калимаи сермаъно чӣ фарқ дорад?
4. Пароним чӣ гуна калима аст ва он аз омоним ва калимаи сермаъно чӣ фарқ дорад?
5. Чӣ гуна калимаҳоро ҳаммаъно, муродиф ва ё синоним меноманд?
6. Муродифҳои луғавӣ, услубӣ ва грамматикӣ аз ҳамдигар чӣ фарқ доранд?
7. Чӣ гуна калимаҳоро зидмаъно ё антоним меноманд ва онҳо барои таъсирбахш ифода кардани фикр чӣ саҳм мегузоранд?
8. Сарчашма ё манбаи пайдоиши калимаҳои забон чӣ гуна аст?
9. Оё ҳамаи калимаҳо доираи истеъмоли васеъ доранд?
10. Магар калимаҳо ҳам наву кӯҳна мешаванд?
11. Луғатнигорӣ чист ва луғатҳо чӣ гуна мешаванд?

! Маҷмӯи овозҳои садоноку ҳамсадо мувофиқи қоидаҳои маъмули ҳар забон бо ҳам васл шуда, ҳичоҳоро ва ҳичоҳо калимаҳоро ташкил медиҳанд, ки он бунёди моддии калимаҳост, онро бо забон мегӯед, бо гӯш мешунавед ва навиштаи онро бо чашм мебинеду мехонед. Ин ҷиҳати вожа ё калимаро ба пӯчоқи чормағз монанд кунем, маънои калима мағзи он ё мафҳуми ашъ, ҳодиса, воқеа, аломату хусусият, амалу ҳолати ҳаёти воқеист, ки дар тафаккури инсон дарк мегардад. Дар маънои луғавии калима маънои умумии ашъ, аломат ва амал инъикос меёбад. Вақте ки *дарахт* мегӯем, дар он ҳамаи навъҳои дарахт (баҳосилу беҳосил, хурду калон ва ғайра) ифода меёбад.

Калимаҳо маъноҳои луғавӣ ва грамматикӣ доранд. Маънои луғавии калимаҳо дар луғатҳо тафсир меша-

вад, аммо маънои грамматикӣ нисбат ба маънои луғавӣ абстракт ва мураккаб буда, дар дастурҳо шарҳ дода мешавад. Масалан, калимаи *хона* дар луғат маскан, истиқоматгоҳ, иморат, ҷойи мӯҳра дар тахтаи шатранҷ тавзеҳ шудааст. Маънои грамматикӣ он исми макон, шумораи танҳо, муайян, ғайришаҳс, бечон, моддӣ, чинс аст.

Исм, сифат, шумора, ҷонишин, зарф ва феъл ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқ, пешоянду пасоянд, пайвандак, ҳиссаҷа ва нидо ҳиссаҳои номустақили нутқ ҳисоб меёбанд, ҷунки ҳиссаҳои мустақили нутқ ҳам маъноӣ луғавӣ, ҳам маъноӣ грамматикӣ доранд, ҳиссаҳои номустақил танҳо маъноӣ грамматикӣ доранд ва маъноӣ вазифаи грамматикӣ онҳо дар ҷумла аён мегардад.

Калимаҳо бо ҳамдигар таносуби маъноӣ ва грамматикӣ доранд. Дар байти зерин калимаҳои равоқ (пештоқ ё айвони хона) бо ошёна ва хона, манзар (назаргоҳ) бо ҷашм таносуби наздики маъноӣ ва феъли фуруд омадан бо калимаи хона таносуби маъноӣ ва грамматикӣ дорад: ба хона фуруд о.

Маъноӣ луғавӣи фурумадан ва фуруд омадан поин омадан, нузул кардан, таваққуф кардан тафсир шудааст. Маъноӣ грамматикӣи феъли фуруд о(й) сиғаи амрӣ, замони ҳозира– оянда, шахси дуюм, шумораи танҳо буда, амали мутлақ ва бевоситаро ифода мекунад, феъли монда, аз лиҳози сохт таркибист, дар ҷумлаи амрӣ ба вазифаи хабар омадааст.

Равоқи манзари ҷашми ман ошёнаи туст(1),
Карам намову(1) фуруд о(1), ки хона хонаи туст(1)
(Ҳофиз).

Дар ин байт маъноӣ луғавӣи равоқ пешайвонест ба намуди меҳроб, манзар дарича, назаргоҳ, равоқи манзари ҷашм маҷозан ба маъноӣ «*мардуми ҷашм*» ва калимаи хона ба маъноӣ *иқоматгоҳ* омадааст.

13. Матнро ҳама ба дафтар нависанд, ду нафар (муаллиф ва гадо) қироат кунанд. Сухани шоирро ҳамаи хонандагон гӯянд. Дар охир яке аз онҳо ғоя ва аҳамияти ривоятро шарҳ дода, дар ҳамин бобат як ҳикмати мардумро дар бобати некӣ кардан ба ёд оварад.

Носири Хусрав аз бозор нони гарм харид(3). Гадое ба назди ӯ омаду гуфт:

– Эй саховатманд(2), чӣ шавад, ки ними нон ба ман диҳӣ. Гуруснагӣ(2) ба чонам расид. Худо ин некиатро хоҳад гардонд(3).

Шоир наонашро ба гадо ҳада карду гуфт:

– Бандагони гурусна тамоми умр барои дороён некӣ(2) мекунанд, вале Худо некии онҳоро ҳеҷ намегардонад(4). Некии ман низ ҳамин гуна бошад.

! 1) Маънои луғавию грамматикӣ калимаҳои нон, некӣ, гарм ва ҳада кардро гӯед.

2) Калимаҳои мустақилмаъно ва номустақили матнро аз ҷиҳати тааллуқи сарфиашон (морфологияшон) ба сутунҳои алоҳида ҷудо карда нависед.

3) Шарҳ диҳед, ки калимаҳои саховатманд, бандагон, дороён чӣ хусусияти сарфии исм зоҳир кардаанд.

4) Чаро калимаи банда бо пасванди –гон, доро бо –он шакли ҷамъ сохтааст?

5) Носири Хусрав, саховатманд ва шоир чӣ қаробати маъноӣ доранд ва дар матн бо чӣ мақсад ба кор бурда шудаанд?

6) Тарзҳои ифодаи «... чӣ шавад, ки ними нон ба ман диҳӣ» ва «... ними нон ба ман бидеҳ» чӣ тафовути маъноӣ доранд ва чаро нигоранда тарзи аввали ифодаро писандидааст?

Таркиби луғавӣ

! Бунёди ҳар забонро захираи луғавӣ ва сохти грамматикӣ ташкил медиҳад. Калимаҳо, таркибҳо, ибораю чумлаҳои рехта (воҳидҳои фразеологӣ) мафҳумҳои ашё, аломат, амалу ҳолатро, ки дар муҳити қору зиндагии инсон вучуд доранд, ифода мекунанд. Калимаҳои ганҷинаи бебаҳои зеҳнии гузаштагонӣ мост, ки бо захираи эҷод намуда, дар асарҳои илмию бадеӣ ба қор бурда, дар луғату фарҳангҳо ба низом дароварда, тафсир намуда, ба наслҳои имрӯза ба мерос гузоштаанд. Қисми зиёди ин сарват калимаю истилоҳоти қадимаю имрӯзаи худанд. Калимаҳои решагӣ, ки мафҳумҳои *ашё, шахс, адад, амал ва ишораи онҳо бо ҷонишинҳо, аз қабилӣ* модар, падар, бародар, замин, ном, хоҳар, дидан, навиштан, сафед, ду, шаш, даҳ, ту, он ва ғайра, ки дар оилаи забонҳои ҳинду аврупоӣ низ бо андаке тағйири овоз мушоҳида мешаванд, аз ҳамин қабиланд. Чунин калимаҳои унсурҳои аз ҳама серистеъмол, сермаъно ва дар калимасозӣ фаъол ба шумор мераванд.

Шояд дар олам чунин забоне вучуд надорад, ки аз забони дигар калимаю истилоҳотро нагирифта (иктибос накарда) бошад. Одатан забонҳои камнуфуз аз забонҳои дар илму фарҳанг бонуфуз ва пешрафта калимаҳоро иқтибос мекунанд. Дар давраҳои гуногуни таърихӣ дар натиҷаи робитаҳои сиёсӣ иқтисодӣ ва фарҳангӣ аз забонҳои гуногуни олам калимаю истилоҳҳо ба забони тоҷикӣ ворид шудаанд. Дар забони муосири тоҷик калимаҳои иқтибосии арабӣ, русӣ ва туркӣ мавқеи бештар доранд. Калимаҳои, ки дар решааш се ё чаҳор ҳамсадо бо як тартиб воқеъ шудаанд, калимаҳои арабианд: КТБ—КиТоБ, КоТиБ; МКТБ—МаКТаБ, МуКоТиБа. Дар таркиби калима мавҷуд будани ҳамсадои ҳалқӣ ӣ, бо пасвандҳои **-ат, -ият** анҷом ёфтани калимаҳои нишонаҳои иқтибосоти арабист. Бештарини калимаҳои, ки дар забони тоҷикӣ ҳамсадоҳои такрор (ташдид) доранд, низ арабианд. Як миқдори чунин калимаҳои шакли ҷамъбандии солим ва шикастаи арабӣ доранд.

14. Калимаҳои иқтибосии арабиро аз рӯйи нишонаҳои зикршуда ба дафтаратон нависед. Маънои кадом калимаҳои арабиро ба осонӣ ва кадомро бо мушкилӣ фаҳмидед ва ё ба луғат мурочиат кардан лозим омад? Мазмуни саволу ҷавобро аз наср фаҳмидан осон аст ё аз назм?

Дарвеш(3) қавихиммат(2) бо подшоҳе(3) соҳибшавкат(2) тариқаи ихтилот ва собиқаи инбисот дошт. Рӯзе(3) аз вай нисбат ба худ гаронӣ тафарруч кард. Ҳарчанд таҷассус намуд, чуз қасрати тараддуд ва бисёрӣ омадшуд онро сабабе наёфт(4). Доман аз ихтилоти ӯ дарчид ва бисоти инбисот аз ӯ дарнавардид. Рӯзе он подшоҳро бо вай дар мамаре(3) иттифоқи мулоқот афтод. Забон ба мулоқот бикушод, ки:

– Э дарвеш, мӯчиб чист, ки аз мо бибуридӣ ва қадам аз омадшуди мо даркашидӣ(4)?

Гуфт:

– Мӯчиб он, ки дониستم, ки аз сабаби наомадан суол беҳ ки аз ҷиҳати омадан изҳори малол(4).

Қиъа

Ба дарвеш гуфт он тавонгар(2): «Чаро

Ба пешам пас аз дерҳо н–омадӣ?»

Бигуфто: «Чаро н–омадӣ?» пеши ман

Басо хуштар(3) аст аз «Чаро омадӣ?» (Ҷомӣ).

Луғат:

Ихтилот – рафтуомад;

Инбисот – ошноӣ;

Тафарруч кардан – бо фаросат дарёфтган, пай бурдан;

Таҷассус кардан – бо мулоҳиза дарёфтган;

Қасрат – зиёдӣ;

Тараддуд – саяю кӯшиш, амал;

Бисоти инбисот аз касе дарнавардидан – тариқи ошноӣро бо касе қатъ кардан;

Мамар – роҳ.

? 1) Муаллиф аз кадом имконоти услубии муродифҳои луғавӣ фоида бурда матлабро рангин ва дилчасп ифода кардааст?

2) Калимаи гаронӣ ба кадом маънӣ омадааст?

3) Калимаи шуд дар таркиби омадшуд ба кадом маънӣ кор фармуда шудааст ва он маъниро ҳоло ҳам дорост?

4) Таъбирҳои «доман аз чизе дарчидан», «бисоти чизе аз касе дарнавардидан», «қадам аз чизе даркашидан» маъноҳои амалро чӣ тарз ифода кардаанд?

15. Калимаю истилоҳоти иқтибосии арабӣ, русӣ ва байналмилалиро ба сутунҳои алоҳидаи дафтаратон нависед ва шарҳ диҳед, ки онҳо ба кадом қонуну қоидаҳои забони тоҷикӣ мутобиқ шудаанд.

– Касалиҳои дил ва рағҳои хунгузарро(2) мо, табибон, мухтасар касалиҳои ишемӣ(2) меномем, – сухан сар кард Зардодхон. – Аз ин мавзӯ ба донишҷӯён(2) даҳҳо соат лексия хонда мешавад... Дар амалияи тиб ақидае ҳукмрон аст, ки бемории дил ва рағҳои хун оқибати тағйироти физиологист(2), яъне дигаргуниҳои соф биологӣ(2) ва кимёвист(2), ки дар ҳисси одам ба амал меояд. Дар таркиби хун холестерин ном моддае пайдо мешавад... (Ф.М.);

Баъди якчанд ҳафта аз район ба ҳавлии Шарофатхола як технику панҷ–шаш нафар гилкорону наччорон омаданд. Онҳо чанд мошин чӯбу тахта ва хишту семент оварданду якбора ба кор сар карданд. Техник, ҷавони бисту ҳафт–бисту ҳаштсолаи(2) қоматбаланди(2) лоғарандом(2), бо талабу исрори Маҳмудбой(2) нақшаи иморатро ба вай нишон дод (А.А.).

? 1) Ин матнҳо кадом соҳаҳои ҳаёти ҷомеаро инъикос мекунанд, дар онҳо чӣ гуна унсурҳои луғавӣ истифода шудаанд? Калимаҳои иқтибосии онҳо аз ҳамдигар чӣ фарқ доранд?

2) Кадом калима ё истилоҳҳо бе зарурат иқтибос шудаанд ва онҳоро бо кадом калимаҳои тоҷикӣ иваз кардан мумкин аст?

3) Калимаҳои табиб, техник, гилкор, наччор чӣ гуна унсури луғавианд ва онҳо бо кадом калимаю истилоҳоти матнҳо таносуби маъноӣ доранд?

4) Муродифҳои луғавии касалӣ ва беморӣ, тағйирот ва дигаргуниҳо бо чӣ мақсад истифода шудаанд?

Сермаъноӣ

! Калимаҳо якмаъно ва сермаъно мешаванд. Забон ба ҳар ду ҳам эҳтиёҷ дорад. Калимаҳои якмаъно қобилияти дақиқ ифода кардани мафҳум доранд. Онҳо дар тадқиқи масъалаҳои нозуки илмӣ ба қор меоянд. Истилоҳ (термин) ҳамин гуна унсури луғавии забон аст. Калимаҳои решагии серистеъмоли забон ба сермаъноӣ майл доранд. Сар, даст, дил, қон, дидан, паст, баланд, гирифтган, хондан, задан барин вожаҳои забони тоҷикӣ аз ҳамин қабил воҳидҳои луғавианд:

Сари савдои ту андар сари мо мегардад,
Бин, ки андар сари шӯрида чихо мегардад (*Ҳофиз*).

Дилаш тангу даҳан тангу миён танг,
Зи дилтангӣ шуда бар вай ҷаҳон танг
(*Фахриддини Гургонӣ*).

Раёсат ба дасти касоне хатост,
Ки аз дасташон дастҳо бар худост (*Саъдӣ*).

Калимаҳои сар, танг ва хондан дар фарҳанг ба чандин маъно тафсир шудаанд. Дар байти аввал «Сари савдои ту андар сари мо мегардад» ба маъноӣ «фикру ҳаёли мо ҳамеша побанди мочарои ишқи туст» ва «сари шӯрида» ба маъноӣ «сари аз дарди ишқ ба шӯр омада», дар байти дуюм даҳони танг – даҳони хурд, дили танг, дилтангӣ – ошuftагӣ, миёни танг – миёни борик, ба касе тангӣ кардани ҷаҳон ба маъноӣ ба азоби рӯҳӣ гирифтор шудан омадааст. Сифати танг дар даҳони танг ба маъноӣ аслӣ, дар дили танг ба маъноӣ маҷозӣ

омадааст. Дар матни охирин калимаи даст дар мисраи аввал ба маънои *инон, ихтиёр, тасарруф*, дар мисраи дуюм ба маъноҳои *тариқи ҳукмронӣ, ҷабру зулм* ва *ба дод омадани мардуми ҷабридида* далолат мекунад.

Сермаъноии вожаҳо як навъи санъати маънавӣ – таҷнис буда, тасвир ва баёни фикрро дар асари бадеӣ, ба хусус, дар назм хушобуранг ва ҷозибанок мегардонад.

16. Аз фарҳангҳо фоида бурда хаттӣ шарҳ диҳед, ки калимаи сар дар ибораҳои зерин ба кадом маъно омадааст?

Сари кӯх, сари роҳ, сари замин, сари ҷӯй, сари шамшер, сари сӯзан, сари хок, сари хирман, сари мӯ, сари хум, сар задан, сар хам кардан (накардан), сар тофтан, сар фуруд овардан, сари ёрӣ доштан (надоштан) бо касе, сар хӯрдан, сар бар осмон судан, ба сар давидан.

17. Феълҳои калимаҳои асли қадима ва сермаъноӣ форсӣ-тоҷикианд? Шумо чанд маъноӣ феъли «хондан»-ро медонед? Ин вожа дар матнҳои зерин ба кадом маъноҳо омадааст?

Ошиқон дарди туро давлати афзун хонанд,
Меҳнати ишки туро бахти ҳумоюн хонанд (4).
Халқ хонанд маҳ аз содагӣ(6) ин рӯй ачаб,
Варақеро, ки бар ӯ хат набувад, чун хонанд? (*Камол*).

Нависандаи(3) номаро пеш хонд,
Бифармуд, то нома бар вай бихонд(4) (*Фирдавӣ*).

? 1) Калимаҳои варақ, хат, нома ва нависанда бо кадом маъноӣ феъли хондан алоқаи наздики маъноӣ доранд?

2) Калимаи меҳнат ба кадом маъно омадааст?

3) Бахти ҳумоюн чӣ гуна бахт аст?

18. Феъли ёздан дар матни зерин бо кадом маъно омадааст ва муаллиф онро бо чӣ мақсад кор фармудааст?

Ҳарчанд зани калон ин нигоҳи палончи худро ва маънии онро фаҳмида бошад ҳам, худро ба нодонӣ зада, наботчойро(2) гардон-гардон карда, дар ду пиёла кашид, яке аз он пиёлахоро ба пеши Соро ва дигарашро ба пеши палончаш гузошт(4).

– Ман наботчой намехӯрам, – гуфт зани хурдӣ оташинона(2). – Ба келин додан гиред! Наботро амакашон барои он кас фиристодаанд!

– Хуб, шумо намехӯрда бошед, ман мехӯрам... Амакаш аз барои келин фиристода бошанд ҳам, «аз давлати шолӣ курмак об мехӯрад» гуфтагӣ гапҳо ҳаст(4).

– Лекин ман шумо барин курмак нестанд, ман биринчу(1) биринчи миёнколӣ барин ёзида рафта истодаам, – гуфт зани хурдӣ...

– Бохабар бошед, ки ёзида-ёзида ланҷ шуда наравед, – гуфт зани калон бо оҳанге, ки гӯё аз оташинии(2) палончаш завқ мегирифта бошад (С.А.).

? 1) Дар ҷумлаи «*Наботро амакашон барои он кас фиристодаанд!*» фикр бо кадом тобиши маънӣ ифода ёфтааст?

2) Феъли «*ланҷ шудан*» чӣ маъно дорад ва он таркиб хоси забони гуфтугӯ аст ё забони адабии китобӣ?

3) Чаро дар ҷумлаҳои боло ҷонишинҳои шахсии ман ва шуморо ихтисор кардан мумкин нест?

19. Матнҳои зеринро ба дафтар навишта, мулоҳиза кунед, ки калимаҳои сар, ҳамсар, ҳамсарӣ ба кадом маъно омадаанд? Мазмуни байтҳоро гӯед.

1. *Сар* ба болинам(3) зи дарди ҳаҷр наздик омадаст(1),
К-аз *сари* болини ман шарманда барҳезад табиб
(Ҳилолӣ).

2. Дорам он *сар*, ки *сар* андар *сари* кори ту кунам,
Бо мани дилшуда ҳарчанд саре нест туро(4).

3. Ба *сари* зулфи дарозаш на дили шайдо рафт,
Ҷону *сар* низ ҳама дар *сари* ин савдо рафт(4) (Камол).

4. Домони ту, эй бути ситамгар(2),
Сар медиҳаму намедиҳам *сар*.

5. *Ҳамсаре*(2) ёфтаи, ки *ҳамсари* *ӯ*
Нест кас дар диёру кишвари *ӯ*(4) (Низомӣ).

6. Аммо Ҳамроҳгавбоз(2) ханӯз ҳам намечунбид ва *сари* хамшудаашро(3) аз *сари* синааш намебардошт(4); Чорсад нафар ба дасти гумоштағони Раҳимхон афтода, кушта шуданд ва *сарони* онҳо ҳам ба *сари* калламанора баромад(4); ...бо Арбобкамол(б) дар давлат, сарват ва эътибор *ҳамсарӣ*(2) дошт (С.А.).

? 1) Дар байти аввал кадом калимаҳо бо ҳамдигар алоқаи маъноии наздик ё, ба истилоҳ, «таносуби маъноӣ» доранд?

Дар ҳамаи байт чаро калимаи «*болин*»-ро бо «*болишт*» иваз кардан мумкин нест?

Калимаи *сар* бо кадом вожаҳо таносуби маъноӣ дорад?

Омоним (ҳамгуна)

! Калимаҳои сермаъно ба омонимҳо шабоҳат доранд. Фарқ танҳо дар ин ҷост, ки байни маъноҳои гуногуни калимаҳои сермаъно аз ҷиҳати монандии зохирии ашёю аломат ё амал ва ё аз лиҳози вазифа робитаи маъноӣ вучуд дорад, вале омонимҳо калимаҳои тамоман гуногунанд, бо якдигар алоқамандии маъноӣ надоранд ё як вақтҳо дошта бошанд ҳам, ҳоло он тамоман ноаён гардидааст. Калимаҳои решагии тоҷикии бар ба маъноҳои феъли *фармоиш*, *пешоянди асли*, *исми ҳосили дарахт*, *ченаки сатҳ*, *оғӯш*, инчунин дар таркиби баҳру бари арабӣ бо маънои *хушкӣ*, калимаи байналмилалии бар ба маънои як навъи *тарабхона* омоним шудаанд.

Омонимҳо мисли калимаҳои сермаъно дар услубҳои бадеӣ, рӯзноманигорӣ ва муошират ҳамчун воситаи тасвири бадеӣ – санъати таҷнис истифода мешаванд:

1. Фарқ аст миёни он, ки ёраш дар бар
Бо он, ки ду чашми интизораш бар дар (Саъдӣ).
2. Қарор аз дили ман рабуд он нигор
Бад-он анбарин турраи беқарор.
Нигор аст рухсораи ман ба хун
Зи ҳичрони рухсораи он нигор (Рӯдакӣ).
3. Ман ки имрӯз ҳалоки дами чонбахши туям,
Дами Исо чӣ кунам, чун дами ту ин дам нест (Ҳофиз).

Дар байти Саъдӣ омоними пешоянди дар ва исми бар (назд, оғӯш) ва пешоянди бар ва исми дар (даромадгоҳи хона) – омонимҳои луғавию грамматикӣ, дар мисраҳои Рӯдакӣ омонимҳои луғавии нигор (маъшуқа ва рангин), дар байти Ҳофиз омонимҳои луғавии *дами чонбахши* (висоли ёр), *дами Исо* (нафаси зиндакунандаи Исо пайғомбар), *дами ту* (висоли ёр), *ин дам* (холо, ин замон) омадааст.

- 20. Бо маъноҳои гуногуни калимаҳои хор, боз, банд, бор, ток, чанг, газ, саҳт, шаст ибора ё ҷумла созад ва сарчашмаи пайдоиши омонимҳоро гӯед. Аз фарҳангҳои истифода бурда тафовути маъноии омонимҳоро шарҳ диҳед.**

! Омонимҳо дар гуфтор ҳамгуна шаванд, овозӣ (омофон), дар навиштор ҳамгуна шаванд, навишторӣ (омограф) меноманд:

Имрӯз шоҳи анҷумани дилбарон якест,
Дилбарон агар ҳазор бувад, дил бар он якест.

Қобили ин гуфтаҳо шав гӯшвор,
То ки аз зар созамат гӯшвор.

Ҳангоми қироати байти аввал исми дилбарон бо таркиби дил бар он ягуна ба гӯш мерасад. Дар байти дуюм ду калимаи гӯшвор дар навишт ягуна, вале аз лиҳози ҷойи задаи калима аз ҳамдигар фарқ мекунанд:

дар калимаи гӯшвор (гӯш барин) задаи ҳичои охирин
ноаёнтар, вале дар калимаи гӯшвор (асбоби зебу зинат)
хеле равшан эҳсос мешавад.

21. Матнҳои зеринро навишта, бурро ва шунаво хонда, гӯед, ки кадом навъҳои омонимҳо истифода шудаанд:

1. Тори зулфатро чудо машшота гар аз шона кард,
Дасти он машшота мебояд чудо аз шона кард(4)
(Хусрави Деҳлавӣ).
2. Макун раҳм бар мардumi бисёрхор(2),
Ки бисёрхор(2) аст бисёр хор(4) (Саъдӣ).
3. Хуршед, ки нури дидаи офоқ аст,
То банда нашуд пеши ту, тобанда нашуд(4).
4. Гулнор бадеҳагӯйиро(2) ба роҳи дигар гардонданӣ(3)

шуда гуфт:

- Ёдгор, ту «Шохдухтар»-ро медонӣ?
- Ҳо, шохдухтарро ман надонам, боз кӣ медонад?
- Донӣ, гӯй!
- Шохдухтар(2) худи ту-дия! (С.А.).

Вожаҳои наздикталаффуз (паронимҳо)

! Сабаб чӣ бошад, ки баъзе мактабиён номи чунин кишварҳо, мисли Шветсия ва Шветсария, Австрия ва Австралия, ҳатто Арктикаро бо Антрактида омехта мекунанд? Баъзан калонсолон ҳам ба ҷойи бӯҳрони иқтисодӣ бурҳони иқтисодӣ мегӯянд. Ҳол он ки маънои истилоҳи бӯҳрон ба русӣ «кризис» ва бурҳон «далел» мешавад. Сабаб ин аст, ки он калимаҳои чуфт аз ҷиҳати таркиби овозиашон ба якдигар хеле наздиканд. Чунин калимаҳо дар забоншиносии умумӣ, ҳамреша бошанд (ба мисли давр – давра, замон – замона, сарф – сарфа, қувва – қувват, байн – мобайн ва ғ.), пароним (юнонии рага «наздики» ва опута «ном» ё наздикном), гуногунреша бошанд (монанди сурат – суръат, нукта – нукта, зарар – зиён, набз – назм ва ғ.), пароним аз (юнонии рага «наздики» ва опотаго «меномам») ном бурдаанд.

Дар забоншиносии тоҷик Т.Зеҳнӣ чунин калимаҳоро наздикталаффуз номидааст:

Табиб дасти худро ба тарафи саройбон дароз карда: «Канӣ, дастатонро диҳед, «назм»-атонро бинам» – гуфт (С.А.); Дар ҳамон ҷо ду пояшро дароз карда ба рӯи хок нишаст ва ҳамчун кӯдак ба гирия сар кард. Ҳунгидани ӯ аз ҳангидани хӯтукча ҳеч монданӣ надошт (Ҳ.К.). Инак, як суруди дигарро дар иҷрои ҳофизи дӯстдоштаатон ба самти шумо мерасонем (Радио).

Дар мисоли аввал нависанда аз забони табиб ба ҷойи калимаи набз дар ноҳунак *наздро* оварда, ба нодонии табиб ишорае кардааст. Дар мисоли дуюм гирияи бадмастро ҳаҷвомез бо *ҳангидани* хӯтук қиёс намудааст. Дар мисоли се-юм гӯяндаи радио зоҳиран тафовути калимаҳои арабии самъ-ро аз самт намедонистааст.

Надонистани тафовути маъноии калимаҳои наздикталаффуз боиси ғалатҳои дағали луғавӣ мегардад. Чунин ғалатҳо на танҳо дар қорҳои хаттии хонандагон, балки дар забони матбуоти имрӯза ҳам мушоҳида мешаванд:

Барои қаноатманд намудани талаботи зиёд ба тарҷумонҳо дар бисёр мамлакатҳо мактабҳо таъсис дода шудаанд; Саволҳои оддии писарак гувоҳи он буданд, ки дар бораи компютер таассуроти кӯчак доранд; Агар дар харидории масоили палав ба гуфтаҳои мо риоя кунед, ошатон ҳам арзону ҳам таъби дил хоҳад шуд.

Рӯзноманигор фарқи маъноии қонёф намудан, тасаввурот ва масолахро аз қаноатманд намудан, тасаввурот ва масоил (шакли ҷамъи шикастаи арабии масъала) надонистааст. Илова бар ин, ба ҷойи сифати кӯчак калимаҳои маъмули тоҷикии кам, андак, ночиз ва ба ҷойи харидорӣ вожаи харид ё харидан-ро истифода кунем, матлаб саҳеҳтар ифода меёбад.

- 22. Калимаҳои наздикталаффузи зерин чӣ маъно доранд? Бо ҳар кадоми онҳо ибора ё ҷумла созад ва тафовути маъноии онҳоро шарҳ диҳед:**

Ризо – розӣ, рустан – растан (рустанӣ – растанӣ), сукут – субут, фуру гирифта – фаро гирифта, қувва – қувват, муло-им – мулоимат, ҳимоя – ҳимоят.

- 23. Кадом шакли калима дуруст аст? Онро ба дафтар нависед ва барои асоснок будани дурустии интиҳоби худ ба луғатҳо мурочиат намуда собит кунед.**

Мусбӣ ё мусбат, зарурат ё зарурият, фарқ ё фарқият, хатогӣ ё хато, ҳайратомез ё ҳайратангез, пандомӯз ё пандангез?

- 24. Аз матнҳои зерин калимаҳои наздикталаффузро ёфта, ба дафтар нависед ва хатгӣ шарҳ диҳед, ки аз ҳамдигар чӣ тафовути овозӣ доранд ва онҳо дар матнҳо бо кадом мақсад кор фармуда шудаанд.**

1. Ишқу ашқ пинҳон намонад; 2. Мард барои ном мемирад, номард барои нон(4); 3. Дар пеши бача «ҳавлӣ»(1) нагӯй ки, «ҳалво» мешунавад; 4. – Аз дасти меҳнаткашони ситамдида(3), ки ба даст яроқ гирифтаанд, сари худро саломат гирифта гурехтан ҳам барои амир як зафар аст: харчанд ҷаҳонгир нашавад ҳам, дар хоки бегонагон дар ба дар гашта «ҷаҳонгард» мешавад(4) (С.А.).

5. Хостам осуда ба кунҷе бинишинам,
Ногаҳ болои ту барангехт(2) балоро (Сайидо).

Синонимҳо (муродифҳо)

- ? 1) Синоним (муродиф) чист?
2) Чӣ гуна воҳидҳои забон муродиф мешаванд?
3) Чӣ гуна калима ва таркибҳои муродифи луғавӣ меноманд?
4) Муродифҳои луғавӣ калимаҳои баробармаъноанд ё тафовуте ҳам доранд?
5) Муродифҳои маъноӣ ва услубӣ чӣ гуна силсилаи калимаҳо ҳаммаъноанд?
6) Чӣ гуна муродифҳои луғавиро матнӣ мешуморанд?
7) Муродифҳои луғавӣ аз вариантҳои ё қаринаҳои чӣ фарқ доранд?
8) Муродифҳои луғавӣ чӣ хусусияти услубӣ доранд?

25. Матнро ба аломатҳои истерия намуда, бурро ва беғалат қироат кунед, калимаҳои ҳаммаъноро (муродиф ё синонимро) ёбед ва шарҳ диҳед, ки онҳо аз ҳамдигар чӣ тафовути маъноӣ ё услубӣ доранд?

Шумо гумон накунад, ки ин ҷӯйборҳо ҷӯйҳои калон ва обхояшон ғуришдори ғалтон бошанд(4). Не (4). Мо аз тангии иборат ба ин ном ёд кардем, вагарна пахнобе буд, қадаш аз қомати сабза ва себарғаҳои(2) навхезе(2), ки дар роҳи ҳаракати ӯ рӯйида буданд, баландӣ надошт ва садои ҳаракаташ аз овози ҷунбиши(2) зангӯлаи симини(2) сари зулфи симбарони(2) нозукхироми(2) тоҷик тафовуте намекард(4) (С.А.).

- ? 1) Дар ин матн шумо – кӣҳо ва мо кист? Ин тарзи оғоз намудани тасвир бо кадом ғарази услубӣ воқеъ гардидааст? Дар ибораи тангии иборат кадом калима бо маъноӣ асли ва кадом калима маҷозан қор фармуда шудааст? Калимаҳои ҷӯйбор, ҷӯйҳо ва пахнобро муродифи луғавӣ шуморидан мумкин аст магар? Дар ифодаҳои сабза ва себарға, зангӯлаи симини сари зулфи симбарони нозукхиром чӣ имкони муассири савтӣ истифода шудааст?

! Синонимҳо (юнонии *synonymos* ҳамномҳо) чунин калимаҳоянд, ки ба як ҳиссаи нутқ тааллуқ дошта, маъноӣ (ё яке аз маъноҳои) луғавиашон комилан бо ҳамдигар мувофиқ меояд ва ё бо тобишҳои маъноӣ луғавӣ ва обуранги услубиашон аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Муродифҳои назмшиносӣ ва поэтика, математика ва риёзиёт (риёзӣ), изофат ва бандаки изофӣ, ҳамеша ва доимо истилоҳ ва калимаҳои баробармаъноянд ва дар забон бо маъноӣ муштарак ба андозаи баробар ба кор бурда мешаванд. Ин ҳодисаро бештар дар истилоҳоти илмӣ мушоҳида мекунем: духтур – пизишк, зоотехник – ветеринар – молдухтур.

Дар услубшиносӣ чиҳатҳои фарқнокӣ муродифҳо муҳимтаранд:

1. Муродифҳо бо тобишҳои маъно аз ҳамдигар фарқ мекунанд, бинобар ин дар ҳама гуна мавридҳо якдигарро иваз карда наметавонанд: Ман дар дили худ гуфтам, ки: «Ман ин тангаро аз дасти ин аблаҳ хоҳам ситонд» (Восифӣ). Феъли ситондан аз гирифтани ва рабудан бо тобиши *бо зӯрӣ гирифтани* фарқ мекунад. Дар силсилаи муродифҳои овоз, садо ва бонг калимаи охири овози баланд ва пурҳайбтро ифода мекунад. Калимаи овоз ба ҷонзодҳо ва садо ба ҷисмҳои бечон нисбат дорад.

2. Дар муродифҳои луғавӣ на танҳо мафҳумҳои ашё, аломат ва амалу ҳолат, балки баҳои мусбат ё манфие ҳам ифода меёбад, ки онро сарбории маъноӣ ҳиссӣ ё обуранги ҳиссии мусбат ё манфии вожаҳо меноманд. Аз ин чиҳат дар силсилаи муродифҳои луғавӣ як калима мафҳумро ҳолисона, вале муродифи дигари он ғаразнок ифода мекунад. Масалан, калимаи ҷанг амалро *мӯътадил*, набард бо обуранги ҳиссии *мусбат*, пой мафҳуми узви баданро *мӯътадил*, линг бо обуранги ҳиссии манфӣ ифода мекунад. Дар сурати ба назар нагирифтани чунин сарбории маъноӣ калимаҳо ғалати услубӣ, яъне бемавқеъ кор фармудани унсурҳои луғавӣ рӯй медиҳад: Як ҷавони тахминан бистсола... чашмонаш

дурахшон, лекин андешаманд, пешонааш фарох, лекин пурчин, рухсорааш чун себи сурх тобон, лекин ғамгин, ки аз башарааш андешамандӣ намоён буд, ба хаёл фуру рафта дар гӯшае аз бошишгоҳи мардум дуртар менишаст (С.А.). Дар ин матн аз силсилаи муродифҳои рӯй калимаҳои рухсора ва башара ба як шахс нисбат дода шудааст. Калимаи рухсора обуранги мусбат, вале вожаи башара тобиши манфӣ дорад. Истеъмоли калимаи башара ғалати услубист.

3. Ҳама гуна муродифҳои луғавӣ ҳам дар забони гуфтугӯ, ҳам дар забони хаттӣ ё китобӣ ва дар услубҳои гуногуни нутқ (*расмӣ, илмӣ, бадеӣ, рӯзноманигорӣ ва муошират*) яксон қор фармуда намешаванд. Дар силсилаи муродифҳои мактуб, нома ва хат; хуб, беҳ ва нағз калимаҳои нома ва беҳ дар забони адабии китобӣ маъмул бошанд, калимаҳои хат ва нағз дар гуфтугӯи омиёна, калимаҳои мактуб ва хуб дар ҳар ду маврид ҳам мустаъмаланд, бинобар ин калимаҳои аввалро обуранги услубии хаттӣ ё адабии китобӣ ва гуфтугӯӣ дорад, мегӯянд, вале калимаҳои охириро умумистеъмол меноманд. Дар матни илмии зерин калимаи гуфтугӯи нағз бемавқеъ истеъмол шудааст: Ба ҳар як калима ё истилоҳи тоҷикӣ дар тарҷума эквиваленти нағзи украиниаш дода шудааст (Маҷалла). Ба ҷойи эквивалент калимаи муодил ва ба ҷойи нағз калимаи мувофиқ ё созгорро қор фармудан лозим буд.

4. Муродифҳои луғавӣ аз ҷиҳати доираи маъно, дараҷаи истеъмол, таносуби маъноию граматикиашон, ки бо калимаҳои дигар доранд, низ фарқ мекунанд. Доираи маънои калимаи рӯй *назар* ба рух ва рухсора, калимаи қад нисбат ба муродифҳои дигараш қомат ва боло хеле васеъ аст, бинобар ин бо миқдори зиёди калимаҳо алоқаманд шуда, таносуби маъноӣ пайдо карда метавонад. Баландии ҳама гуна ҷисмҳоро қад гуфтан мумкин аст: қади одам, қади девор, қади сафедор, қади об ва ғайра, вале калимаҳои қомат ва болоро танҳо ба қади баланду мавзуни ҷавон ё шахси мӯътабар нисбат

додан мумкин аст. Варианти болишт назар ба болин доираи васеътари таносуби маъноӣ дорад. «Ӯ дигар аз болишти беморӣ сар набардошт» гӯем, ғалат мешавад, зеро бо калимаи беморӣ танҳо калимаи болин таносуби наздики маъно дорад:

Бар сари болин табиб аз гиряи ман зор шуд,
Аз барои сиҳхати ман омаду бемор шуд (Ҳилолӣ).

Дар ин байт калимаи болин бо калимаҳои сар, табиб, сиҳат ва бемор таносуби наздик ва бо калимаҳои гиря ва зор шуд таносуби дури маъноӣ дорад.

Феълҳои дидан, нигаристан, нигоҳ кардан ба як маъноӣ умумӣ далолат кунанд ҳам, аз лиҳози имконоти грамматикӣ васлшавӣ бо калимаҳои дигар фарқ мекунад: феъли дидан мафъули (объекти) бевосита (чиро ё киро?) феъли нигоҳ кардан мафъули бавосита (ба чӣ ё ба кӣ?) қабул мекунад.

26. Муродифҳои хабар, мужда, навид ва пайгом бо кадом тобиши маъноӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад? Чаро шоир дар ин байт хабари омад-омади фасли баҳорро мужда гуфтааст, вале ба бум вогузоштани хабари нохушро вочиб донистааст? Бо муродифҳои мазкур шумо ҳам чумлаҳо соzed.

Булбуло, муждаи баҳор биёр,
Хабари бад ба бум боз гузор (Саъдӣ).

? 1) Чаро ифодаи «*бад ба бум*» мисли «*баҳор биёр... гузор*» осон ва суфта талаффуз намешавад?

2) Чаро дар ин байт баъд аз калимаи булбуло ва дар охири мисраи якум аломати вергул гузошта шудааст? ?

! Дар ин байт калимаҳои мужда ва хабар муродифанд. Онҳо тафовути маъноӣ ва услубӣ доранд: доираи истеъмоли мужда маҳдуд буда, дар забони адабии китобӣ ба кор бурда мешавад ва хоси услуби баланд ё

малеҳи (орифонаи) баён аст. Доираи истеъмоли хабар васеъ аст, дар забони гуфтугӯ ва хаттӣ баробар кор фармуда мешавад, бинобар ин вожаи умумистеъмол ба шумор меравад. Калимаҳои булбул, баҳор, биёр, бад, бум, боз гузор низ аз ҳамин қабиланд. Дар манзари (фони) онҳо калимаи мужда бо обуранги тару тоза ва гуворо фарқ мекунад, яъне хусусияти услубӣ ва ё обуранги услубии забони китобӣ (хаттӣ) зоҳир мекунад. Ҳамин гуна маъноҳои услубии воҳидҳои мухталифи забон мавзӯи баҳси услубшиносӣ аст.

27. Муродифҳои луғавӣ аз ҳамдигар чӣ тафовути маъноӣ ё услубӣ доранд?

Чашм – дида – айн – нарғис – ҷоду, зуд – тез – даррав, касалиҳои гузаранда – бемориҳои сирояткунанда, мӯйсафед – пиракӣ, гузоштан – мондан – ниҳодан, гуфтан – баён кардан – иброд доштан – қисса кардан – ҳикоят кардан – нақл кардан, ангушт – чилик – лелак, серноз – нозпарвар – инҷиқ, қабул кардан – пазируфтани.

28. Матни зеринро ба дафтар нависед ва ба зери муродифҳо хат кашед ва хаттӣ эзоҳ диҳед, ки чӣ гуна воҳидҳои забон ҳаммаъно шудаанд ва чаро ба ҷойи якдигар кор фармудани онҳо на ҳамеша имконпазир аст? Дар ин матн сухан дар бораи гирифтани моҳ меравад, ки Аҳмади Дониш пешгӯӣ карда буд.

Аҳмади Дониш бодикқат он рақамҳоро аз назар гузаронид. Гоҳо ба соат нигоҳ карда, баъд аз он ба осмони соф, ки дар вай моҳи пурра нур мепошид, чашм дӯхт. Як вақт забонаш гирифта-гирифта: «Ба-ба осмон нинигаред» – гуфт ӯ. Ҳама ба осмон нигаристанд.

29. Ҷумлаҳои зеринро бодикқат хонед ва мувофиқи мазмуни матнҳо ба ҷойи сенукта аз силсилаи муродифоти калимаю воҳидҳои фарзеологӣ *дидан, чашм дӯхтан* ва ғайра таъбири мувофиқро гузоред.

1. Зарафшонро пеш аз ин ман бисёр... ва манзараҳои онро дар Самарқанд, дар Миёнкалот, дар деҳаи Соктаре...; 2. Муҳаббат камсавод буд, ҳарчанд ба рӯи коғаз..., хонда натавонист; 3. Ман ба тарафи торикии шаб, ба тарафи дарё ва кӯҳсори сар ба фалак кашида... саҳифаҳои сиёҳи таърихро аз ҳаёл мегузаронидам; 4. Чавон аз асп фуромада, ба атрофаш эҳтиёткорона...; 5. Гӯё дар умраш аввалин бор..., (маро, ба ман, аз ман)...; 6. Чӯпон дар баландӣ хомӯш истода (маргзор— ро, ба маргзор, аз маргзор)...; 7. Кампир саросемавор (гирудӯ атрофи ҳавлиашро, ба гирдӯ атрофи ҳавлиаш)..., лекин ҷойи муносиби пинҳонкунӣ наёфт.

30. Аз силсилаи муродифҳо калимаҳои мувофиқро интихоб карда, ҷумлаҳои ба дафтар нависед ва шарҳ диҳед, ки чаро маҳз ҳамин калимаро интихоб намудед.

1. Соатҳои дароз аз пайи трактору комбайнҳо тохта на хастагиро (мефаҳмиду, медонисту) на гуруснагиро. 2. Охуро аз сайёд ба дираме бихарид ва (бираҳонид, раҳо кард) ва гуфт: «Он ки бегуноҳеро аз куштан (бираҳонад, раҳо кунад), ҳаргиз бегуноҳ кушта нашавад. 3. Саворон дар талоши гелос шоху навдаҳои онро мешикастанд ва аз дасти якдигар (мегирифтанд, меситонданд, мерабуданд). 4. Арақи шӯр аз ҷабин бо гӯшаи ҷашм ва кунҷи лабонаш (меҷакид, мерехт, метаровид, мешорид). 5. Ҳама мегуфтанд, ки обу ҳавои дараи Варзоб губори дилро (тоза мекунад, мебарорад) ва занги дилро (тоза мекунад, мезудояд).

31. Муродифҳои луғавӣ дар матнҳои зерин бо ҷӣ мақсад қор фармуда шудаанд?

1. Ноне, ки фақир мебахшад, ҳазор нон арзиш дорад, ноне, ки доро медахад, беш аз як нон намеарзад (Ҳичозӣ). 2. Лекин ин гуна сангҳо ба сабаби боронҳои баҳорӣ покиза ва мусавфо шуда буданд. 3. Ҳарчанд ман аз Бухоро рафта, таҳсил карданам умеди худро қанда бошам ҳам, дар он миён воқеае рӯй дод, ки барои Бухоро рафта хонданам

имкон пайдо шуд. 4. Одина ягон–ягон рамаро аз назар гузаронда, дид, ки як буз бо як гӯсфанд дар миён нест (С.А.). ?

! 1) Дар матни аввал феълҳои арзиш дорад ва меарзад чӣ гуна воҳиди забонанд, аз кадом ҷиҳат муродиф ва бо чӣ мақсад истифода шудаанд?

2) Дар ҷумлаи чорум аз назар гузаронид ва дид чӣ гуна воҳиди забонанд ва бо ҳамдигар чӣ муносибати маъноӣ доранд?

! Дар ҳама забонҳои олам аз такрору забонзада шудани калима ҳазар мекунад. Такрор аслан ду навъ мешавад: такрори унсурҳои луғавию грамматикӣ (калимаҳои мустақилмаъно ва номустақил), такрори маъно. Дар такрори луғавӣ як калима, таркиб ё ибора дар як ҷумла чанд маротиба такрор мешавад. Чунин такрор бо ягон ғарази услубӣ воқеъ шуда бошад, такрори дуруст ва бамавқеъ, бе зарурат воқеъ шуда бошад, такрори нодуруст ё бемавқеъ мешавад.

Такрори маъноӣ он аст, ки калима ё таркибҳои гуногуни ҳаммаъно ё наздикмаъно дар ҷумла омада, ба мазмуни ҷумла ҷиҳат ба намекунад ва аз партофтани яке аз он калима ё таркибҳо мундариҷаи ҷумла осеб намебинад, баръакс, ҷумла кӯтоҳ, гуфтани фаҳмидан осон мегардад:

Роҳбарияти корхона ба интиҳоб, тарбия ва ҷо ба ҷо гузоштани кадрҳо мудом диққати доимӣ медиҳад. Дар ин ҷумла калимаҳои мудом ва доим ба як маъно далолат мекунад, бинобар ин яке аз онҳоро ихтисор кардан лозим аст.

Такрори бамавқеъ бо ягон ғарази услубӣ воқеъ мегардад: Ин лаҳза гӯё ду олиҳаи ҳусну зебӣ, ду дили пур аз орзу, ду қалби молмоли меҳр, ду ҷисми саропо оташи муҳаббат рӯ ба рӯи ҳамдигар меистоданд; Инак чоршанбеи оянда Маҳмуд Аббос савганд ёд мекунад, савганди вафодорӣ, савганди ифтихор, савганди эҳёи сиёсати нави миллии Фаластин, савганди

раҳои миллати Фаластин аз ишғоли ғосибон, савганди Байтулмуқаддас, қудси Шариф (Рӯзнома); Биё, то ки ман акнун ба ту таронаи одами озод, таронаи бахт, таронаи саодатро суруда заминҳои зарбахши колхозамонро биро нам (Ҳ.К.).

Дар бобати такрори сухан дар назм ақидаи Носири Хусрав чунин аст:

Дар шеър зи такрори сухан боке нест,
Зеро ки хуш ояд сухани нағз ба такрор.

Вале ба андешаи Низомии Ганҷавӣ:

Забон гарчи бошад чу оби зулол,
Зи такрор хезад ғубори малол.

Ҷонишинҳои шахси дар шеър бе зарурат кор фармуда намешаванд, чунки аз шакли феъл аён мегардад, ки соҳиби амалу ҳолат ва аломат кист: Агар дашном фармой, ва гар нафрин, дуо ғӯям... Дар ин ҷо ҳочат ба зикри ту ва ман нест: Агар ту дашном фармой ва гар нафрин, ман дуо ғӯям... Аммо дар мавриди дигар ҷонишин ифшоғари эҳсосоти шоир аст, агар он зикр наёбад, таъсири шеър коста мегардад. Ҷонишинҳои ман ва ту ба тариқи қиёс такрор омада бошанд, задаи мантиқӣ мегиранд ва маънои соҳибони амал таъкид меёбад:

Чаро ман зафарманду ман сарбаланд?
Чаро ту ҳақиру чаро мустаманд?
Чаро аз рӯҳи ман саодат падид?
Чаро ту дар уммеи рӯзи саид? (М.Т.).

Муродифоти воҳидҳои дигари забон

! Феъли меарзад аз ҷиҳати сохт содда, вале арзиш дорад таркибист. Онҳо аз лиҳози сохт муродиф шудаанд ба мисли хандид – ханда кард, мекӯшад – кӯшиш мекунад. Исмҳои дуторӣ – дуторчӣ – дуторнавоз, сифатҳои бохунар – хунарманд, зарфҳои ором – оромона низ аз ҷиҳати калимасозӣ хусусияти ҳаммаъноӣ пайдо кардаанд ва дар ҷумла ба вазифаи муштараки нахвӣ меоянд.

Феъли дидан бо воҳиди фразеологии аз назар гузаронидан ҳаммаъно шудааст. Муродифоти вожаҳо бо воҳидҳои фразеологӣ имконоти интиҳоб ва саҳеҳ баён кардани фикрро васеътар мекунад: мурдан – вафот кардан – даргузаштан – аз олам ҷашм пӯшидан – раҳти сафар барбастан – бандагиро ба ҷо овардан ва ғайра бо тобишҳои гуногун ба як маъноӣ ҳолат далолат мекунад.

Воҳидҳои фразеологӣ ҳам силсилаи муродифотро ташкил медиҳанд: *дил бохтан* – *булбули шайдо шудан* (ошиқ шудан), *гул–гул шукуфтан* – *қабат–қабат гӯшт гирифтан* – *ба куртаи худ нагунҷидан* – *сари касе ба осмон расид* – *чашми касе равшан шуд* – *дар чашми касе оташи шодӣ барқ зад* (шод шудан).

Унсурҳои сарфӣ ҳам аз ҷиҳати маъноӣ грамматикӣ ҳаммаъно мешаванд: шоирҳо – шоирон – шуаро (маъноӣ грам– матикии ҷамъ), *роҳи дуртарин* – аз ҳама дур – дури дур (маъноӣ грамматикӣ дараҷаи оӣ).

– Биёед, Олимӣ, дигар эуфеллин (як навъи доруи бемории дил) истеъмол накунем... (Ф.М.) // –Олимӣ, дигар эуфеллин истеъмол накун...

Феълҳои истеъмол накунем (сиғаи шартӣ–хоҳиш– мандӣ, замони ҳозира–оянда, шахси яқум, шумораи ҷамъ) фармоишро бо мулоимат, вале истеъмол накун (сиғаи амрӣ, замони ҳозира–оянда, шахси дуом, шумораи танҳо) бо дуруштии ифода мекунад.

Воҳидҳои наҳвӣ забон низ дар ифодаи муносибатҳои маъноӣ бо ҳамдигар муродиф мешаванд: орзуи ягонаи Раҳимабегим // ягона орзуи Раҳимабегим // Раҳимабегимро ор– зуи ягона // Раҳимабегим–а орзуи ягонааш; Бо ҷашми хирад бояд дид ҷаҳон // Ҷаҳонро бо ҷашми хирад дидан лозим аст.

- 32. Бо усули тағйир додани шакли феъл ва сохти ҷумла (таъвиз ё ивазкунӣ ва ё трансформатсия) силсилаи муродифҳои грамматикӣ созад ва шарҳ диҳед, ки муродифҳо бо кадом тобишҳои маъноӣ ва мавқеи истеъмолашон аз ҳамдигар фарқ мекунад:**

1. Ман туро фаромӯш нахоҳам кард ва ту ҳам маро фаромӯш намекуни // ...

2. Ман Сочиро дидагӣ не // ...

3. Магар ба ҳамин Мирзои урганҷӣ бовар кардан мумкин аст? // .

33. Тарзҳои гуногуни ифодаи як фикрро бо ҳам муқоиса намуда, тафовути сохтори ҷумларо муайян кунед:

Гулбиро мо намегӯем, ки аз дебо қабо дошт // ...мегӯем, ки аз дебо қабо надошт; Гулбиро мо намегӯем, ки қабои дебо дошт // Гулбиро мо мегӯем, ки қабои дебо надошт; Мо намегӯем, ки Гулбӣ аз дебо қабо дошт // Мо мегӯем, ки Гулбӣ аз дебо қабо надошт; Мо намегӯем, ки Гулбӣ қабои дебо дошт // Мо мегӯем, ки Гулбӣ қабои дебо на– дошт; Гулбӣ қабои дебо надошт // Гулбӣ кучо аз дебо қабо пӯшидан кучо?

С.Айнӣ аз ин ҳама қолабҳои ифодаи як мазмун муродифи аввалро интихоб кардааст:

Гулбиро мо намегӯем, ки аз дебо қабо, аз катон пирохан, аз зарбафт камзӯл, аз махмал калтача, аз фарангӣ сарбанд, аз дурру марворид овеза ва гарданбанд, аз зари холис дастпона ва аз алмос ангуштарин дошт, зеро ин ҳама асбоби зинат ва зеваре, ки шумурда шуд, на ин ки ба монанди Гулбӣ як дух– тари фақири ятима, балки ба сарватдорони кӯҳистон ҳам ёфт намешавад.

Ин қолаби ифода аз ду ҷиҳат аз тарзҳои дигари ҳаммаъно фарқ мекунад: якум, муаллиф таъкид карданист, ки ин ҳама либосҳои маҳз аз ҷиҳати гуна матоъҳои гаронбаҳо ва ноёб дӯхта шудаанд ва он асбоби зевар аз ҷиҳати навоҳирот ва санҷиҳои арзишманд сохта шудаанд, дуюм, ба тасвир ё шарҳи ҳол бо ҷонишини мо худро шоҳиди ҳол нишон додани муаллиф дар насли бадеии тоҷик падидаест, ки тимсоли он дар осори гу– заштагон мушоҳида намешавад. Аҳамияти услубии ин тарзи баёнӣ фикр он аст, ки тасвир ранги ҳақиқати воқеӣ мегирад, ки шоҳиди ҳозире нозири он гӯё худ муаллиф аст.

АНТОНИМ

- ? 1. Антонимҳо чи гуна калимаҳоянд?
2. Онҳо аз калимаҳои ҳаммаъно чӣ фарқ доранд?
3. Чӣ гуна калимаҳоро антонимҳои матнӣ меноманд?
4. Антонимҳо аз санъати тазод (контраст) чӣ фарқ доранд?
5. Чаро онҳо бештар дар зарбулмасал, панду андарзҳои мардумӣ ва ашъори шоирон ба кор бурда мешаванд?

! Антонимҳо (юнонии *anti* зидди, муқобили ва *опута ном*) ё калимаҳои зидмаъно чунин воҳидҳои луғавианд, ки маъноҳои муқобили ҳамдигарро ифода мекунанд. Ҳама гуна калимаҳои антоним надоранд. Дар калимаҳои сермаъно мумкин аст, ки ҳар кадоме аз маъноҳои антоним дошта бошад: *бори гарон – сабук, нархи гарон – арзон; қади паст, одами паст*:

Заҳми тегу тир чун хоҳӣ кашид,

Чун ту аз заҳми забон бигрехтӣ (Ҷалололидини Румӣ).

Калимаҳои муқобилмаъно ҳамреша ва гуногунреша мешаванд. Дар ташаккули ҷуфти антонимҳои ҳамреша унсурҳои калимасозии забон ёрӣ мерасонанд: *одами доно – но-дон; бо-хирад, хирад-манд – бехирад; ҳунар-манд, пур-ҳунар – беҳунар; ўҳдабаро – ўҳда-но-баро* ва ғ.

Калимаҳои муқобилмаъно дар таркиби ибора ё ҷумла омада, ба василаи муқобилгузори ашё, аломат, ҳолат, амал, ҳодисаҳои табиат, воқеаҳои зиндагӣ моҳияти масъаларо барҷаста, ҷолиб ва муассир ифода мекунанд, бинобар ин дар услубҳои бадеӣ, рӯзноманигорӣ ва муошират воситаи муҳими тасвири ҷозибанок ба шумор мераванд. Бесабаб нест, ки адибон калимаҳои муқобилмаъно номи асару филмҳои бадеӣ қарор додаанд: «Ҷанг ва сулҳ», «Хайр ва шар», «Зиндаҳо ва мурдаҳо», «Баҳор ва хазон», «Сурх ва сиёҳ» «Мақр ва муҳаббат» ва ғ.

Антонимҳо дар зарбулмасал, суханони ҳикматноки бузургон ва, ба хусус, дар назми суннатӣ ва муосири форсу тоҷик воситаи муҳимтарини тасвири бадеӣ ба шумор мераванд: *То бад нагӯӣ, нек намеояд*; Бисёр талаб макун, ки ба кам зор шавӣ; Кӯтоҳи хирадманд бех аз нодони баланд; Шикамсерро чӣ парвои шикамгурусна; Дӯст гирёнда гап мезанад, душман хандонда; *Аз дӯсти нодон душмани доно бех*; *Ҳазор дӯст кам, як душман зиёд*; *Поёни шаби сияҳ сафед аст ва ғ.*

Дар эҷодиёти шоирон антонимҳои дӯст – душман, шаб – рӯз, кӯтоҳ – дароз ва ғайра дар мавриду муносибатҳои мухталиф хеле зиёд ба кор бурда шудаанд:

1. Осоиши ду гетӣ тафсири ин ду ҳарф аст:
Бо дӯстон мурувват бо душманон мадуро.
Ҳофиз зи гусса сӯхт, бигӯ ҳолаш, эй сабо,
Бо шоҳи дӯстпарвари душмангудози ман (Ҳофиз).
2. Чун қазо ояд, набинӣ ғайри пӯст,
Душманонро бознашиносӣ зи дӯст.
Офтобо, бори дигар хонаро пурнур кун,
Дӯстонро шод гардон, душманонро кӯр кун
(Ҷалолиддини Румӣ).

Дар чунин мавридҳо калимаҳои зидмаъно задаи мантиқӣ мегиранд ва матлабро барҷаста ва муассир ифода мекунанд:

1. Дило, манол зи шоме, ки субҳ дар пайи ўст,
Ки нешу нӯш ба ҳам бошаду нишебу фароз (Ҳофиз).
2. Ғамат дорам, маро шодӣ ҳамин аст,
Зи баҳтам ҷойи озодӣ ҳамин аст.
Зи бедодат харобобод шуд дил,
Дар ин вайрона ободӣ ҳамин аст (Камол).
3. Ишқи ӯ тӯфонзамирам карду рафт,
Бо ҷавониҳош пирам карду рафт (Лоик).

Дар калимаи харобобод ду сифати муқобили ҳамдигар (ха-роб-обод) ҳамроҳ омадааст ва тазод (анти-

теза) барчааста ифода ёфтааст. Ин ҳодисаи маъноиро дар забоншиносӣ оксюморон (юнонии охутогон оқилонаи чоҳилона) меноманд:

1. Наргис набувад боз, ки бедор набошад,
Боз аст сияхнаргиси ту хуфтаи бедор (Рӯдакӣ).
2. Бар худ чу шамъ хандазанон гирия мекунам,
То бо ту, сангдил, чӣ кунад сӯзу сози ман (Ҳофиз).
3. Ҳамагирад гиребонам, ҳамедорад парешонам,
Ман ин хушхӯи бадхӯро намедонам, намедонам
(Ҷалолиддини Румӣ).
4. Аз ин дунёи чоҳилпарвари оқил
Ба ҷуз оҳе пари коҳе намегирам (Гулрухсор).

Калимаҳои дидор ва фироқ маъноҳои муқобили ҳамдигарро ифода мекунанд, вале калимаи шодӣ аслан бо ғамгинӣ, маҳзунӣ ва ширинӣ бо талхӣ антоним мешавад. Дар мисраҳои зерин калимаи шодӣ бо талхӣ муқобил гузошта шудааст. Чунин калимаҳоро антонимҳои матнӣ меноманд:

Ҳеч шодӣ нест андар ин ҷаҳон
Бартар аз дидори рӯи дӯстон,
Ҳаҷ талхӣ нест бар дил талхтар
Аз фироқи дӯстони пурхунар (Рӯдакӣ).

Тафовути санъати тазод аз ҳодисаи муқобилмаъноӣ ин аст, ки дар санъати сухан ду воқеа, ҳодиса, манзара, ҳолати рӯҳии шахс бо ҳам зид гузошта мешавад, вале дар антонимҳо фақат маъноҳо муқобили ҳамдигаранд:

Бихандад лола бар саҳро
Ба сони чеҳраи Лайло,
Бигирияд абр бар гардун
Ба сони дидаи Мачнун (Рӯдакӣ).
Лайлӣ сари зулф шона мекард,
Мачнун дурри ашк дона мекард (Низомӣ).

Дар матни аввал тазод бо ёрии калимаҳои муқобилмаъноӣ бихандад ва бигирияд возеҳ ва муассиртар, дар байти охир бидуни антонимҳо ифода ёфтааст.

34. Якчанд зарбулмасал ва байт нависед, ки дар онҳо калимаҳои муқобилмаъно қор фармуда шуда бошанд. Муайян кунед, ки антонимҳо ба кадом ҳиссаи нутқ тааллуқ доранд ва маъноҳои муқобили онҳо фақат дар матн зоҳир мегарданд ё бе он ҳам ифода меёбанд.
35. Чунин ҷумлаҳо нависед, ки дар онҳо антонимҳои ошно – бегона, гам – шодӣ, нек (некӣ) – бад (бадӣ), дур – наздик, пирӣ – ҷавонӣ истифода шуда бошанд.
36. Матнҳои зеринро ба дафтар нависед ва хаттӣ шарҳ диҳед, ки калимаҳои кӯтоҳу дарозро бо кадом маъно ва ғарази услубӣ қор фармудаанд?

1. Вақте ки дар сайёраи Замин шаби дарозтарини сол фаро расид, дар биржаи молу ашё рӯзи кӯтоҳтарин омад (Рӯзнома)(4).

2. Сабри ман кӯтоҳ гашт аз ишқи он зулфи дароз,
К-ӯ гаҳе бо гул ба сайр асту гаҳе бо мул (шароб) ба роз
(Рӯдакӣ).

3. Агар ба зулфи дарози ту дасти мо нарасад,
Гуноҳи бахти парешону дасти кӯтоҳи мост(4).

4. Болобаланд(2) ишвагаре(2), сарви нози ман
Кӯтоҳ қард қиссаи зухди дарози ман (Ҳофиз).

5. Шуд ба фирӯзагунбад (2) аз сари ноз,
Рӯз кӯтоҳ буду қисса дароз (Низомӣ).

ФРАЗЕОЛОГИЯ

- ❓ 1. Фразеологизмҳо чӣ гуна воҳиди забонанд?
2. Чаро онҳоро ҳам як ҳиссаи ҳазинаи луғавӣ мешуморанд?
3. Бо калима, ибора ва ҷумла чӣ муносибат доранд?
4. Воҳидҳои фразеологӣ чӣ гуна хусусиятҳои маъноӣ ва услубӣ зоҳир мекунанд?
5. Мавқеи онҳо дар услубҳои гуногуни нутқ чӣ гуна аст?
6. Чаро воҳидҳои фразеологиро хусни нотақрори ҳар забон мешуморанд?
7. Дар истеъмоли онҳо чӣ гуна ғалатҳо рӯй медиҳанд?

37. Матни зеринро се нафар хонандагон (дар нақши муаллиф, Мурод ва Эшонқулбой) қироат кунанд. Сипас муаллим аз аҳли синф пурсад, ки кадом мафҳуми ҳолат ба тарзҳои гуногун ифода ёфтааст ва он ифодаҳо кадом воҳиди забонанд, аз ҷиҳати сохту таркиб, обуранги услубӣ аз ҳамдигар чӣ фарқ доранд.

Баъд аз ягон соли хонадор шудани Мурод Фотимабибӣ мурд. Мурод хабари вафоти модаркалони худро дар дашт, дар вақте ки ӯсфандҳои хӯчаинро чаронида гашта буд, шунид... Мурод ӯсфандонро аз чаро ба тарафи ҳавлии бой ронд ва пеш аз як соат аз фуру рафтани офтоб, яъне пеш аз як соат аз вақти муқаррарии ҳаррӯзааш ба ҳавлии бой расид.

– Чаро молҳоро ин қадар барвақт аз чарогоҳ гардондӣ? – гуфт Эшонқулбой...

– Магар ба шумо хабари аз дунё гузаштани модаркалонаро нарасониданд? – гуфта пурсид Мурод аз бой дар ҷавоби ӯ.

– Расонданд, аммо чӣ шудааст? Як кампир мурд, мурд-дия. Бо зуд рафтани ту магар ӯ зинда мешавад? ?

? 1) Муродифҳои мурдан, вафот кардан ва аз дунё гузаштан дар матни асари бадеӣ бо чӣ мақсад истифода шудаанд?

2) Муаллифи асар кист ва номи асар чист?

38. Матнҳои бурро ва бегалат қироат кунед ва ӯед, ки кадом мафҳумҳо ба тарзи маъмулӣ ифода наёфтаанд?

1. Ҳатто дар тирамоҳи соли гузашта, рӯзе дар ин бора бо акои калониаш гапашон гурехт(4). Ҳар ду сурху сафед шуданд. Дар ҳамон вақт ба пеши акааш буду шуди масъаларо гуфт, арғамчинро аз миён бурид(4);

2. Охир ман офтоби сари дарахтам. Худо нахоҳаду вақт ё бевақт бандагиро ба ҷо оварда монам, ин духтари ба қад расида дар рӯи хона мемонад-мӣ(4)?

3. Дар аснои роҳ Заҳро ба ӯ:

– Маро ба Алии шилпуқ доданӣ шуда истодаанд. Ман вайро намехоҳам(4)! – гуфт.

– Чаро намехоҳӣ? (4) – гуфт ба ҷавобаш Бобӣ ва бо ҳамин саволаш ба болои сӯхта намақоб ва ба оташи фурӯзон равған рехт(4) (Ҳ.К.).

! Дар матни аввал гапи касе гурехт, сурху сафед шудан, буду шуди чизе, аргамчинро аз миён буридан, дар матни дуюм офтоби сари дарахт будан, худо нахоҳад, вақт ё бевақт, бандагири ба ҷо овардан, ба қад расида, дар матни охирин ба болои сӯхта намақоб рехтан ва ба оташи фурӯзон равған рехтан воҳидҳои фразеологӣ ба шумор мераванд. Чумлаи гапи касе гурехт ва таркиби сурху сафед шудан ба як маъно – *арбада кардан*, ибораҳои буду шуди чизе ба маънои *ҳамаи ё тамоми чизе* ва аргамчинро аз миён буридан ба маънои *қаҳрӣ шудан*, дар матни дуюм иборати офтоби сари дарахт будан ба маънои *пир шудан*, чумлаи Худо нахоҳад ба маънои *некӣ хостан аз Худованд*, таркиби вақт ё бевақт ба маънои *ногаҳон*, иборати ба қад расида ба маънои *болиғ омадааст*. Дар матни сеюм ба болои сӯхта намақоб ва ба оташи фурӯзон равған рехтан ба маънои муштараки *ангехтан*, *дучанд кардани алами касе* далолат мекунад.

Маълум мешавад, ки воҳидҳои фразеологӣ нисбат ба калима таркиби мукамал ва сохтори наҳвӣ мураккаб дошта, дар қолаби таркиб, ибора ва чумла воқеъ мегарданд, вале аз лиҳози маъно мисли воҳидҳои ҷудоғонаи луғавӣ як мафҳуми *ашё*, *аломат*, *хусусият*, *амал* ё *ҳолатро* ифода мекунанд. Ин маънои умумӣ ва ягонаи воҳидҳои фразеологӣ монанди воҳидҳои озоди наҳвӣ аз маънои ҷузъҳои ибора ё чумла ҳосил намегардад, балки аз маънои маҷмӯи ҷузъҳо ва сохтори устувор ё рехтаи наҳвӣ бармеояд.

Калимаҳо дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ аксар ба маънои маҷозӣ меоянд ва мафҳумхоро як дарача пӯшида, вале рангину дилнишин ифода мекунанд. Дар онҳо як лаҳзаи воқеии ҳаёт инъикос меёбад: аргамчинро аз миён буридан, офтоби сари дарахт (кӯҳ) будан, ба

болои сӯхта намақоб рехтан ва ғайра. Чунин лавҳаҳо инъикоскунандаи муҳити зиндагӣ, фарҳанг ва тахайюлотии мардуми ҳар қавму миллат ба шумор мераванд, бинобар ин фаҳмидани маъноии чунин суханони сеҳрнок барои бегонагон ба осонӣ муяссар намегардад. Аз ҳамин сабаб онҳоро аз як забон ба забони дигар айнан тарҷума кардан на ҳамеша муяссар мегардад.

Воҳидҳои фразеологӣ ҳам мисли дигар унсурҳои луғавӣ хусусияти сермаъноӣ, муродифӣ, антонимӣ зоҳир мекунад. Чунончи, чашми касе равшан шуд ба маъноҳои *шод шудан*, *таваллуд кардан*, аз худ рафтани ба маъноҳои *беҳуш шудан* ва *зурут пайдо кардан*, дар матни зерин шамоли хӯрдани ба маъноҳои *саёҳат кардан* ва *ба бемориҳои зуқом гирифтани шудан* омадааст:

– Ба қишлоқҳо баромада, камтар шамоли меҳӯрдед, беҳтар буд.

– Не, не. Ман аз шамоли хӯрдани метарсам (С.Ғ.).

Воҳидҳои фразеологӣ низ хусусияти ҳаммаъноӣ зоҳир намуда, силсилаи муродифотро ташкил медиҳанд ва бо тобишҳои нозуки маъно, обурангии услубии гуфтугӯӣ, адабии китобӣ ё ҳосии услубҳои ҷорӣ нутқ, инчунин бо обурангии ҳиссии мусбат ё манфӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад. Воҳидҳои фразеологӣ мушт ба дарафш задан // гирех ба бод задан // зӯри беҳуда задан, мург аз қафас раст // тир аз қамон ҷаст баробармаъноанд:

Ақнун пушаймонӣ суд надошт ва афсӯсу дарег ғоида намебахшид, чунки тир аз қамон барҳато ҷаста ва мурғи матлаб аз дом раста буд (С.А.).

Муродифҳои чашм андохтан, назар афкандан, чашм давондан, аз назар гузаронидан, чашм дӯхтан, чашм нақандан, зеҳн мондан ва ғайра тобишҳои муҳталифи маъноӣ *нигаристанро* ифода мекунад: чашм андохтан ва назар афкандан ба чизе *беъътиноёна ва сатҳӣ* як *нигоҳ карданро* фаҳмонад, зеҳн мондан ва ифодаи гуфтугӯӣ синҷа кардан ба нуқтаи муайян *бодикҷат* *нигаристан* аст. Фразеологизми чашм андохтан обурангии гуфтугӯӣ, назар афкандан обурангии адабии китобӣ, чашм песондан обурангии ҳиссии манфӣ дорад.

39. Дар матнҳои зерин як маъно бо кадом воҳидҳои забон ифода ёфтааст ва онҳо аз ҳамдигар чӣ фарқи маъноӣ ва услубӣ доранд?

Ба ин қадар оташи хашми Арбоб фурӯ нанишаста, Одинаи мазлуми ба замин афтодари мезад(4); Бо ин қадар ҳам хашми Арбоб баргараф нашуда, пасу дунбол ҷӯб мезад(4); Ин вақт хашми Арбоб қадре паст гардида, ҳудаш ҳам аз задан монда шуда буд(4) (С.А.).

40. Матнҳоро хонед, воҳидҳои фразеологиро дар шакли ибора ё ҷумла ба дафтар навишта, муродифи луғавиашро ёбед ва муқаррар кунед, ки маънои муштараки онҳо чӣ тарз ифода ёфтааст ва муродифҳои луғавию фразеологӣ аз ҳамдигар чӣ фарқи тобиши маъноӣ ва ё услубӣ доранд.

Н а м у н а: Аммо барои ин кор коргари бисёр даркор мешуд, барои пахтачиён (пахтачаллобон) бошад, ҳалвои бедуд – фоидаи бе музду меҳнат даркор буд (С.А.).

Ҳалвои бедуд – фоидаи муфт. Воҳиди фразеологӣ мафҳумро образнок ва таъсирбахш ифода мекунад, ҳоси забони гуфтугӯиест, оҳанги кинояомез ва манфӣ дорад.

1. Дар ҳамон сония ҳамлакунандагон(2) худро гум карда дасту по хӯрданд (Ҳ.К); 2. Ҳар кас ба ҳонаи мо барои келинбинӣ(2) биёяд, ман аз изо мемурам, дар он вақт замин намекафад, ки дароям(4) (С.А.); 3. Дар ҳаққи чунин одамони табиатан(2) ноором ва ба шугле хӯгирифта одатан мегӯянд, ки устухонаш аз хурдӣ дар меҳнат шах шудааст; 4. Дар шахраки Обигарм дар роҳи автобус ду соати расо чашмамон косаи гадо шуд(4) (Рӯзнома).

? 1) Худро гум кардан – дасту по хӯрдан ва аз изо мурдан – замин намекафад, ки дароям дар кадом қолабҳои нахвӣ ифода ёфтаанд ва аз муродифи луғавиашон чӣ тафовути маъноӣ ё услубӣ доранд?

2) Калимаи меҳнат ба кадом маъно кор фармуда шудааст?

41. Муродифи фразеологии капимаю таркибҳои зеринро нависед ва тафовути маъноию услубии онҳоро хаттӣ шарҳ диҳед: интизор шу– дан, безобита шудан, хомӯш мондан, ранчидан, ошиқ шудан.

! Воҳидҳои фразеологии муқобилмаъно: шахди зиндагӣ чашидан – шахди марг чашидан, хотири касе чамъ аст – хотири касе парешон аст матлабро барҷаста ифода мекунанд, бинобар ин дар асарҳои бадеӣ аз ин имконоти муассири забон истифода бурдаанд:

Он ки дар *зулфи* парешонаш дили мо чамъ буд,

Чамъи моро ҳамчу зулфи худ парешон карду рафт
(Ҳилолӣ).

Дар вақти набудани Зебинисо дар маҳалла ва гирду атроф чӣ воқеаҳо рӯй додааст, чашми кихо равшан шудаасту кихо аз дунё чашм пӯшидаанд, як ба як гуфт
(Ҳ.К.).

Дар забон истилоҳоти зиёди иҷтимоию сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, илмию техникӣ, корғузори расмӣ ва ғайра вучуд доранд, ки дар қолаби ибора рехта шудаанд: ҳилоли аҳмар, терроризми байналхалқӣ, иқтисоди бозаргонӣ, арзиши иловагӣ, майдони магнитӣ, ситораи думдор, ҳисоби абҷад, таҷоҳули ориф, бандаки изофӣ, тарҷумаи ҳол, ҳаққи маҳр, парвандаи қиноӣ, фикри айбдорӣ, мурофияи судӣ, ба ҷавобгарӣ кашидан ва ғайра.

Дар забони матбуот ҳам дар баробари як миқдор воҳидҳои фразеологии маъмули забон, аз қабилӣ ба марра расидан, марраи аввалинро фатҳ намудан, камари ҳиммат бастан, чашми корро донистан, чомаи амал пӯшидан, ҳосили бо арақи ҷабин рӯёнда ва ғайра, ифодаҳои рехтаи ҳоси забони расонаҳои хабарӣ: дастовезҳои меҳнатӣ, тиллоӣ сафед, изҳори нигаронӣ кардан, ба чизе таҳким бахшидан, пиёда кар– дани чизе, мавриди амале қарор додан, ба тасвиб расонидан, кӯшиш ба харҷ додан, ба чизе мувоҷеҳ шудан ва ғайра серистеъмоланд.

Азбаски воҳидҳои фразеологӣ аз чанд калима таркиб ёфта, сохтори устувор ва табиати хеле нозук доранд, дар истифодаи онҳо ғалатҳои гуногун роҳ меёбанд. Яке аз он навъи нуқсонҳо омехта кардани унсурҳои луғавии як воҳиди фразеологӣ бо дигарест, ки онро дар забоншиносӣ контаминатсия меноманд: роли (нақши) калон доштан – аҳамияти калон бозидан: Барои оқилона идора намудани мамлакат машварат бо ҳамсар саҳми бузурге мебозад (Рӯзнома). Муқоиса кунед: *дами беғам мезанам, даври пирӣ меронам* – дами пирӣ меронам(?); косаи сабрам лабрес шуд, шишаи сабрам шикаст – шишаи сабрам лабрес шуд(?); *ба ҳаяҷон омад*, дар ташвиш монд – ба ташвиш омад(?)

42. Муродифи фразеологӣ антонимҳои дӯст доштан – бад дидан, некӣ кардан – бадӣ кардан, сабру тоқат кардан – бесабрию бетоқатӣ кардан, чавонӣ – пирӣ, бисёр – камро навишта, шарҳ диҳед, ки муродифҳои луғавию фразеологӣ аз ҳамдигар чӣ фарқи маъноӣ ё услубӣ доранд.

43. Фразеологизмҳои зерин чӣ маъно доранд ва бештар дар кадом тарзи баёни фикр (хаттӣ, адабии китобӣ ё шифоҳӣ, гуфтугӯӣ) истифода мешаванд?

Азоби гӯр, чашм ало кардан, лаб фурӯ бастан, аз даҳон мондан, дил бохтан, ба шаҳодат расидан, дум ликкондан, ангушти ҳайрат газидан, бо чаҳони фонӣ падруд гуфтан, ҷойи шишт наёфтан, ба лаб кулӯх молидан.

44. Кадом тарзи ифода қобили қабул аст? Ба дафтаратон нависед ва сабаби интихоби худро хаттӣ шарҳ диҳед.

1. Мувофиқи талаби рӯз ташкил намудани кор ба чорводорон имконият медиҳад, ки аз иҷрои супоришҳои истеҳсолӣ бо сарбаландӣ бароянд(4) – Бадон, агарчи аз ӯҳдаи бадӣ набароянд, аз бадгӯӣ ва забондарозии худ бознамеистанд(4) ; 2. Ҳар каси дидаю надида ҳаваси

зиндагии онҳоро як бор меҳӯрад. – Ба либоспӯшии дугонаҳояш нигариста ҳавасаш меомад. – Меҳмонҳо маро дида ҳавасашон мерафт. – Мардуми деҳа навхонадоронро дида ҳавас мекарданд, ки кош ба онҳо низ Худованд чунин арӯсу доводро насиб гардонад(4); 3. Аз аҳволи ояндаи ман хавотир нақашӣ ҳам, мешавад. – Боз одамони дар хона буда хавотир қашида нашинанд. – Кампир аз ин аҳволи писараш ба хавотир афтада бо овози хаста пурсид – Шабу рӯз хавотирӣ мекашам, ки аҳволи фарзандонам дар мамлақати бегона чӣ хел бошад(4).

КАЛИМАСОЗӢ

? 1. Калимасозӣ (морфемика) чӣ гуна соҳаи илми забон аст?

2. Кадом роҳҳои калимасозиро сарфӣ (морфологӣ) меноманд?

3. Морфемаҳо чӣ гуна ҳиссаҳои калимаанд?

4. Морфемаҳои шаклсозу калимасоз аз ҳамдигар чӣ фарқ доранд?

5. Таркиббандӣ чӣ гуна тарзи калимасозӣ аст?

5. Дар бораи реша, асос, пешванду пасвандҳо чӣ медонед?

! Калимасозӣ ва таркиббандӣ чунин қисмати забоншиносӣ аст, ки аз имконоти калимасозию таркиббандии забон баҳс намуда, тарз ва роҳҳои сохта шудани калимаю таркибҳо ва бад-ин васила ғанӣ гардидани таркиби луғавии забонро меомӯзад. Дастгоҳи калимасозии забон чӣ андоза коршоям ва фаъол бошад, забон аз лиҳози сарвати луғавӣ ҳамон қадар тавоно ва қудратманд мегардад.

Ҳиссаҳои маънодори калимаро морфема меноманд. Калимаи ҳалвогар аз ду морфема ҳалво – решаи калима (номи хӯрок) ва пасванди калимасозӣ – гар (номи шахс вобаста ба соҳаи машғулият, касб) иборат аст. Калимаи келинбинӣ аз се морфема: решаҳои келин ва бин (асоси

замони ҳозираи феъл), пасванди – ӣ (номи амал) сохта шудааст.

Морфемаҳо калимасоз, шаклсоз ва муштараквазифа (калимасозу шаклсоз) мешаванд: дар калимаи ҳалво–гар–он морфема ӯ пасванди –он шаклсоз буда, маънои калимаи ҳалвогарро тағйир намедиҳад, балки шакли онро дигар кар– дааст: ҳалвогар – шумораи танҳои исм, ҳалвогарон – шумораи чамъ. Дар исми ҳалво–гар пасванди калимасозии –гар аз решаи ҳалво (номи ашӯ, хӯрокворӣ) исми ҳалвогар сохтааст, ки ба мафҳуми касбу кори шахс далолат мекунад. Дар калимаи розак пасванди –ак шаклсоз аст:

Бархез, ки мову ту чу чонем

В–аз розаки ҳамдигар бидонем (Ҷалолиддини Румӣ).

Дар ин байт калимаҳои бархез аз пешванди бар– ва решаи хез ва ҳамдигар аз пешванди ҳам– ва решаи дигар иборатанд.

Дар калимаи пайвандак пасванди –ак калимасоз аст: аз решаи пайванд ва пасванди –ак истилоҳи забоншиносӣ сохтааст.

45. Бо пешвандҳои ҳам–, бар–, бе–, но–, пасвандҳои –гар, –бон, –зор, –ин (–гин), –ӣ (–гӣ) калимаҳо созад ва бигӯед, ки калимаҳои ҳосилшуда ба кадом ҳиссаи нутқ тааллуқ доранд ва бо кадом маъно калимаи нав сохтаанд.

46. Кадом тарзҳои калимасозии Ҳофиз дар забони адабии имрӯза ҳам маъмуланд? Дар он қолабҳо калимаҳо созад: додгар, ғамнок, пурлаъл, сияхруй, дилсиёҳ, шердил, дилпазир, сухтадил, оҳандил, хушдилий, лолазор, шакарлаб, гуландом, хумхона, тарабсаро, май– када.

47. Аз матни зерин капимаҳои сохта ва мураккабро ба дафтар нависед ва шарҳ диҳед, ки аз кадом ҳиссаи (ё ҳиссаҳои) нутқ бо кадом тарз сохта шудаанд:

1. Дар коргаҳи кӯзагаре рафтам дӯш,
Дидам ду ҳазор кӯза гӯёву хамӯш.
Ногоҳ яке кӯза баровард хурӯш:
«Ку кӯзагару кӯзахару кӯзафурӯш?» (Хайём)

2. Ҳикоят

Панчпоякро гуфтанд:

–Чаро ба шакли качпайкарон афтодӣ ва пой дар роҳи
качравӣ ниҳодӣ?

Гуфт:

–Аз мор тачриба бардоштам, ки бо он ростию ростравӣ
хамеша аз санги ҷафо саркӯфта аст ё аз захми ситам дум-
бурида (Ҷомӣ).

**48. А. Аз капимаҳои меҳр, фитна, панд, ибрат, ҳайрат,
ҳикмат, ҳазл, шӯҳӣ ва чузъҳои –омез, –ангез ва
–омӯз калимаҳои мураккаб созад, ки бо феълҳои
омехтан, ангехтан ва омӯхтан таносуби маъноӣ
дошта бошанд.**

**49Б. Кадом тарзи калимасозӣ дар забон маъмул аст?
Барои ин ба китоби М.Шакурӣ «Ҳар сухан ҷоеву ҳар
нуқта мақома дорад» муроҷиат намоед.**

Лаҳзаҳои хотирмон ё хотирнишин, оби ноҷӯшомада
ё наҷӯшида, воситаи алоқаи ҳозирзамонӣ ё ҳозирзамон,
комёбиҳои назаррас ё чашмгир, ҳар чизи пурарзиш ё
гаронарзиш, вазифаи пурмасъулият ё масъул, лаҳзаҳои
пурфараҳ ё фараҳнок, дили пурафгор ё афгор, хо-
наи шашхучрадор ё шашхучра, шавҳари кӯдакдӯст ё
кӯдакдӯстдор, биноҳои серошӯна ё баландошӯна, садамаи
нақлиётӣ ё нақлиёт, мавзӯҳои истироҳатӣ ё истироҳат,
шароити корӣ ё кор, машғулиятҳои берунамактабӣ ё
берун аз мактаб.

! Домони имконоти калимасозии забони тоҷикӣ
хеле фарох аст, вале на ҳамаи тарзҳои ифода қобили
қабуланд. Чунончи, дар забони гуфтугӯ ва нашрияҳои
имрӯза истифодаи чунин калимаҳои мураккаб бисёр

мушоҳида мешавад: бообтаъминкунии хоҷагиҳои деҳқонӣ, обёрикунии заминҳои бекор– хобида, истифодабарии қувваҳои кори деҳот, иҷрошавии (ё иҷроиши) нақшаҳои солона ва ғайра. Маълум аст, ки исмиҳои таъмин (таъминот), обёрӣ ва истифода худ номи амаланд, бинобар ин ба зам намудани –кунӣ –барӣ ва –шавӣ эҳтиёче нест: таъмини хоҷагиҳои деҳқонӣ бо об, обёрии заминҳои бекорхобида, иҷрои нақшаҳои солона.

Аз ду решаи калима сохтани калимаи мураккаб ба мароми забони тоҷикӣ мувофиқ аст. С. Улуғзода калимаи мураккаби «*хӯшачиндухтарон*»–ро бо ибораи «*духтарони хӯшачин*» ба тариқи мувозӣ қор фармудааст, то ки як қолаби ифода тақрор наояд.

49. Нуқсонҳои калимасозиро ислоҳ кунед: маҳсулот-харидкунӣ, эътирозбаёнкунӣ, сўйинистеъмоқкунӣ, пахтадозакунӣ, шеърэҷодкунӣ, аспасворшавӣ, хонавайроншавӣ, омодашавӣ, истифодабарӣ, таъсисёбӣ, худсиroyатёбӣ, муқобилиятнишондиҳӣ, барӯйхатгирӣ, азнавбарқароркунӣ.

! Дар калимасозии феъл пешванду пасвандҳо миқдоран зиёд ва сермаҳсул нестанд. Бо ёрии феълҳои ёвар сохтани таркибҳои феълӣ дар забони тоҷикӣ хеле маъмул аст. Бо ин васила ҳам аз калимаҳои худӣ ва ҳам аз калимаҳои бегона феълҳои таркибии зиёде сохта шудаанд. Дар ин бобат феълҳои ёварӣ қардан ва шудан ва муродифи онҳо: намудан ва гардидан басо «заҳматкашанд». Феълҳои ёвари дигар ҳам дар таркибсозии феъл фаровон истифода шудаанд. Чунончи, Ҳофиз бо феъли ёвари задан таркибҳои дам задан, барҳам задан, қалам задан, сикка задан, рақам задан, ханда задан, гирех задан, оташ задан, тир задан, гулбонг задан, оҳ задан ва ғайраро сохтааст.

Дар таркибсозии феъл ҳам ғалатҳо ба назар мерасанд: – Анвар, пурсиши маъмулӣ медиҳам (Рӯзнома). Силсилаи пурсидан – савол (суол) додан муродифҳои соддаи таркибӣ дошта бошад, дар силсилаи ҷавоб до-

дан – посух додан ҳар ду муродиф феъли таркибист. Аз исми пурсиш, ки муродифи савол (суол) аст, феъли таркибии пурсиш кардан ё пурсиш додан сохта намешавад, аммо аз исми мураккаби пурсучӯ феъли таркибии пурсучӯ кардан (намудан) сохтан мумкин аст. Мисли ҳамин, аз калимаи ҳисоб бо феъли ёвари ёфтан таркиби ҳисоб ёфтан сохта мешавад, вале аз калимаи арабии ҳамрешаи он – маҳсуб дар забони тоҷикӣ феъли таркибии маҳсуб ёфтан сохта намешавад.

50. Пас аз ҳиссаи номии ишорашуда феъли ёвари мувофиқро гузошта, феъли таркибӣ созед:

Боре ҳам ба тарафи ман нигоҳ..., ба китоб ҳам нигоҳ...; интизорӣ *тул*...; ба тамошобинон ҳаловат...; ...яқдигарро озор...; ҳангоми сафар ҳодисае рух...; дар сад гектар кишти тирамоҳӣ...; дар мактаб маҳфили адабӣ фаъолият...; шоир озими Ҳирот...

51. Матнҳои зеринро ба тақтеи вазни шеър риоя намуда кироат кунед ва ба он эътибор диҳед, ки шоирон дар бобати калимасозӣ чӣ «навоарӣ» кардаанд:

1. Кабобам карда бепарвохироме, чашмайи нӯше,
Қаландар машрабе, якшахрошиқхонабардӯше...
Мусофирпарваре, оромичоне, соҳибидроке,
Сафарнокардамардумдидае, савдогари хуше

(*Сайидо*).

2. Ҳамхандаи ман гули сияҳгӯши ту буд,
Ҳамгирияи ман чашмаи хаспӯши ту буд.
Эй гумшуда қишлоқаки(3) тиллоии ман,
Доруи ман оби шӯраки(3) чӯши ту буд.

3. Сурхида замини Лолагӣ дар таби сурх,
Барги гули лолааш мисли лаби сурх.
Аз сурхии лолазор шабнам сурх аст,
Гуфтӣ ту, шаби гузаштааш буд шаби сурх

(*Бозор Собир*).

! Чунин калимаҳои мураккаби серморфемаи дуру-дарозро дар таърихи адабиёти ҳазорсолаи тоҷик танҳо ба хомаи эҷодии Сайидо нисбат додан мумкин аст. Адибон нозуқиҳои забони модарии худро амиқтар дарк мекунанд. Нуктаи нозукеро дарёфта, дар ашъори худ ба кор мебаранд, ки аз чашми ҳамагон пинҳон мондааст. Агар маъшуқа ба сӯзу гудози ошиқ эътиборе надода бепарво хиромида равад, чаро бепарвохиром набошад, агар чашмони ӯ пурхумор бошад, чаро хумори ӯ аз нӯшидани май аён нагардад? Пас дар ниҳоди забони мо чизе будааст, ки шоир аз он маншаъи гирифта якшахрошиқхонабардӯше ва сафарнокардамардумдидае гуфтааст.

Дар забони тоҷикӣ ҳамтақдир, ҳамдард, ҳамроз барин калимаҳо мавҷуданд, ки ҳасби ҳоли шахсро ифода мекунанд. Аммо ҳамхандаю ҳамгирия шояд то кунун дар ёди касе набуд. Ё ин ки бо номҳои ранг дар забонамон фақат феъли сабзидан ба маънои *рустан* вучуд дошт. Тахайюли шоирона кашф намудааст, ки дар Лолагӣ замин аз таби сурх сурхида метавонад ва, бешак, аз сурхии лозазор шабнам ҳам сурх мешавад, ба хусус, шаби гузаштааш шаби сурх, шаби шодию сурур бошад.

Шоирон аз бозёфти ҳамдигар илҳом мегиранд, баҳраманд мешаванд. Шайх Саъдӣ дар қолаби калимасозии маъруфи форсу тоҷик нонгадой кардан бӯсагадой сохта буд ва Лоиқ ҳам аз истифодаи ин сухани начиби шоирона худдорӣ карда натавонистааст:

Саъдии ширинсухан дар роҳи ишқ
Аз лабат бӯсагадой мекунад.

Бо ҳама бӯсагадой зи лабат,
Беҳтарин бӯсагарат ман будам.

Тирборон кардани мо кӯшиши беҳуда аст,
Ҳар ки моро мекушад бо шеърборон, зинда бод!

Қаламкашони чўянда ин гуна вожаҳои тару тозаро аслан бо нияти ғанӣ гардонидани ганчинаи луғавии забони модарӣ насохтаанд, балки барои ҷаззоб ва дилнишин баён намудани тахайюлотӣ рангини худ аз имконоти калимасозии забон ғоида бурда ба тозагӣ офаридаанд. Чунин калимаҳои тозаэҷоди адибонро дар забоншиносӣ неологизмҳои (наввожаҳои) услубӣ меноманд.

**52. Дар матнҳои зерин кадом калимаю таъбирҳо на-
ванд? Онҳоро ба дафтар нависед ва муайян кунед, ки
калимаҳои нав дар заминаи кадом калимаҳои сохта
ё мураккаби маъруфи забон сохта шудаанд.**

1. Зимистон буд(4). Аз тегаи кӯҳҳо то соҳили наҳрча(3) тамоми деҳаро сап–сафед барф пахш карда буд. Осмонро монанди пардаи хира абрҳои яклухт пӯшида буданд. Аз қабати ин абрҳо моҳ бемадорона ба ин барфистон рӯшноӣ меафканд (Х.К.); 2. Аз бозе ки ҳамон мусофири бемор ба ҳавлии мо омад, ҳамаи кӯрпаю болиштҳои ман шабушзор шуд(4); 3. Ин манзараҳое, ки тамошо кардед, бе сарфи назар ва бе ранҷи дасти касе қуввати табиат рӯёнда, ба ин обуранги хушрабо ҷилва кунондааст(4) (С.А.);

4. Гулхандаҳо мекарду гул ба об мефиканд(1),

Тифле ба об гавҳари ноёб мефиканд (М.Қ.);

5. Ман кӯйи муроди ҷумла раҳдуронам,

Дар кӯрараҳон асокаши кӯронам (Лоик).

МОРФОЛОГИЯ (САРФ) ВА ИМЛО

1. Калимаҳоро аз кадом чиҳатҳо ба ҳиссаҳои нутк чудо мекунад?
2. Ҳиссаҳои мустақилмаъно ва номустақили нуткро номбар кунед ва гӯед, ки аз кадом чиҳат чунин гурӯҳбандӣ шудаанд?
3. Маъноҳои грамматикӣ ҳиссаҳои нутк кадоманд?
4. Ҳиссаҳои нутк аз чиҳати калимасозӣ аз ҳамдигар чӣ фарқ доранд?
5. Дар имлои ному насаб чӣ мушкилот вучуд дорад?
6. Чӣ гуна калимаю таркибҳоро бо нимтире (дефис) менависанд?
7. Кадом пасвандҳоро дар кадом маврид бо нимтире менависанд?
8. Пешоянду пайвандакҳои таркибиро аз пешоянду исм ё исму пайвандак чӣ тарз фарқ кардан мумкин аст?
9. Пешояндҳои «бо» ва «бе»—ро чӣ тарз аз пешвандҳои калимасозии «бо—» ва «бе» фарқ кардан мумкин аст?
10. Чузъҳои кадом пайвандакҳоро чудо ва чузъҳои кадом пайвандакро якҷоя менависанд?

53. Матнро хонда, калимаҳои мустақилмаъно ва номустақил ё ёварро чудо-чудо нависед. Ба болои ҳар кадом калима ё таркиб бо ҳарф ишора кунед, ки ба кадом ҳиссаи нутк тааллуқ дорад:

Пас аз барфу боронҳои пай дар пай шаб ҳаво якбора кушода шуд(4). Осмон софу беғубор ва аз тобиши моҳи пурраи шаби чордах равшан буд(4).

Соат аз даҳ гузашта буд, аммо бачаҳо ин ҳавои софи дилкушо ва замини яхбастаи(2) белойро ғанимат шумурда, ба яхмолакпарӣ(2) ва руструстакон(2) барин бозиҳо машғул шуда вақти хобро ҳам аз хотир бароварда буданд(4). Падару модарон онҳоро коҳишкунон(3) ба хона даъват мекарданд. Бачаҳо дастони дар аёс мисли лаблабу суп—сурх ва карахтшудаашонро(3) ба пеши даҳонашон бурда, пуф—пуфкунон(3), бо дилҳои ба бозӣ кашол ба ақибҳои худ нигоҳ карда—нигоҳ карда(3) аз сахну майдончаҳо(2) ба сӯйи хонаҳояшон мерафтанд(4) (А.Д.).

Исм

! Калимаю таркибҳо ҳам маънои луғавӣ ва ҳам маънои грамматикӣ дошта бошанд, ҳиссаҳои мустақил, фақат маънои грамматикӣ дошта бошанд, ҳиссаҳои номустақил ҳисоб меёбанд.

Ҳиссаҳои мустақилро аз ҷаҳор ҷиҳат гурӯҳбандӣ мекунанд: маънои умумии луғавӣ, маъноҳои грамматикӣ, хусусияти калимасозӣ ва вазифаи наҳвиашон дар ҷумла.

Маънои умумии луғавии исм—ашё, сифат – аломати ашё, шумора – миқдор, зарф – аломати амалу ҳолат ва аломат, феъл – амал.

Маъноҳои грамматикии калимаҳои моҳ, замин, хона, даст, даҳон, лаблабу ва ғайра исмҳои мушаххас (конкрет), *чинс, бечон, муайян, танҳо*; калимаҳои тобиш, вақт, хоб, хотир, бозӣ, яхмолақпарӣ ва ғайра исмҳои маънии (абстракти) замон, амал, ҳолат; калимаҳои барфҳо, боронҳо, бозиҳо, дилҳо, сахнҳо, майдончаҳо исмҳои бечони ҷамъ; бачаҳо, падарон, модарон исмҳои шахси ҷамъанд.

54. Аз матни ҳикоят исмҳоро гурӯҳбандӣ карда ба дафтар нависед:

Дар диёри Туркистон подшоҳи соҳибшавкат(2) ва адолатпарваре(2) буд. Яке аз арбобони давлати ӯ ба сабабе аз шоҳ гумонбар шуда рӯй аз шоҳ битофт ва яке аз душманони маликро фиреб дода бар зидди ӯ ба ҷанг хезонд(3). Чун шоҳ донист, ки душман аз итоат гардан тофтааст, ба ӯ номаи насихатомези(2) мушфиқона(2) фиристод(4). Аммо ҳасми мағрур аз ғояти такаббур ба он илтифот накард ва ҳар кучо гурӯҳи саргардонро(2) ба ҷониби худ ҷазб мефармуд(4).

Подшоҳ дид, ки онҳоро ба мулоимат ислоҳ карда наметавонад, чунин пайғоме фиристод(4): «Ману ту ба шишаю санг монандем. Хоҳ санг бар шиша занад ва хоҳ шиша бар санг, дар ҳар ду ҳолат шиша хоҳад шикаст ва сангро осебе нахоҳад расид» (Калила ва Димна).

? 1) Кадом калимаҳо муродифи луғавианд ва бо кадом мақсад кор фармуда шудаанд?

2. Ибораҳои рӯй тофтан ва гардан тофтан чӣ гуна воҳиди забонанд?

3. «*хасми магрур аз гояти такаббур*» чӣ санъати сухан аст?

4. Калимаи «*гурӯҳ*» чӣ гуна исм аст?

5. Дар ифодаи «*сангро осебе нахоҳад расид*» пасоянди *-ро* ба кадом вазифа кор фармуда шудааст? ?

! Дар забони тоҷикӣ шакли ҷамъи исмҳо бо ёрии пасвандҳои шаклсози *-ҳо* ва *-он* (*-гон*, *-ён*, *-вон*) ифода меёбад: барфҳо, хонаҳо, бозиҳо, дастҳо, бачаҳо; арбобон, душманон, дастон, хонандагон, гадоён, бозувон. Дар исмҳои иқтибосии арабӣ ин маънои грамматикӣ бо пасванди арабии *-от* (ҷамъбандии солим) ва тағйири овозҳои решаи калима (ҷамъбандии шикаста) ифода мегардад.

Исмҳои ҷомеъ низ дар шакли ҷамъ омада метавонанд: мардумон, гурӯҳҳо. Исмҳо бо шумора ва калимаҳои ифодаку— нандаи микдор: чанд, якчанд, чандин оянд, пасванди ҷамъ на— мегиранд: ду рафиқ, сад сар гӯсфанд, чанд ҳикоят, чандин муддат ва ғайра: Аз мардumi афғон чаҳорсад мард ба султон мулҳақ шуданд (Тазкираи Давлатшоҳ); Дидед, ки дар он ҷо садҳо коргар кор мекунанд (С.А.).

Як микдор калимаҳои арабӣ дар шаклҳои танҳо ва ҷамъи арабӣ ба забони тоҷикӣ гузаштаанд. Азбаски мафҳуми абстракти грамматикӣ шакли арабӣ дар забони тоҷикӣ равшан дарк намегардад, дар гуфтору навиштори тоҷикӣ ҳодисаи ҷамъи дукарата ба миён омадааст: маълумотҳо, тадқиқотҳо, тағйиротҳо, абётҳо, навоҳиҳо, ашхосон ва ғайра. Мувофиқи меъёри забони адабии тоҷик чунин калимаҳо бояд дар шакли ҷамъи тоҷикӣ ё арабӣ кор фармуда шаванд: байтҳо ё абёт, шахсҳо ё ашхос.

55. Исмҳоро дар шаклҳои гуногуни чамъ нависед ва ба зери исми чамъе, ки дар забони адабии имрӯзаи тоҷик маъмултар аст, хат ка- шед. Намуна: *шоир – шоирҳо, шоирон, шуаро; вақт – вақтҳо, авқот; талаба, малик, халқ, вазир, раис, олим, адиб, муаллим, ус– тод, мактаб, варақ, илм, ҳайвон, ҳаёл, тачриба, робита, қонун.*

56. Кадом шакли чамъи исмҳои арабию тоҷикӣ мафҳуми чамъро саҳеҳтар ифода мекунад?

Суолот – саволҳо, ҷиноёт – ҷиноятҳо, муносибот – муносибатҳо, хоҳишот – хоҳишҳо, мақолот – мақолаҳо, сафаҳот – саҳифаҳо, фармоишот – фармоишҳо – фармоишотҳо, алоқот – алоқаҳо, маворид – мавридҳо, навоқис – нуқсонҳо, вазоиф – вазифаҳо, масоил – масъалаҳо, анвоъ – навъҳо, аҳзоб – ҳизбҳо, тадбир – тадбирҳо, адён – динҳо, аъёд – идҳо.

! Бо ёрии пасвандҳо сохтани исмҳо тарзи маъмули калимасозии сарфӣ (морфологии) ин ҳиссаи нутқ ба шумор меравад. Бо пасвандҳои -гар, -гор, -бон, -ҷӣ, -ор, -вар исми шахс (оҳангар, суратгар, омӯзгор, талабгор, богбон, пуштибон, навбатҷӣ, харидор, парастор, шиновар, сарвар), бо пасвандҳои -а, -ак, -ча, -она, -ӣ, -иш, -гоҳ, -ок, -акӣ исмҳои ашё (забона, шукуфа, шаршара, намак, пӯстак, олуҷа, бозича, шомӣёна, сӯзанӣ, дастгоҳ, хӯрок), исмҳои аломат, ҳолат, амал (сафеда, ханда, нолиш, хониш), бо пасвандҳои -гоҳ, -зор, -сор, -истон, -дон исми макон (гузаргоҳ, истгоҳ, гулзор, регзор, кӯҳсор, чаш-масор, кӯҳистон, бемористон, қаҳдон), бо пасвандҳои -ӣ (-гӣ), -гарӣ, -ор исмҳои маънии аломат, ҳолат, амал, касбу ҳунар, соҳаи машғулият (зебой, дӯстӣ, гуруснагӣ, сабзавоткорӣ, косибӣ, оҳангарӣ, ресандагӣ, одамгарӣ, зӯригарӣ, кирдор, куштор) сохта мешаванд.

57. Ба решаи калимаҳои зерин пасванди мувофиқ васл намуда исмҳои шахс созед: ҳалво..., зар..., варзиш..., савдо_, тарбият_, маслиҳат_, игво., тӯҳмат., мадад., фуруш., дарвоза., ниғаҳ., ҳашар...

58. Бо пешванди *ҳам*– даҳ исм созед, ки онҳо ба мафҳуми шахс далолат кунанд. Муайян кунед, ки пешванди *ҳам*– аз чӣ гуна решаи калимаҳо исми шахс месохтааст.

59. Кадом тарзи ифода беҳтар аст?

Кафшерчӣ – кафшергар, муолиҷагар – муолиҷакунанда, табобатгар – табобаткунанда, тракторчӣ – ронандаи трактор, булдозерчӣ – ронандаи булдозер, иқтисодчӣ – иқтисодишinos, иштирокчӣ – ширкаткунанда, саёҳатчӣ – сайёҳ, сарҳадчӣ – сарҳадбон (марзбон), ёрдамчӣ – ёвар, хизматчӣ – корманд, навбатчӣ – навбатдор, нақлиётчӣ – корманди нақлиёт, дурӯғчӣ – дурӯғгӯ, рубобчӣ – рубобӣ–рубобнавоз, дуторчӣ – дуторӣ – дуторнавоз.

! Мувофиқи имлои нав исмҳои таркибии зерин бе нимтире, бо бандеки изофӣ ва ё бо пайвандеки пайваस्तкунандаи –у (–ю, –ву) навишта мешаванд: мактаби интернат, вағони ресторан, механики ронанда, ҳизби халқии демократӣ, Боғи марказии фарҳангу фароғати шаҳри Душанбе, ҳафтаномаи фарҳангию иттилоотӣ, конфронси илмиву амалӣ, омӯзишгоҳи касбиву техникӣ, Донишгоҳи Русияву Тоҷикистон, луғати тоҷикию русӣ, факултаи молиявию иқтисодӣ, ақидаҳои сиёсӣю иҷтимоӣ, тарбияи ҳарбию ватандӯстӣ.

Номҳои Худо, ном, насаб, тахаллус, лақаб, сулолаҳои таърихӣ, номҳои мақомоти давлатӣ, мансабҳои олий, парчам ва нишони миллӣ, калимаи аввал ва исми хоси дохили номи таркибии унвонҳои фахрии давлатӣ ва мукофотҳои олий, исмҳои хоси маъмурию сиёсӣ, ҷуғрофӣ, идора, мақомоти давлатӣ ва фарҳангӣ бо ҳарфи калон навишта мешаванд.

Сифат

60. Матнро бодикқат хонед ва сифатҳоро бо соҳиби аломат (мавсуф) ба дафтар нависед ва шарҳ диҳед, ки сифатҳо чӣ гуна аломати мавсуфро ифода кардаанд:

Шабе аз шабҳои зимистон бист нафар аз ҷавонони деҳаи Соктаре дар меҳмонхонае маҷлиси дангона (гаштакона) барпо карданд. Меҳмонхона назар ба тарзи зиндагонии деҳот хеле хуб ораста буд: дар замини меҳмонхона барои нигахдории рутубат най рехта, аз болои он бӯрӯ андохта ва аз болои бӯрӯ намади қазоқии хубе паҳн карда буданд(4). Кӯрпа ва кӯрпачаҳо ҳам он қадар чиркин набуданд. Дар пешгоҳи меҳмонхона сандалии гарм ва дар поёни он манқали чӯянии пуроташ буд. Дар гирдоғирди(2) он манқал шаш ҳалқаи чойникмонак(2) буд, ки чойникҳои(1) чойи кабуд дар он ҷо дар чӯш буданд (С.А.).

? 1) Дар қолаби сифати мураккаби пуроташ (сифат+исм) бо ҷузъи пур– боз кадом сифатҳоро сохтан мумкин аст?

2) Чаро исми ҷавонон бо шумораю нумеративи бист нафар дар шакли чамъ, вале исми ҳалқа бо шумораи шаш дар шумораи танҳо омадааст?

3) Калимаҳои маҷлис ва замин бо кадом маънӣ кор фармуда шудаанд?

4) Феълҳои рехта, андохта ва паҳн карда буданд бо ҳамдигар чӣ муносибати маъноӣ доранд?

5) Амали хабари ҷумлаи охириро (дар чӯш буд) боз чӣ тарз ифода кардан мумкин аст ва байни он шаклҳои грамматикӣ хабар чӣ муносибати маъноӣ пайдо мешавад?

Сифат аломати ашё, ҷигунагии ходисаю воқеаҳоро ифода мекунад. Сифат ранг, бӯй, маза, вазн, арзиш, хислат, хусусияти ашёро ифода кунад (дар матни *боло*: кабуд, гарм, хуб, чиркин) – аслий, ба чизе, маконе ё замоне нисбат дода шавад (чӯяний, қазоқӣ, дангона, пуроташ) – нисбӣ меноманд.

Сифатҳои аслий дараҷаҳои қиёсӣ доранд: хуб, гарм – оддӣ, хуб–тар, гарм–тар – қиёсӣ, хуб–тарин, гарм–тарин; хеле хуб, хеле гарм; аз ҳама хуб, аз ҳама гарм;

хуби хуб, гарми гарм— олій. Дар сифатҳои асли кам ё беш зоҳир шудани аломат низ мушоҳида мешавад: кап–кабуд, кабудча, кабудтоб, кабудчатоб.

Сифатҳои нисбӣ чунин хусусиятҳо надоранд. Пасвандҳои – ӣ, –гӣ, –вӣ, –ин, –гин, –она аз исмҳо бо ҳамин маъно сифат месозанд. Баъзан сифат бе пасванд (ё–и нисбат) низ омада, ба аломати нисбии мавсуф да-лолат карда метавонад: *манқали* чӯяний – чӯянин – чӯян.

61. Дар калимасозии сифатҳои ҷумлаҳои зерин чӣ хусу-сият мушоҳида мешавад?

Лекин инро фаромӯш накардан даркор аст, ки як ода-ми давлатманд абадӣ бодавлат шуда наметавонад (С.А.); Дар даруни ин кӯзача даҳ дона тиллоӣ даҳсӯмӣ, даҳ дона тиллоӣ панҷсӯмӣ буд. Самадхоҷа ду тиллоӣ даҳсӯма ва даҳ тиллоӣ панҷсӯмаро гирифта, ба кисааш гузошт (Ҷ.И.).

? 1) Тарзи дигари ифодаи хабари ҷумлаи аввал (фа-ромӯш накардан даркор аст) чӣ гуна хоҳад шуд ва кадоме аз онҳо дар забон маъмултар аст?

2) Дар сифатҳои боақл – баақл – ақлнок, бохирад – хирадманд, нотоб – бетоб – камтоб, самимӣ – самимона, асабӣ – асабонӣ, (одами) касалӣ – касалманд, айнакӣ – айнакдор, дупудӣ – дупуда, дирӯза— дирӯзангӣ, пашмӣ – пашмин – пашмина, пахтагӣ – пахтагин – пах– танок, нахӯдӣ – нахӯддор, лолагун –лоларанг кадом унсурҳои калимасоз муштарақвазифа шудаанд ва сифатҳои сохта ва мураккаби ҳаммаъно чӣ тафовути услубӣ ё тобиши маъно доранд?

62. Дар матнҳои зерин нависанда аз кадом имконоти калимасозии сифат фоида бурдааст?

Ман мегӯям, ки, агар мумкин бошад, бо хурӯчи оммавӣ ин гургони одамхорро(1) тавбаи гургӣ додан лозим аст(4).

– Ӯй гургони одамхор! Аз шумо умеди одамгарӣ кардан ва одам шудани шуморо чашм доштан ғалат аст! Шуморо тавбаи гургона додан лозим(4)! (С.А.).

? 1) Ифодаи аз касе чизеро чашм доштан чӣ гуна воҳиди забон аст?

2. Чонишини *шахсии* шумо ба маънои чамъ омадааст ё ба маънои танҳо?

3. Аломати хитоб барои чӣ гузошта шудааст?

63. Дар ҷумлаҳои зерин сифатҳои ишорашуда аз ҷиҳати сохт чӣ нуқсонҳо доранд ва онҳоро чӣ тарз ислоҳ кардан мумкин аст?

1. Ин рафтори духтар бухгалтерро боз ҳам умеднок мекард. 2. Онҳо бештар ба нормаи ҳуҷуқӣ диққат доданд. 3. Ин дақиқаҳо бисёр нозук ва хавфовар буданд. 4. Тазкиранависон воқеаҳои таърихи муҳолигаангез баён кардаанд. 5. Дарахтон ба назари ман асрорангез ва пурсукут менамуданд. 6. Шофёр пуштнокӣ ба хоки тапурнок афтод.

? 1. Калимаҳои иқтибосии бухгалтер, норма ва шофёрро бо кадом калимаҳои тоҷикӣ иваз кардан мумкин аст?

64. Дар матни зерин тавсиф дар кадом қолаби сифат ва сифати феълӣ ифода ёфтааст ва дар матни асарӣ бадеӣ чӣ вазифаи услубиро адо мекунад?

Дар ҳақиқат ҳам хусну ҷамоли(5) Гулнор таъсирбахшо буд: чашми сиёҳи оташбор, мижғони дарози ҷоншикор ва абрӯи(6) қачи дунболадори(б) ӯ дили ҳар бинандаро аз ҷо мебурд; мӯйи(6) дарози тобдораш, ки то хамгашти зонуҳояш мерасид, барои ҳаваскорон каманди печоне буд; зулфи парешонашро гирди руҳсори тобонаш ба он зебой(6) тасвир кардан аз дасти ҳеҷ наққоши нодиракор намемад: қад навраста, рӯйи(6) хучиста, зулфи шикаста, абрӯи пайваста – ҳама ба якдигар зебанда афтида буданд. Донаҳои ашки алмосгун, ки аз чашмони дурахшонаш ба рӯйи рахшонаш мечакиданд, намуди шабнамаи саҳарино ба рӯйи гулбарги таре чилва медоданд (4) (С.А.).

? 1) Калимаи рӯй ба чанд маънӣ омадааст ва он аз рухсор бо кадом тобиши маъно фарқ мекунад?

2. Оё исми намуд ба маънои хел ва навъ омадааст?

3. Сифатҳои рахшон ва дурахшон ба чиҳо нисбат дода шудаанд?

4. Ба чуз тавсиф боз кадом санъатҳои лафзӣ ва маънавий истифода шудаанд?

65. С.Айнӣ хусну чамоли қаҳрамони асарашро ҳамин тарз тасвир кардааст. Шумо ҳам аз тавсифҳои нави- санда истифода бурда симоеро тасвир намоед.

66. Бо исмҳои хабар, маълумот, хунар, фарҳанг, муваф- фақият ибора ва ҷумлаҳои созад, ки дар онҳо кали- маҳои мазкур дар як маврид бо пешояндҳои бо ва бе омада, дар мавриди дигар чун пешвандҳои бо– ва бе– сифат сохта бошанд.

Шумора

! Маънои умумии грамматикӣ шумора адад, мик- дори ашё ва тартиби шумури он аст. Ададҳо бидуни ашё мафҳумҳои ғайримушаххасро (абстрактро) ифода мекунанд, бо ашёи башумур ки омаданд, маънои му- шаххас пайдо мекунанд. Шумораҳо микдорӣ ва тартибӣ мешаванд. Шумораҳои микдорӣ (аслӣ, тахминӣ, касрӣ) бо ченакҳои шумор (нумеративҳо) ё бе онҳо бо исм (гоҳе бо масдар) омада, дар ҷумла вазифаи муайянку- нандаро адо мекунанд. Шумораҳо аз ҷиҳати сохт содда (ду, шаст, ҳазор...), сохта (дуюм, шас– тум...), мураккаб (дувоздаҳ, шашсад...) ва таркибӣ (бисту ду, шасту чор...) мешаванд.

Шумораҳо дар мавридҳои гуногуни гуфтору навиш- тор ба тарзҳои чор – чаҳор, чил – чиҳил, дусад – дувист, ҳаштоду ҳашт – ду кам навад, панҷоҳ – ду бисту даҳ, ҳазору нӯҳсаду наваду нӯҳ – нуздаҳсаду наваду нӯҳ, ним – 0,5, яку чоряк – 1, 0,25 низ кор фармуда мешаванд.

**67. Дар мисраъҳои зерин шумораҳои як – сад, як—
дусад, ҳар банд, ҳар печ – ҳазор чӣ нияти услубии
шоирро адо кардаанд?**

1. Агар як зулф бифшонад(1), аз ӯ сад дил раҳо гардад
Ва гар як чашм бигморад(1), дусад дилро кунад пурхун(4)
(Рӯдакӣ).

2. Зи дил як қатра хун мондааст аз ҳаҷри чигарсӯзат(2),
Вале дар ҷӯйбори дида сад дарёи хун дорам(4) (Камол).

3. Зулфат дидам, сар аз чамон(1) печида

В-андар гули сурхи арғувон печида;

Дар ҳар банде ҳазор дил бар бандаш,

Дар ҳар пече ҳазор чон печида(4) (Рӯдакӣ).

? 1) Таъбири сар аз чизе печидан чӣ гуна воҳиди забон аст?

2) Калимаи банд сермаъност ё омоним? ?

! Шумораҳо бо ҳарф навишта шуда бошанд, пас-вандҳои –ум, –юм якҷоя (сездахуми сентябр), бо рақам навишта шуда бошанд, бо нимтире навишта мешаванд (13–уми сентябр). Пас аз рақамҳои римӣ пасванд навишта намешавад (*асри XXI*), аммо «*асри бисту якум*» мехонанд. «13 – сентябр» навиштан ғалат аст. Ҳамин қоида дар навишти нумеративҳои –та, –то ва ҳиссаи калимаи мураккаб низ ҷорист: бистсолагии (бистумин солгарди) Ҷумҳурии Тоҷикистон – 20–солагии (20–умин солгарди) Ҷумҳурии Қазокистон.

Ҷонишин

68. Ба тақтеи вазн, ҳиссаҳои ҷумла (синтагмаҳо) ва аломатҳои китобат риоя карда шеърро бурро, пуртаъсир кироат кунед:

Тифл мондам аз ту, модар, рӯйи ту дар ёд нест,

Қомати ту, чашми ту, абрӯи ту дар ёд нест

(Мирзо Турсунзода).

Ба сарвақтам намеойӣ, хазон гаштам, намепурсӣ,
Биҳишти ман, баҳори ман, гули раънои боғи ман.
Чӣ кардам ман? Чӣ гуфтам ман? Чӣ дидӣ? Аз чӣ ранчидӣ?
Маҳи ман, кавкаби ман, нури чашми ман, чароғи ман
(Сайидо).

Дар байти аввал ҷонишини ту мусоҳиби ғоиб – модарро, дар порчаи дуюм ҷонишини ман худи гӯяндаро ифода мекунад, ки қаҳрамони лирикии газал аст. Дар ҷумлаи «Чӣ кардам ман» бе зикри ҷонишини ман ҳам соҳиби амал аз шакли феъли чӣ кардам (шахси якуми шумораи танҳо) маълум аст. Бинобар ин ҷонишинҳои шахси якуму дуюм, ки хангоми гуфтор ҳозиранд, аз рӯи зарурат зикр меёбанд. Вале дар матнҳои боло такрори ҷонишинҳои ту ва манро бемавқеъ ё, ба истилоҳи адабиётшиносӣ, «мисраъпуркун» шуморидан мумкин нест, зеро ба василаи такрори ҷонишинҳои мазкур як олам эҳсосоти қаҳрамони лирикии асар ифода ёфтааст.

! Ҷонишинҳо дар ҳама забонҳо ҳам камшуморанд, аммо ба ҷойи қариб ҳамаи калимаҳои маънодор омада, ба мафҳумҳои гуногун далолат карда метавонанд, бинобар ин аз ҷумлаи калимаҳои серистеъмолтарини забон ба шумор мераванд. Мустақилияти ҷонишинҳо нисбӣ аст, зеро аввал номи ашё, аломат, адад, амалу ҳолат зикр наёбад, аз ишора кардан ба онҳо бо ёрии ҷониншинҳо муроде ҳосил намегардад. Ҷоншинҳо як омили кӯтоҳбаёнӣанд: Порсол дар меҳмонхонаи калони шаҳр фочиае рӯй дод. Баъди ҳамон сайёҳонро ба даруни шаҳр надароварданд (Ф.М.). Дар ин ҷо ишораҷонишини ҳамон ба ҷойи як ҷумла (Порсол дар меҳмонхонаи калони шаҳр фочиае рӯй дод) омадааст. Вале зуд–зуд такрор шудани ҷонишини шахси сеюм боиси духурагии маъно ва тира ифода ёфтани матлаб мегардад:

Аммо даррав натавонист, ки ба сари мурда равад.
Аз касе, ки хабари мурдани модаркалонашро ба вай расонида буд, хоҳиш кард, ки ин хабарро ба хӯчаини вай ҳам расонад ва аз вай илтимос кунад, ки ягон касро

ба чарогоҳ фиристонад, то ки ӯ рамаро ба вай супорида, ба сари мурда равад (С.А.).

Дар ин матн ҷонишини вай чор маротиба ва ҷонишини ӯ як маротиба кор фармуда шудааст ва ин, бешубҳа, ба равшан дарк намудани мундариҷаи матн халал мерасонад.

Хусусияти сарфию наҳвии ҷонишин ба он вобаста аст, ки он ба ҷойи кадом ҳиссаи мустақили нутқ меояд. Ҷонишинҳо шахсӣ, нафсӣ–таъкидӣ, саволий, таъинӣ, манфӣ, номуайянӣ, муштарақ ва ишоратӣ мешаванд. Ҷонишинҳо дар ифодаи мафҳумҳои шахсу ашё омада, дар ҷумла вазифаи мубтадою пурқунандаро, аломату микдорро ифода намуда, вазифаи муайянқунандаю хабарро, ба ҷойи зарф омада, вазифаи хелҳои гуногуни ҳолро адо мекунанд.

Ҷонишинҳои ман – мо, ту – шумо, ӯ – вай – он кас – эшон (шон) дар ифодаи шахси танҳо силсилаи муродифоти луғавию грамматикиро ташкил додаанд.

- 69. Дар матнҳои зерин ҷонишинҳои мо, шумо, шумоён, эшон (шон) ба кадом маъно омадаанд? Ба воситаи ҷонишинҳо ҷӣ гуна муносибати гуянда (мусбат ё манфӣ) ифода гардидааст?**

Ёри мо ҳаргиз наёзорад(1) дили агёрро,
Гул саросар оташ аст, аммо насӯзад хорро(4) (Ҳилолӣ);

Агар мо писаратонро ба хизмат гирем, шуморо кӣ нигоҳубин мекунад?(4) (Ҳ.К.); Ёигити нозанин, бародари шумо ва завҷаи эшон ба шумо боз ҷиҳо фармуданд?(4) Дилашон боз ҷиҳо мехостааст? Балки тухми анқо металаб дилашон? (Ф.М.); –Вибераторро дошта наметавонӣ боз шон(1) бригадир! – аз ҷаҳл намефуромад апаи Бӯстон (Рӯзнома); Ман ҳукм кардам шумоёнро, ки волидони мактулед(4). Ин шахсро, ки бар вай даъвои шумо собит гаштааст, ба ҳукми шарият, агар хоҳед, қасос кунед ва агар хоҳед, дият (товони хун) ситонед(4) (Восифӣ).

? 1) Калимаи завҷа чӣ маъно дорад ва бо кадом мақсад кор фармуда шудааст?

2) Таъбири тухми анқо чӣ гуна воҳиди забон аст ва чӣ маъно дорад?

3) Калимаи дият чӣ гуна воҳиди луғавӣ ба шумор меравад?

4) Феъли ситондан аз муродифҳои гирифтани ва рабудани чӣ тафовути маъноӣ дорад?

70. Дар матни зерин калимаҳои ишорашуда кадом хели ҷонишинҳоянд ва чӣ хусусияти услубӣ доранд?

Он ки аз дарди дили худ ба ғиғон аст, манам

В-он ки аз зиндагии хеш ба ҷон аст, манам(4).

Он ки дар ҳусн кунун(1) шӯҳраи(1) шаҳр аст, туй

В-он ки дар ишқи ту расвои ҷаҳон аст, манам (Ҳилолӣ).

Ваҳ чӣ суруре аз ин суханон ба синаи Наниманча роҳ ёфт? Чӣ рӯшноие ба дилаш тофт(4)? (С.У.); Кӯлмаки оддии канори пиёдагард(2)... ин қадар банур(1), ин қадар дилқаш, ҳатто, метавон гуфт, ин қадар зебо мешудааст?! (Ф.М.). ?

? 1) Муродифҳои худ ва хеш чӣ тафовути услубӣ доранд ва дар шеър бо чӣ мақсад кор фармуда шудаанд?

2) Калимаҳои шӯҳра ва шаҳр чӣ гуна воҳиди луғавианд ва дар шеър бо чӣ мақсад истифода шудаанд?

71. Дар истифодаи ҷонишинҳои ишорашуда ва бандакҷонишиниаш чӣ ғалат мушоҳида мешавад? Ҷумлаҳои ислоҳ карда ба дафтар нави–сед.

1. Зиндагӣ қонунҳои нонавиштаи худро дорад; 2. Комебиҳои тиб имкон доданд, ки мубориза бо амрози сироятӣ ҳалли хешро ёбад; 3. Деҳқононе, ки баҳорро бесаброна интизораш буданд, ба киштукор сар мекунанд; 4. Чизи дигаре, ки маро ба ҳаяҷон овард, ин дидани ҳамин китобҳо

буд. 5. Он кас хеле серкор буданд ва фурсат ҳам надоштанд, зеро пас аз машқҳои тӯлонӣ, концертҳо, сафарҳои хунари хеле хаста шуда ба хона меомад.

72. Матнҳои зеринро ба дафтаратон нависед, ба зеринишину бандакчинишин хат кашед ва шарҳ диҳед, ки ба кадом мафҳумҳо далолат мекунанд ва нависанда онҳоро бо кадом мақсад ба кор бурдааст.

1. – Оқсақол, ту бе розигии мо ба мардикорӣ даст намон, халқ дастатро бурида мепартояд(4) (Р.Ҷ.);

2. Бой ҳам ба ӯ муомилаҳои хуб мекардааст(2). Дар вақти кор фармудан ба ӯ намегуфтааст(2), ки, масалан: «Ғӯзаро хишова кун» ё ин ки «Гандумро дарав», балки мегуфтааст(2), ки: «Ғӯзаатро хишова кун», «Гандуматро дарав»;

3. Инак, арӯси ҳикояи мо, ки Гулбибӣ аст ва дар замони хурдтаракиаш(1) шумо бо ӯ шинос шуда будед, ба ҳамаи хусн ва латофати табиӣ доро буд(4) (С.А.). ?

? 1) Калимаи оқсақол чӣ гуна воҳиди луғавӣ аст ва дар матн бо кадом мақсад истифода шудааст?

2. Нависанда калимаи мардикорӣ ва иборати даст намонро бо кадом маъно кор фармудааст?

3. Дар матни дигар калимаҳои бой ва ғӯза ба кадом маъно омадаанд?

4. Гулбибӣ қаҳрамони кадом асари С.Айнӣ аст ва чаро нависанда ӯро арӯси ҳикоя меномад?

Феъл

! Феъл мафҳумҳои амал, ҳаракат ва ҳолатро ифода мекунад. Тасвир феъл надошта бошад, сурати ҳисмҳои бечон (натурморт) ва беҳаракат аст. Феъл ба тасвир чон баҳшида, онро зинда мекунад, ба ҳаракат меоварад.

Муқоиса кунед:

1. Ҳавлии васеъ. Дар миёнҷои он – як сарҳавз. Дар гирдоғирди он—дарахтони сабзу хуррам. Дар як канори сарҳавз, зери маҷнунбед—кати чӯбин...

2. Одинамоҳхола корҳояшро тамома кард. Ба рӯи бӯрӯ кӯрпачаашро андохта, ба сари чархаш нишаста буд ки, дуп– дупи қадаммонии бошиддат ба гӯшаш расид. Вай аз дарича каллаашро бароварда ба рӯи ҳавли нигоҳ кард. Як ҷавони ба назар бисту се–бисту панҷсолаи сиёҳтоб давида ба сӯи хона меомад.

Дар матни дуома тамома кард, нишаста буд, ба гӯш расид, нигоҳ кард, меомад шаклҳои тасрифии феъл, андохта, бароварда, давида шакли тасрифнашаванда – сифати феълӣ (андохтан, баровардан, давидан масдар) аст.

Маъноҳои грамматикӣ феълҳои тасрифии матни боло:

- сигаи хабарӣ,
- замони гузашта,
- шахси сеюм,
- шумораи танҳо,
- тарзи фоил,
- меомад – намуни давомдор, боқимонда – мутлақ,
- шаклҳои замонии сигаи хабарии матни боло: тамома кард, ба гӯш расид, нигоҳ кард – замони гузаштаи наздик, нишаста буд – замони гузаштаи дур, *меомад* – замони гузаштаи ҳикоягӣ,
- аз ҷиҳати сохт меомад, андохта, давида – феъли содда, бароварда сохта, тамома кард, нигоҳ кард – таркибӣ,
- нишаста буд – шаклан таркибӣ,
- ба гӯш расид – ибораи рехта.

73. Давоми матнро мисли боло таҳлил кунед.

Одинамоҳхола(2) дар сонияи аввал(3) ҳайрон шуд, ҳатто андаке тарсид ҳам. Вай зуд аз ҷояш бархест. Он ҷавон зада ба хона даромад. Вай базӯр(2) нафас мекашид. Чашмони бечояш(2) саросемавор(2) ҳама ҷоро тақопӯ(2) мекарданд.

? 1) Феълҳои ҳайрон шудан, тарсидан ва бархестанро тасриф кунед.

2) Ҳамаи феълҳои матнро дар шакли замони гузаштаи сифати феълӣ (тарсида) нависед.

3) Шарҳ диҳед, ки феъли зада ба маънои амали феъли даромад чӣ тобиши маъно зам кардааст.

4) Феълҳо дар ҷумла ба вазифаи кадом аъзо омадаанд?

5) Бо пешояндҳои ба ва бе ва калимаҳои зӯр ва ҷо(ӣ)– ибора ё ҷумла созед ва таркибҳои «ба зӯр» ва «ба ҷо(ӣ)»– ро аз ҷиҳати имло бо калимаҳои сохтаи базӯр ва бечо муқоиса кунед.

! Масдар номи амалу ҳолат (исми феълӣ) аст. Аз асоси замони гузаштаи феъл бо зам намудани пасванди -ан сохта мешавад: тарсидан, ҳайрон шудан. Дар ҷумла мисли исм ба вазифаи мубтадо ва пуркунанда, инчунин аъзоҳои дигар меояд.

Сифати феълӣ амалу ҳолатро ҳамчун аломати ашё ифода мекунад. Шаклҳои замони дорад. Шаклҳои замони гузашта (хонд-а, хонд-а-гӣ), ҳозира (хон-анда, хонд-а истод-а, ме-хонд-а-гӣ), оянда (хонд-ан-ӣ) дорад. Шакли хонд-а чун амалҳои пайрави феъли тасрифӣ (хабарҳои чида) низ ба кор бурда мешавад:

Ман дарро кушода, ба дарун даромада, ҳозиронро як аз назар гузаронида, салом додам. Дар ин маврид пас аз хабарҳои чида аломати вергул гузошта мешавад. Набояд фаромӯш кард, ки ин шакли сифати феълӣ дар ҷумла ба вазифаи хелҳои гуногуни ҳол низ омада метавонад. Дар ин сурат аломати вергул гузошта намешавад: Ман аз дар хандида ё хандида– хандида (хандакунон – феъли ҳол) даромадам. Дар ин ҷо сифатҳои феълӣ хандида, хандида–хандида ва феъли ҳоли хандакунон ба вазифаи ҳоли тарз омада, дар кадом ҳолат содир шудани амалро мефаҳмонад.

74. Ҷумлаҳоро бодикқат хонед ва муқаррар кунед, ки дар кадом мавридҳо пас аз шакли мазкури сифати феълӣ аломати вергул гузошта мешавад ва дар кадом маврид гузошта намешавад.

1. Тирҳои чарх хӯрда шуда(!) гарданаҳо кафида(!) тасмаҳо фарсудаанд (С.А.); 2. Ӯ ғарқи тамошо ва андешаҳои ошиқона шуда(!) аз гардиши лангари соат беҳабар буд; 3. Тағоиям чойи дар даст доштаашро нӯшида(!) пиёларо ба додараш Алихон дода(!) ба ӯ як нигоҳи тезу тунд карда(1) давом намуд (С.А.); 4. Кас аз сирри онҳо боҳабар нашуда(!) гапхояшонро ба осонӣ фаҳмида наметавонад (Ҳ.К.); 5. Набиполвон барои доништа гирифтани муддаои он чашмонашро калон кушода(!) ба ӯ нигоҳ кард; 6. Азимшоҳ гум шудани ду гӯсфанди худро шунида(!) ҳеч изҳори андӯх нақрад (С.А.).

75. Дар матнҳои зерин феълҳои ишорашуда аз ҳамдигар чӣ тафовути шаклӣ доранд, онҳо аз кадом ҷиҳат муродиф шудаанд.

1. Ман мӯйи хешро на аз он мекунам сиёҳ (сиёҳ намекунам),

То боз ҷавон шавамӯ нав кунам гуноҳ(4);

2. Ин ҷаҳон поку хубкирдор аст,

Он шиносад (мешиносад), ки дил–ш бедор аст(4) (Рӯдакӣ).

Як рӯз Мирзо Абдулло ном мирзои сари сандуқ – кассири як бой аз Қоришқамба(2) сад ҳазор танга – понздаҳ ҳазор сӯм қарз мекурсад (қарз пурсид) (С.А.); 4. – Писарам, агар ним соатакак вақт дошта бошед (дошта бошӣ), ҳамроҳи ман як гардиш мекардед (гардиш кун) (С.У.).

? 1) Чаро нависанда ибораи мирзои сари сандуқро кассири як бой, сад ҳазор тангари понздаҳ ҳазор сӯм шарҳ додаст ва ҳоло мавқеи калимаҳои кассир ва сӯм дар забони тоҷикӣ чӣ гуна аст?

2) Пасванди –акак дар таркиби ним соатакак ва калимаи як пеш аз феъли гардиш кардан омада, ба тарзи баёни фикр чӣ тобиши маъно зам намудааст?

76. Дар шакл, сохту таркиби феълҳои ишорашуда чӣ нуқсон рафтааст ва онро чӣ тарз ислоҳ кардан мумкин аст? Матнҳоро ислоҳ карда, ба дафтар нависед.

1. Баъзан бошавқ мӯйҳои хоҳарчаамро мебофидаму дар кадом шакл хушнамуи буданаширо изҳор менамуам; 2. Вай ба лутфу меҳрубонии духтар ғарқида фаромӯш кард, ки барои чӣ ба ин макон омада буд; 3. Дикқати ӯро лифтофаи калони сабз, ки дар болаш бо ҳарфҳои калон «Ҷумҳурии Украина, вилояти Закарпате, шаҳри Ужгород» нависонда шуда буд, ҷалб намуд; 4. Барои бисёре аз мардум ин курта аҷиб аст ва бо дидани он ҳама мутаҷҷиб шуда даҳони ҳамёнро боз мекунад; 5. Дарёчаи шӯҳоб бо фиғон чорӣ буду нола мекард. Гӯё пешомади нохушро нақл дошт; 6. Ман боварӣ дорам, ки онҳо дар ҳар кучое, ки набованд, шарафи варзиши тоҷикро ҳимоят хоҳанд кард (Рӯзнома).

Зарф

! Зарфҳо гуногунмаъноанд: Зарфҳои аломат ба сифатҳои асли монандӣ доранд. Фарқ дар ин ҷост, ки сифат аломати ашро ва зарф аломати амалу ҳолатро ифода мекунад. Онҳо дар ҷумла ба вазифаи ҳелҳои гуногуни ҳол омада метавонанд: Қаҷ нишину рост гап зан. Қам-қам хӯру ҳамеша хӯр. Зарфи аломат ҳам мисли сифат эҳтиёҷи қалимаи эзоҳшавандаро ба шарҳи аломат қонеъ мегардонад ва ҳамеша дар паҳлуи он ҷой мегирад.

Ба тариқи қиёс ифода намудани аломати ашро ва амалу ҳолат низ ба робитаи маъноии зарфу сифат далолат мекунад. Агар фақат сифатҳои асли дараҷаи муқоисавиро ифода кунанд, на танҳо зарфҳои аломат, балки зарфҳои миқдор, замон ва макон ҳам миқдору дараҷаи зоҳиршавӣ, замону макони воқеъ гардидани амалу ҳолатро ба тариқи қиёс ифода карда метавонанд: зудтар, оҳистатар, барвақттар, дертар, болотар, поёнтар.

Зарфҳо аз ҷиҳати сохт содда (зуд, пиёда, дина, фардо), сохта (фавран, сахван, қасдан, оромона, ҷасуруна,

мардонавор, пуштнокӣ, беихтиёр, беист, нохост, базӯр, сахарӣ), мураккаб (якзайл, паёпай, хушҳолона, пасфардо), таркибӣ (як ба як, ҳар гоҳ, дам ба дам, чору ночор, базӯр-базӯр) мешаванд.

77. Зарфҳоро ёбед ва аз рӯи сохт гурӯҳбандӣ карда, дар дафтар нависед.

1. Нохост дар пеши назарам қомати баланду кокулҳои майдабофтаи ҳамсинфам Мукаррама намудор шуд (П.Т.); 2. Дина бегоҳ маро таъчилӣ ба идораи ниғадории тартиботи ҷамъият бурданд (А.Б.); 3. Оҳиста-оҳиста овозаи Ҳайдаркули моҳипаз ба ҳама ҷо паҳн шуд (Ҷ.И.); 4. Пирамард белро сарнагун ба рег хаста монду қафоники панҷшаш қадам рафт (А.Д.); 5. Кӣ буданатро дарҳол маълум кун (С.А.).

! Робитаи маъноии зарфҳое, ки аз як решаи калима бо унсурҳои калимасоз сохта шудаанд, низ ҷолиб аст: сахар-ӣ – сахар-гоҳ – сахар-гоҳ-он: Сахарӣ яке аз хомӯшакҳо... дар вақти хобам пешониамро газидааст (Ф.М.); Сахаргоҳон, рӯзи дамгирӣ зану шӯ аз кӯчаи Киров ба ҷониби маркази шаҳр равон гардиданд (С.У.). Зарфҳои замони бегоҳ – бегоҳӣ – бегоҳонӣ низ ба як маъно далолат мекунанд: Мирзо бегоҳӣ ҳамроҳи бой аз бозор омада, ба ҳучраи ба ҳудаш додашуда мебаромад; Бегоҳонӣ ба ҳучраи Маҳмудараб рафтам (С.А.). Аммо зарфҳои замони пагоҳӣ – барпагоҳӣ – пагоҳонӣ—пагоҳирӯз мисли силсилаҳои боло бо ҳамдигар муродиф шаванд ҳам, вале бо калимаи пагоҳ, ки *рӯзи дигарро* ифода мекунад, ҳаммаъно намешаванд: Пагоҳӣ модари солаҳ як коса шир ва якто нон оварда монд (С.У.); Мирзо ҳар пагоҳонӣ ҳамроҳи бой ба тичоратхонаи ӯ ме-рафт (С.А.); Вақте ки мисли ҳамешагӣ Саодат пагоҳирӯз барвақт аз ҷояш хест, аз рӯи миз чунин хатчаеро пайдо намуд (Ҳ.К.).

Зарфҳои дина – дирӯз, дишаб – дӯш, доим – доимо, пеш – пешакӣ, ногоҳ – баногоҳ, ҷиддӣ – ҷиддиёна,

бодикат – бодикатона, падарвор – падарона ва ғайра бо ҳамдигар муносибати ҳаммаъноӣ зоҳир намуда, доираи имконоти интиҳоби зарфҳоро фузунтар мегардонанд.

78. Дар ҷумлаҳои зерин зарфҳоро ёфта, ба дафтар нависед ва мулоҳиза кунед, ки ҳамон маъноро боз чӣ тарз ифода кардан мумкин аст. Он тарзи ифодаро бо аломати // дар муқобили зарфи матн нависед. Онҳоро аз ҷиҳати сохт муқоиса кунед ва шарҳ диҳед, ки дар ифодаи аломат, замон, макони воқеи амалу ҳолат чӣ тафовути маъноӣ ё услубӣ доранд.

1. Шубҳаи шумо аз ман тамоман беасос ва хандаовар аст; 2. Пагоҳӣ чашмам тифоқо ба рӯзнома афтод (А.Б.); 3. Дар берун ҳақиқатан ҳам Аҳмадҷони машқоб будааст (Ҷ.И.); 4. Агар баногоҳ Шодигул имрӯз ба роҳ баромада бошад, Нуралӣ метавонад ўро дар он ҷо пайдо кунад; 5. Командир бо мо нохост бо забони ўзбекӣ ба сухан даромад; 6. Наздики бегоҳӣ вай аспакӣ ба «Ситораи сурх» расид; 7. Абӯалӣ каме фикр карда, ёдакӣ мехонд (С.У.);

! Агар фақат сифатҳои аслии бо пасванди хурдиву навозиши –ак, –акак омада, муносибатҳои мусбат ё манфии гӯяндаро ифода кунанд, мисли зарфи тарзи амал хелҳои дигари зарфҳо низ бо ин пасвандҳо омада метавонанд: оҳистаякак, камакак, дирӯзакак ва ғ. Ин пасвандҳо ба зарфҳо васл шуда омада, ҳам ба маънои хелҳои гуногуни зарф тобишҳои нав зам мекунанд, ҳам задаи мантиқӣ гирифта ягон ғарази гӯяндаро ифода менамоянд: Кош ў зинда мебуду якборакак медидам (Рӯзнома); Ҳар ду чашматро калонакак кушода гардӣ, намешавад! (Р.Ҷ.).

Таъкид дар зарфҳо ба василаи дарозтар талаффуз кардани садоноки ҳичои аввал ё дуҷуми калима: ҳе–еле мушқил, ба–ағоят зебо, ниҳо–оят гарм, задаи мантиқӣ гирифтани калима (*ҳатман, хусусан, асло, тамоман...*) ва тақрори он ифода меёбад: Ман беҳад шод будам

(С.У.); Васияти вайро мо асло фаромӯш намекунем (Р.Ҷ.); Ин кайҳоннаварди шучоъ, ин шахси маҳбубу мӯътабари халқро шумо беҳуда ба ин ҷо даъват кардед, беҳуда ташвиш додед (А.Б.); Замонҳои бекасию ғарибӣ кайҳо аз сари ману ту дафъ шудаанд (Ф.Н.); Вай духтари миёнақад, моҳрӯй ва хеле–хеле ситорагарм буд (Ҷ.И.).

79. Ҷумлаҳоро навишта, ба зери зарфҳо хат кашед ва хелҳои онҳоро аз ҷиҳати маъноӣ вазифа ва сохту таркиб муайн кунед. Инчунин гӯед, ки зарфҳо ба вазифаи кадом аъзои ҷумла омадаанд.

1. – Ё ин ки барои мурдани ӯ гӯсфандони маро ҳам гушна мононда куштан мехоҳӣ? – гуфт бой оташинона (С.А.); 2. Хурд будӣ, навозишат карданд(4). Кӯдакони ноз кардӣ. Модар модарона бӯсид. Падар падарона саратро молид (Ҳ.К.); 3. Пас аз барфу боронҳои пай дар пай дина шаб ҳаво якбора кушода шуд; 4. Вай оҳиста–оҳиста қадам монда(3) назди дарича(2) рафта, дар ториқӣ(1) каме гӯш андохта истоду бо ҳаракати дасташ маро ҳам ҷеғ зад; 5. Модараш мехост писарашро дурустакак ҷазо диҳад... Падар ба модар воқеаро батафсил баён кард (А.Д.); 6. Вай духтари миёнақад, моҳрӯй, мижгондароз ва хеле–хеле ситорагарм буд (4) (Ҷ.И.);

7. Сухан бисёр дону андаке гӯй,
Якero сад мағӯ(6), садро яке гӯй(6) (Саъдӣ).

? 1) Зарфҳои дурустакак ва хеле–хеле чӣ гуна тобиши маъно зоҳир кардаанд?

2) Калимаҳои бисёр ва андак чӣ гуна воҳиди луғавианд?

Пешоянду пасоянд

! Пешоянду пасояндҳо унсурҳои аз ҳама серистеъмолу сермаъноӣ забонанд, аммо маъноӣ онҳо грамматикӣ буда, ҳангоми алоқаманд намудани ҷузъҳои ибора ё аъзоҳои ҷумла зоҳир мегарданд. Маъноӣ вазифаи грамматикӣ пешоянду пасояндҳо ба маъноӣ феъл (ва исмҳои амалу ҳолат) вобастагӣ дорад:

Гавҳар аз остона ба дарун қадам монда, дар зери сӯзани девор, дар рӯи кӯрпача як зани сафедрӯи чашму абрусиёхро дид (П.Т.). Дар ин ҷумла калимаҳои Гавҳар, остона, дарун, қадам мондан, сӯзанӣ, девор, кӯрпача, зан, сафедрӯӣ, чашмсиёх, абрусиёх, дидан калимаҳои маънодор буда, аз, ба, дар зери, дар рӯи пешоянд *ва* –ро пасоянд аст. Дар он феъли таркибии қадам мондан ба шарҳи маъноҳои «аз кучо?» *ва* «ба кучо?» феъли *соддаи* дидан «киро?» *ва* «дар кучо?» эҳтиёҷ дорад.

Пешояндҳо аз ҷиҳати сохту таркиб аслии содда: аз, ба, бар, бо, дар, то, бе, ҷуз; аслии таркибӣ: то ба, ба ҷуз; соддаи изофӣ: баъди, пеши, назди, рӯи, болои...; таркибии номии изофӣ: ба пеши, дар назди, аз рӯи, ба болои, дар бораи...; тар- кибии номии беизофа: баъд аз, пас аз, пеш аз, гайр аз, назар ба, роҷеъ ба...; номии изофии такрор: пеш–пеши, рӯ–рӯи, дарун– даруни мешаванд. Ҷузъҳои номӣ дар таркиби пешояндҳо низ маъноӣ луғавӣ худро як андоза нигоҳ дошта, маъноӣ вазифаи грамматикӣ пешояндҳоро равшантар мегардонанд: дар вақти (замон), аз сабаби (сабаб), бо мақсади (мақсад), ба шарт (шарт) ба тарзи (тарз), монанди (қиёсу монандӣ) *ва* ғайра.

Пешояндҳо ба мадади ҳамдигар омада, вазифаи муштаракро адо мекунанд:

Маро ба киштии бода дарафкан, эй соқӣ,

Ки гуфтаанд: «Некӣ куну дар об андоз» (Ҳофиз).

Дар мисраи дуюм пешоянди дар ба вазифаи пешоянди ба омада, сӯи амалро ифода кардааст.

80. Аз рӯи талаботи маъноӣ феълҳо ва таносуби калимаҳо ба ҷойи сенукта пешоянду пасояндҳои мувофиқро гузоред:

Ҷӯра пойҳояш ... ду се бор тап–тап ... замин зада, туфлиаш чангу ғубори кӯча тоза карду дарвоза ... кӯфт. Дарвоза ... хоҳари Сангинов кушод. Ҷӯра тез–тез қадам монда ... хавлӣ ... айвон гузашта, ... дари хона расид. Дар нимроғ буд. Ҷӯра ... роғи дар ... дарун нигоҳ кард. ... пешғаҳи хона, ... курсӣ касе менишаст.

81. Дар кор фармудани пешоянду пасояндҳои чумлаҳои зерин чӣ ғалат содир шудааст?

1. Ҳимояи дастовардҳои мардуми кишварамон, пеш аз ҳама, аз шумо, кормандони умури дохилӣ, вобаста аст. 2. Саодат як лаҳза аз ҳама чиз фаромӯш карда, Азизаро саҳт ба оғӯш гирифтӯ паёпай аз руҳсораҳои чун себ сафедаш бӯсид. 3. Чавон аз таклифи духтар розӣ шуд. 4. Бигузӯр шӯъбаҳои алоқа дар як ҳафта маротибае ба деҳаҳо оянд. То мардуми деҳро бо тозатарин хабари дунё огоҳ созанд (Рӯзнома).

? 1) Руҳсораро ба себи сафед ташбеҳ кардан дуруст аст?

2) Дар матни чорум дар байни ду чумла аломати нуқта гузоштан дуруст аст ё вергул?

3) Чаро талаффузи калимаҳои «деҳаҳо» ва «деҳро» мушқилтар аст? Чӣ бояд кард, ки чумла суфтаву равон хонда шавад?

Пайвандак

82. Матнро хонед ва пайвандакҳоро ёфта, муайян кунед, ки онҳо чӣ вазифаи грамматикиро адо кардаанд.

Гӯсолаи Ҳабиб ба гови Юсуф хеле(3) монанд буд. Вай ҳам ранги сурхчаю пешонаи қашқо дошт. Чун гӯсоларо ба наздаш оварданд, гов чонибаш назаре афканду хуммаскунон(3) рӯяшро гардонд. Гӯсолаи ширталаб маосзанон(3) фукашро беқаророна(3) тарафи синаи гов бурд, аммо вай пистонашро аз даҳони гӯсола ҳамон замон(3) кашида, канора(3) рафт. Чонвараки гурусна дафъатан(3) худро ба синаи гов чафс кард, вале боз ноком гардида, маосзанон гирди гов чархидан гирифт. Ниҳоят ҳайвони қайсарро дар дил раҳм омад ки, зумиашро як сӯ гузошта оромона(3) кавшакунон(3) дар чояш(3) истод ва гӯсола ба пистонаш лаб расонида ҳарисона(3) ба макидан даромад (Ф.А.).

? 1) Сифати сурхча мафҳуми рангро бо кадом тобиши маъно ифода мекунад?

2) Дар калимаи *чонварак* бо ёрии пасванди –**ак** чӣ гуна муносибати гӯянда ифода ёфтааст?

3) Маънои феъли «*чархидан гирифт*»-ро боз чӣ тавр ифода кардан мумкин аст? Дар таркиби «*чархидан гирифт*» феъли гирифт феъли таркибӣ сохтааст ё барои ифодаи маънои грамматикӣ хидмат кардааст?

4) Калимаи «*зумӣ*»-ро бо кадом калимаи дигар иваз кардан мумкин аст?

! Пайвандакҳо низ калимаҳои серистеъмоли забон буда, дар сохтани ибораю чумла ва ифодаи фикр воситаи муҳим ба шумор мераванд. Вазифаи грамматикӣ онҳо алоқаманд намудани калимаю ибораҳо дар чумлаи содда ва алоқаманд кардани чумлаҳои содда дар таркиби чумлаҳои мураккаб аст.

Дар матни боло пайвандакҳои пайвасти пайиҳами -у, -ю аъзоҳои чидаро, пайвандаки пайиҳами ва, пайвандакҳои хилофӣ аммо, вале чумлаҳои соддаро ба ҳам пайвастаанд. Пайвандаки тобеъкунандаи чун чумлаи пайрави замонро, ки чумлаи пайрави сабабро ба сарчумла тобеъ кардааст.

Пайвандакҳо вазифаи пайваст ва тобеъкуниро адо мекунанд, бинобар ин ба хелҳои пайвасткунанда ва тобеъкунанда чудо мешаванд. Гурӯҳи аввалро ба навҳои пайиҳам: ва, -у (-ю, -ву), ҳам, инчунин, на... на, чи... чи; хилофӣ: аммо, вале, лекин; чудой: ё, ва ё, ё ин ки, ё... ё, гоҳ... гоҳ, хоҳ... хоҳ чудо мекунанд.

Пайвандакҳои тобеъкунанда хеле сершуморанд. Пайвандаки **ки** назар ба пайвандакҳои дигар сермаъно, сервазифа, серистеъмол ва дар сохтани пайвандакҳои мураккабу таркибӣ сермаҳсул аст.

Пайвандакҳо аз ҷиҳати сохт содда, мураккаб ва таркибӣ мешаванд. Онҳо вазифаи муштаракро адо намуда, ҳамдигарро иваз карда метавонанд, вале баъзе пайвандакҳои муштараквazифа бо тобишҳои маъно аз муродифи худ фарқ мекунанд, бинобар ин ҳамдигарро озод иваз карда наметавонанд. Чунончи, дар ин байти

Ҳилолӣ:

Тарки ёри кардио ман ҳамчунон ёрам туро,
Душмани ҷонию аз ҷон дӯсттар дорам туро.

Пайвандаки -ю чунин ҷумлаҳоро ба ҳам пайваस्ताаст, ки амалу ҳолати хилофи ҳамдигарро ифода мекунанд. Дар чунин мавридҳо пайвандаки «ю»-ро бо «ва» иваз кардан мумкин нест. Ё: Ҳамин ки мо ба қуллаи кӯҳ баромадем, босмачиён моро нигоҳ доштанд (С.У.). Дар ин ҷумлаи мураккаби тобеъ ҷумлаи пайрави замон (*мо ба қуллаи кӯҳ баромадем*) ба сарҷумла (*босмачиён моро нигоҳ доштанд*) бо пайвандаки таркибии **ҳамин ки** тобеъ шудааст. Дар ин ҷо онро бо пайвандакҳои *вақте ки, ҳангоме ки, чун* ва ғайра иваз кардан мумкин нест, зеро пайвандаки **ҳамин ки** ба ҷумлаи мураккаби тобеъ чунин тобиши маъно медиҳад, ки амали сарҷумла пас аз амали ҷумлаи пайрав фавран, бидуни фосила воқеъ гардидааст.

83. Ба ҷойи сенуқта яке аз пайвандакҳои дар қавсайн омадаро гузошта, ҷумларо ба дафтар нависед ва сабаби интиҳоби худро шарҳ диҳед:

Бештар *ӯ* кӯшиш мекард, . (то, то ки, ки) Фаромарз бекас будани худро ҳис накунад; *ӯ* корҳои хонаро қариб худаш мекард ва модарашро намегузошт, ... (ки, то, то ки) аз зиндагии танҳо ва корҳои рӯзгор дилгир шавад; ... (вақте ки, ҳамин ки) поезд аз пули Вахш гузашт, Ҳакимҷон яке аз таронаҳои нави дар он рӯзҳо ёдгирифтаи ҷавонро саркард; Ба вай пурсупос карда гузарем ... (агар не, набошад, вагарна) айб мешавад.

? 1) Ҷумлаи аввалро аз «Бештар *ӯ*...» оғоз кардан дуруст аст ё «*ӯ* бештар...»?

2) Он навъи нақлиётро «поезд» гуфтан беҳтар аст ё «қатора»?

84. Калимаи чун дар кадоме аз матнҳои зерин пешоянд, пайвандак ё пуршишчонишин аст?

1. Басо гулро, ки нағзу тар гирифтанд,
Бияфканданд(1), чун бӯ баргирифтанд(4) (Низомӣ).
2. Зи рӯйзард(2) бипурсанд: «Дарди дил чун аст?»
Вале касе бинапурсад(3): «Рухаргувон(2), чунӣ?»
(Ҷалололидини Румӣ)

3. Дилам чун арзанае, ишқи ту кӯҳе,
Чӣ сойи зери кӯҳе арзанеро(4) (Рӯдакӣ).

4. Чун дилбари мо зи парда рӯ нанмояд(1),
Кас натвонад, ки парда з-ӯ бикшояд(4) (Ҷомӣ).

5. Бар санг задам дӯш сабӯи кошӣ (дар шаҳри Кошон
сохташуда),

Сармаст будам ки, кардам ин авбошӣ(4).

Бо ман ба забони ҳол мегуфт сабӯӣ:

«Ман чун ту будам, ту низ чун ман бошӣ» (Хайём).

? 1) Феъли баргирифтанд аз ҷиҳати сохт ва маъно аз гирифтанд чӣ фарқ дорад?

2) Калимаҳои рӯйзард ва рухаргувон, арзан ва кӯҳ чӣ гуна муносибати маъноӣ доранд?

3) Дар байти Ҷомӣ феъли намудан ба кадом маъно омадааст?

4) Дар байти дуҷуми рубоии Хайём пешояндҳои бо ва ба аз ҷиҳати ифодаи маъноӣ грамматикӣ чӣ хусусият пайдо кардаанд?

СИНТАКСИС (НАҲВ) ВА АЛОМАТИ КИТОБАТ

? 1. Синтаксис чиро меомӯзад?

2. Ибора чӣ гуна воҳиди наҳвист?

3. Ҷумла чӣ гуна воҳиди наҳвист?

4. Ҷумлаи содда аз мураккаб чӣ фарқ дорад?

5. Бештар кадом ҳиссаҳои нутқ ба вазифаи мубтадо меоянд?

6. Хабарҳои феъли ва номӣ бо кадом ҳиссаҳои нутқ ифода мегарданд?

7. Дар кадом мавридҳо байни мубтадою хабар аломати тире гузошта мешавад?
8. Аъзоҳои пайрав кадоманд, онҳо бо кадом ҳиссаҳои нутқ ифода мегарданд?
9. Ҷумлаҳои соддаи яктаркиба ба кадом хелҳо ҷудо мешаванд?
10. Чӣ гуна ҷумлаҳоро нопурра меноманд?
11. Дар ҷумлаҳои чидааъзо чӣ гуна аломатҳои китобат ба кор бурда мешаванд?
12. Вазифаи мухотаб ва воҳидҳои туфайлӣ чист ва дар навишт бо кадом аломатҳои китобат аз аъзоҳои дигари ҷумла ҷудо карда мешаванд?
13. Чӣ гуна аъзоҳои ҷумларо истисноӣ меноманд?
14. Нутқи айнан аз мазмунан нақлшуда чӣ фарқ дорад ва дар онҳо кадом аломатҳои китобат ба кор бурда мешаванд?
15. Аломатҳои китобати иқтибоси матн чӣ гунаанд?
16. Хелҳои ҷумлаҳои мураккаб кадоманд?
17. Ҷумлаҳои мураккаб бо кадом хелҳои алоқаи грамматикӣ сохта мешаванд?
18. Ҷумлаҳои пайрав ба кадом хелҳо ҷудо мешаванд?
19. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасту тобеъ аломати вергул дар кадом мавридҳо гузошта мешавад?

! Наҳв лафзи арабӣ буда, маъноӣ суй, роҳ ва монанд дорад ва номи илмест, «эъроби каломи араб ба—дон доништа шавад» (Ғиёсуллуғот). Синтаксис истилоҳи юнонӣ буда, маъноӣ сохтан дорад. Воқеан, дар ин қисмати грамматика сухан дар бораи калимаҳоро бо ҳамдигар алоқаманд намуда ҷумлаи содда сохтан ва аз ҷумлаҳои содда ҷумлаи мураккаб сохтан ва аз ҷумлаҳои соддаю мураккаби мустақил порчаҳои яклухти фикр – матн сохтан меравад.

Ибора

! Ибора қадами аввалини «сохтан» аст. Калимаҳо бо навъҳои алоқаи тобеи изофӣ, вобастагӣ ва ҳамроҳӣ бо ҳамдигар алоқаманд шуда ибора месозанд: гули сурх, бинои мактаб, ба хона рафтани гул барин нозук, ду савор, як соат барвақт. Дар ин ибораҳо исмиҳои гул, бино, савор, сифати нозук, феъли рафтани ва зарфи барвақт чун асосӣ буда, ибораҳои гули сурх ва бинои мактаб бо алоқаи изофӣ, ба хона рафтани гул барин нозук бо алоқаи вобастагии пешояндӣ ва пасояндӣ, ибораҳои ду савор ва як соат барвақт бо алоқаи ҳамроҳӣ сохта шудаанд. Аз ҷиҳати тааллуқи сарфии (морфологии) ҷузъҳои асосӣ ибораҳоро ба исми, сифатӣ, ҷонишинӣ, феъли ва зарфӣ ҷудо мекунанд.

85. Бо тарзҳои алоқаи изофӣ, ҳамроҳӣ ва вобастагӣ иборасозӣ созад, ки исми, сифат ва феълҳои зерин чун асосии онҳо бошанд: вохӯрӣ, тайёрӣ, мубориза, шикоят, пешвозгирӣ, бузургтар, доно, саҳт, ширин, шармидан, обутобёфта, хандакунон, гуфтугӯ кардан, натарсидан, ифтихор доштан, андеша кардан, меҳнат кардан, азоб кашидан. Ибораҳои ҳосилшударо шарҳ диҳед, ки ҷузъҳои ибора бо ҳамдигар чӣ тарз алоқаманд шудаанд.

86. Аз матни зерин ибораҳои изофиро ба дафтаратон навишта, ба зерин калимаҳои асосии ибораҳо хат кашед ва муайян кунед, ки ҷузъҳои асосӣ ва тобӣ ба кадом ҳиссаҳои нутқ тааллуқ доранд ва онҳо чӣ гуна ибора сохтаанд.

1. Хунуқиҳои саҳт, барфҳои пай дар пайи зимистон гузашта, фасли баҳор омад(4). 2. Абрҳои гафсу сиёҳе, ки рӯи осмонро пӯшида буданд, имрӯз дида намешуданд(4). 3. Нишонаҳои барф танҳо дар кӯҳҳо ва баъзе ҷойҳои сояру дида мешуд. 4. Ҳар рӯз аз тобиши мулоими офтоб обҳои рӯи замин оҳиста-оҳиста бухор шуда, ба ҳаво мебарома-

данд. 5. Мурғоне, ки дар сардии ҳаво тоқат карда натавони-
ста дар фасли тирамоҳ ба дигар чойҳо рафта буданд, ҳанӯз
наомадаанд(4) (А.Д.); 6. Пас аз хатми донишгоҳ Сайф
фаъолияти меҳнатиро дар телевизиони тоҷик оғозид. 7.
Ва ман он гоҳ фаҳмидам, ки ин ҷавони орзупарвари «хом»
то ин дам марҳилаҳои зиёди зиндагиро аз сар гузаронида,
бори ҳаётро низ нисбат ба мо бештар(3) кашида, таҷрибаи
зиёде андӯхтааст. 8. Худ қазоват кунед: бармаҳал(3), ай-
ёми наврасӣ бочуръатона(3) аз оғӯши хонадон «фирор»
мекунад; 9. дар Чубек – ноҳияи Москва муддате ёвари
чойхоначӣ, сипас рассоми кинотеатр мешаваду нони
худро меёбад. 10. Олами орзуҳо ва хоҳиши зиндагии озо-
дона, ишқи беандоза ба ҳунар: сурудхонӣ(2), наққошӣ(2),
суратгирӣ(2), гитарнавозӣ(2), бозидани нақшҳо дар сахна
ӯро боз ба даргоҳи Театри давлатии мусиқию мазҳакавӣ(1)
меоранд (А.С.).

? 1) Феълҳои дида намешуданд ва дида мешуд тарзи
фоил ё мафъуланд?

2) Феъли оғозидан содда, сохта ё таркибист?

3) Пайвандаки ки кадом хели ҷумлаи пайравро ба
сарҷумла тобеъ кардааст?

4) «Олами орзуҳо... ӯро боз ба даргоҳи театр меорад»
ва «Ӯ бо олами орзуҳо... боз ба театр меояд» бо ҳамдигар
чӣ муносибати маъноӣ доранд?

87. Бо калимаҳои зерин дар қолаби ибора сарлавҳа созед:

Мусобиқа, қувваозмӣ, фидокорӣ, комёбиҳо, нобасо-
мониҳо, гамхорӣ, бепарвоӣ, назорат, тадбирҳо, обуна,
озмун.

88. Аз матнҳои зерин ибораҳои номӣ ва феълиро ба ду сугун навишта, тарзу воситаҳои грамматикӣ алоқан ҷузъҳои ибораро нишон диҳед.

Бузургмеҳрро гуфтаам:

– Чӣ чиз аст, ки ба ҳама вақт сазовор бувад?

- Ба кори худ машғул будан.
- Дар чавонӣ ва пирӣ чӣ кор беҳтар?
- Дар чавонӣ дониш андӯхтан ва дар пирӣ ба кор овардан.
- Чанд чиз аст, ки андӯх бибарад?
- Се чиз: дидани дӯсти мухлис, гузашти рӯзгор, ёри мувофиқ.
- Кадом сухан аст, ки рост бошад ва дурӯғ намояд?
- Баёни зӯрчавонӣ дар пирӣ ва айши тавонгарӣ дар фақирӣ.
- Кадом кас аст, ҳар ҷо ки равад, ӯро дӯст доранд?
- Соҳиби адаб.
- Он чӣ чизҳост, беҳтар аз зиндагонӣ ва бадтар аз марг бошад?
- Беҳтарин аз зиндагонӣ некномист ва бадтар аз марг бадномист.

? 1) Дар ин матн пурсиш чӣ тарз ифода ёфтааст? – а) бо ёрии ҳиссаҷаи саволӣ, б) ба воситаи пурсишҷонишинҳо, в) ба василаи танҳо оҳанг (интонация).

2) Дар ҷумлаҳои саволӣ задаи мантиқӣ ба кадом калима афтодааст?

89. Дар матнҳои зерин сохти грамматикӣ ибораҳои ишорашударо тағйир дода, бо усули таъвиз (трансформатсия) қолабҳои муродифи онро (ба мисли орзуи ягонаи Раҳимабегим – ягона орзуи Раҳимабегим – Раҳимабегимро ягона орзу ва ғ.) созад, ибораҳои муштарақмаъноро бо ҳамдигар муқоиса кунед ва шарҳ диҳед, ки чаро нависанда маҳз ҳамин тарзи ифодаро интихоб намудааст:

1. Дар шаҳрҳои қадимаи Шарқ аҷоибтарин, серошӯбтарин ва мароқангезтарин ҷо бозору растаҳо буданд (Ҷ.И.); 2. Вай дар овони ҷавониаш зеботарин духтари Шоён будааст; 3. Ҷаноби олиат фосиқ, фочир, молимардумхӯр, ифлос ва мурдор як одам аст; 4. Аз рӯйи одат, хурсандии аз ҳад зиёд сустдилонро сабаби ҳалок мешавад (С.А.).

Чумла

! Чумларо воҳиди иртиботии (коммуникативии) наҳв меноманд, зеро бо ёрии он фикр ифода меёбад ва ба василаи он алоқаи (робитаи) фикрии одамон имконпазир мегардад. Калима мафҳумҳои ҷудогонаро, ибора мафҳумҳои мураккабро ифода мекунад ва воҳиди номбаркунандаи (номинативии) наҳв ба шумор меравад. Чумла ба воқеъ шудани амал, тасдиқ ё инкори он далолат карда метавонад, ки онро муносибати предикативӣ меноманд. Маҳз бо чунин хусусият аз калима ё ибора фарқ мекунад. Агар калима ё ибора ҳам ба воқеъшавӣ далолат кунад, чумла мешавад:

Яке аз рӯзҳои чумъаи соли 1931 буд. Ҳангоми қиём. Дарахтон пар намезаданд. Як бех офтобпарастии худроӣ қоматашро рост намуда осмонро бӯсидани мешуд. Сафедори баланди лаби ҷӯй сояи худро гум карда буд. Оби ҷӯй зулол барин соф буд ва бо як оҳанг шилдирроскунон ҷорӣ мешуд (Ҳ.К.).

Дар ин матн иборати ҳангоми қиём дар ихтоси чумлаҳои дигар омада, ба воқеият далолат кардааст: Ҳангоми қиём (нисфи рӯз) буд. Бинобар ин чумлаи унвонӣ аст. Чумлаҳои унвонӣ хусусияти тасвирӣ доранд ва бештар дар ифодаи мазмунҳои *замон*, *мақон*, *ҳодисаю манзараҳои табиат* ба кор бурда мешаванд.

Яке аз нишонаҳои воқеияти амалу ҳолат мафҳуми замон аст. Дар матни боло хабарҳои чумлаҳои содда: яке аз рӯзҳо буд, пар намезаданд, бӯсидани мешуд, гум карда буд, соф буд, ҷорӣ мешуд бо шаклҳои гуногуни замони гузаштаи сиғаи хабарӣ ифода ёфтаанд ва ба он далолат мекунанд, ки *ҳангоми қиём* ҳам дар замони гузашта воқеъ шудааст.

90. Ба аломатҳои истероия намуда матнро қироат кунед. Сипас ҳар кадоми ҷумларо шарҳ диҳед, ки он аз ҷиҳатҳои сохту таркиб (яктаркиба ё дутаркиба) ва мақсади ифодаи фикр ё вазифаи иртиботӣ чӣ гуна аст (хабарӣ, амрӣ ё саволий). Дар ин матн «Шаб» калима аст ё ҷумла? Дар он чӣ хусусияти грамматикӣ ҷумла мушоҳида мешавад?

Шаб. Чароғакҳои осмонӣ дар болои сар чашмак мезаданд. Насими форами шабона ва нақҳати гулу майсаҳо машоми касро муаттар мегардонд. Аз байни шоҳаҳои серпечутоби дарахтон чароғҳои электрикӣ роҳи пиёдагардро мунаввар карда буданд. Ду кас–зану шавҳар сӯхбаткунон(3) мерафтанд. Ман танҳо. Аз ақиб шарфаи по шунида шуд. Нигоҳ кардам. Марде меомад (А.А.). ?

? 1) Дар ибораҳои насими форами шабона, нақҳати гулу майсаҳо, ду кас калимаҳо чӣ тарз алоқаманд шудаанд? Ибораи чароғакҳои осмонӣ ба кадом маъно омадааст? Кадом тарзи ифода беҳтар аст: *чароғҳои* электрикӣ ё *барқӣ*?

? Мубтадо ҳам мисли исм ва масдар мафҳуми шахс, ашё, ҳодиса ё воқеа дорад. Вай чунин сараъзои ҷумла аст, ки амал, ҳолат ва аломати хабарро дар замону шахсу шумораи муайян бо тобишҳои маъноӣ модалити зарурат, имконпазирӣ, имконнопазирӣ, эътимод, тахмин, хоҳиш, амр ба он нисбат дода мешавад. Мубтадо ба ягон аъзои дигар тобеъ намешавад, вале хабар дар шахсу шумора ба он мутобиқат мекунад, бо пешоянду пасоянд шакл намегирад ва мувофиқи номаш бештар дар ибтидои ҷумла меояд.

Дар вазифаи мубтадо ба ҷуз калимаҳои мустақилмаъно (исм, ҷонишинҳои предметӣ, масдар ва дигар ҳиссаҳои нутқи исмшуда) таркибу ибораҳои ҳар ду, ҳар се (ҳар сеямон ё ҳар сеи мо), яке аз + исми ҷамъ, бештар аз + шумораи микдорӣ ва ғайра омада метавонанд: Ҳар

дуямон аз хона баромадем (С.У.); Чор тан панҷ тан шудем (Ҳ.К.); Яке аз чӯпонбачагон ба пирамард наздик шуд (С.А.); Бештар аз сад нафар саворон саф ораста буданд (Ҳ.К.).

Агар мубтадо мафҳуми предметӣ дошта бошад, хабар мафҳумҳои амал, ҳолат ва аломатеро ифода мекунад, ки он дар замоне содир гардида, дар шахсу шумора ба мубтадо мансуб доништа мешавад. Маъноии грамматикӣ чумла – воқеияти амалу аломат дар хабар ифода меёбад. Хабарҳо феълӣ ва номӣ мешаванд. Хабарҳои феълӣ бо шаклҳои тасрифшавандаи феъл ва хабарҳои номӣ бо шаклҳои тасрифнашавандаи феъл ва ҳиссаҳои номии нутқ ифода меёбанд. Дар ифодаи воқеият чунин маъноҳои грамматикӣ феъл: сиға, замон ва шахсу шумора аҳамияти калон доранд.

91. Чумлаҳоро навишта, ба зери мубтадою хабар хат кашед ва муайян кунед, ки онҳо бо кадом ҳиссаҳои нутқ ифода ёфта, аз лиҳози сохту таркиб чӣ гунаанд.

1. Маро модарам нобино(2) зодааст. 2. Ман ҳеч чизро намебинам: на симои модарамро, на ғунчаҳои шукуфтаи дарахтонро ва на осмони софи беғуборро(2) (С.С.); 3. Сармоияи бузург ақлу адаб аст, на аслу насаб; 4. Бехтарин зебӣ вичдони пок аст (Ситсерон); 5. Баъзе аз одамони маҳаллӣ моро эҳром дар бар дида ким-чиҳо(3) гуфта табрик мекарданд (Ф.М.); 6. Камзаминҳо(2) ва безаминҳо(2) чоряккорӣ(2), ятимӣ ва ё бо ягон касби дигар машғули менамуданд; 7. Ҳар кадоми мо ҳар рӯз як бор ўро ҳолпурсӣ(2) карда меомадем; 8. Оча-бача бузҳоро ронда ба чаро бурданд; 9. Бо дидани ин ҳол рӯзи равшан ба чашми Одинаи бечора шаби торик гардид (С.А.); 10. Рӯзе чамъе аз ёрон ба хонаи фақир омаданд (Восифӣ); 11. Асп – ёри аскарӣ савора (Ҳ.К.); 12. Дарафшро бо мушт кӯфтан қаҳрамонӣ намешавад.

? 1) Оё дар ҳамаи ҷумлаҳо мубтадо дар ҷойи муқаррариаш омадааст? Сабаби тағйир ёфтани ҷойи мубтадо хаттӣ шарҳ диҳед.

2. Кадом хабарҳо феълӣ ё номианд? Хабарҳои номӣ чӣ тарз шакл гирифтаанд?

3. Чаро дар ҷумлаи 11 байни таркиби мубтадо ва хабар аломати тире гузошта шудааст?

4. Кадом аъзоҳои ҷумла чида шудаанд ва алокаи грамматикӣ байни аъзоҳои чида чӣ тарз ифода ёфтааст? ?

! Алокаи грамматикӣ мувофиқати хабар бо мубтадо пурра ва нопурра мешавад. Дар забони тоҷикӣ хабар аз ҷиҳати шахс ҳамеша ба мубтадо мувофиқат мекунад, вале, мубтадо бо исмҳои бечон ё ҷондори ғайришахс ифода ёфта бошад, аз ҷиҳати шумора баъзан мувофиқат намекунад:

Биноҳои обод гардад хароб

Зи борону аз тобиши офтоб (Фирдавсӣ).

92. Ҷумлаҳоро навишта, ба зери мубтадою хабар хат кашед ва шарҳ диҳед, ки мутобиқати хабар бо мубтадо аз ҷиҳати шахсу шумора чӣ тарз сураат гирифтааст.

1. Қориака ҳар яки моро ба мизбонон алоҳида-алоҳида шинос карданд (Ф.М.); 2. Киштзорҳо дар зери торикӣ, ки одам одамро дида наметавонист, монда буд (С.А.); 3. Ману пирамард чун дӯстони дерина хайрухуш кардем (Р.Ҷ.); 4. Як даҳа (даҳ нафар) сарбоз дар пушти зиндон, дар паскӯча посбонӣ мекарданд (С.А.); 5. Дар сари саворон мардум Восеъро шинохтанд (С.У.); 6. Пас аз он нонхоеро, ки имрӯз ба гадоӣ чамъ шуда буд, ба бандиён тақсим карда дод (С.А.); 7. Падару писар ба шахр равон шудем (Р.Ҷ.); 8. Соро бо писарчаи худ нонро ба об тар карда хӯрданд (С.А.); 9. Модарам бо писарчаи ширхорааш дар хонаи бегона бисёр азият мекашид (С.У.); 10. Мирзоакрам ва ӯ дар мадрасаи Кӯкалтоши Бухоро шарикдарс буданд (С.А.).

93. Дар чумлаҳои зерин аз лиҳози мутобиқати хабар бо мубтадо чӣ нуқсон содир шудааст? Чумлаҳои ислоҳ карда, ба дафтар нависед.

1. Онро (деҳаро) ҳалқаи сабзи боғу бӯстонҳо ихота кардаанд; 2. Даста аз сарой баромада рафтанд; 3. Сӯхбаташ ҳам асархояш барин пуртаъсиранд; 4. Нафаре аз шогирдон аз илмомӯзӣ берун намондаанд; 5. Баъдтар ҳамкориҳои деҳқонону авиаторон, кормандони заводи пахта, шӯъбаи маданияти район, ҷамъияти матлуботи район, сети кинонамоишдихӣ ва ғайра ба миён омаданд; 6. Гӯё селайи кабкҳо аз домани кӯҳ ба пастӣ, лаби дарё обнӯши фаромадаанд; 7. Ин дастаи ҳунари, ки аз вилояти Шимкент ташриф овардаанд, соҳиби малакаи хуби овозхонӣ аст; 8. Иқтидори муқаррарии плахтаҳои барқии истеҳсоли шӯравӣ 3,6 – 8 квт мебошанд (Аз асарҳои бадеӣ ва матбуот).

! Аъзоҳои пайрави чумла: муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол бар эзоҳи сараъзоҳо ва ҳамдигар омада, барои мукамал намудани сохтори чумла ва сахт ва пурра ифода кардани фикр хизмат мекунанд.

Муайянкунандаҳо эҳтиёҷоти он аъзоҳои чумларо қонеъ мекунанд, ки мафҳуми предметӣ дошта, ниёз ба шарҳи аломату хусусият ва муносибати соҳибият доранд. Пуркунандаҳои бевосита, ҳолҳои тарз, миқдору дараҷа низ дар паҳлуи аъзои эзоҳшаванда омада, мафъули (объекти) бевосита, аломат ва миқдору дараҷаи зоҳиршавии амалу ҳолати хабарро ифода мекунанд. Аммо ҳелҳои дигари ҳол, хусусан ҳолҳои замон, макон, сабаб, мақсад, шарт, хилоф ва пуркунандаҳои бавосита ҳатто пеш аз мубтадо омада, ба мазмуни тамоми чумла алоқамандӣ пайдо мекунанд ва дар сохтори нахвӣ чумла ва ифодаи фикр сахми муайян мегузоранд:

Дар лаби дарё якчанд киштии калони бодбонии маҳаллӣ тайёр буд (С.А.).

Бунёди сохтори ин чумларо ду сараъзои бо ҳам алоқаманд (Киштии тайёр буд) ташкил намуда, мубтадо бо муайянкунандаҳои изофии аломати калони бодбонии маҳаллӣ ва беизофа ё ҳамроҳии якчанд ва хабар бо

ҳоли макони дар лаби дарё тафсил ёфтааст. Ҳоли макон пеш аз таркиби мубтадо омада, бо мундариҷаи тамоми ҷумла (якчанд киштии калони бодбонии маҳаллӣ тайёр буд) алоқамандӣ зоҳир намудааст. Дар байни мубтадою хабар алоқаи мувофиқати нопурра мушоҳида мешавад: хабар ба мубтадо танҳо аз ҷиҳати шахс мувофиқат кардааст.

94. Матнро навишта, ба зери аъзоҳои ҷумла хат кашед. Таркиби мубтадорро аз хабар ҷудо кунед. Шарҳ диҳед, ки сараъзоҳо бо кадом аъзоҳои пайрав тафсил ёфтаанд.

Хонаи ёздаҳболорӣ(2) нақшин(2) барои меҳмонони азиз оро дода шуда буд. Сӯзани(2) калони шоҳии сабз ва кашидаи сурхмаҳмали(2) йӯрмадӯзӣ, қолинҳои қирмизӣ(2) ба ин хона шакли тӯйхонаро(2) дода буданд. Ба рӯи дастурхон лаълӣ– лаълӣ кулчаҳои равшанин(2), харбузаҳои лӯбиғӣ(2) ва шакарпора(2), табақ–табақ ангурҳои хусайнӣ(2), шибирғонӣ(2) ва шафтолуҳои донақширин(2) зебу зинати хонаро боз афзунтар менамуданд (Ҳ.К.).

! 1) Дар ҷумлаҳои боло кадом сараъзо ё аъзоҳои пайрав чида шудаанд ва алоқаи байни аъзоҳои чида чӣ тарз ифода ёфтааст.

2) «лаълӣ-лаълӣ», «табақ-табақ» кадом аъзои ҷумла ва аз ҷиҳати сохт чӣ гуна аст?

3) «зебу зинат» кадом воҳиди луғавӣ аст ва дар он кадом санъати савтӣ истифода шудааст?

Хелҳои ҷумлаҳои содда

! Ҷумларо аз ҷиҳати сохт ба соддаву мураккаб, ҷумлаҳои соддаро аз лиҳози мақсади ифодаи фикр ва вазифаи иртиботӣ ба хабарӣ, амрӣ ва саволӣ, аз ҷиҳати сохтор ва таркиб ба яктаркибаю дутаркиба, ҳулласу тафсилӣ, аз лиҳози вучуд доштан ё надоштани аъзоҳои ҳатмӣ дар ифодаи матлабе ба пурраю нопурра ҷудо мекунанд.

Дар ҷумлаҳои хабарӣ гӯянда мақсади худро ба тариқи ҳикоят, нақлу ривоят баён мекунад. Фикр дар ҷумлаҳои хабарӣ бо оҳанги хабарӣ ифода меёбад. Хабарӣ чунин ҷумлаҳо бештар бо шаклҳои гуногуни замони сифаи хабарӣ ва бо шаклҳои замони феълҳои нақлӣ ифода меёбад.

Ҷумлаҳои амрӣ мазмуни водоркунӣ доранд. Водоркардани мусоҳиб ба иҷро амале бо тобишҳои амр, супориш, хоҳиш, зорию тавалло ифода меёбад. Азбаски шунаванда ҳангоми гуфтор ҳозир аст, дар ҷумлаҳои амрӣ мубтадо бе зарурат зикр намегардад ва матлаб дар қолаби ҷумлаҳои яктаркибаи муайяншахс хеле мӯҷаз ифода карда мешавад.

Дар ҷумлаҳои саволӣ мақсад бо ёрии интонатсияи пурсиш ва ё оҳанги саволу пурсишҷонишин ва ҳиссачаҳои саволӣ ифода меёбад. Гӯянда ҳодиса ё воқеаеро надонад ва аз шунаванда пурсида доништан хоҳад ё ин ки аз воқеа воқиф бошад, вале ягон ҷиҳати он барояш равшан набошад ва аз мусоҳиб пурсида пурра огоҳ гардад, чунин ҷумлаҳои саволиро асли меноманд. Ба пурсиши чунин ҷумлаҳои саволӣ ҷавоби шунаванда ҳатмист. Агар гӯянда аз шунаванда чизеро пурсида доништанӣ набошад, вале матлаби худро бо ёрии оҳанги пурсиш таъсирбахш ифода карданӣ бошад, чунин ҷумлаҳои саволиро ғайриаслӣ ё риторикӣ меноманд.

Бар замми мазмуни хабар додан, фармудан ва пурсидан эҳсосоти гуногуни гӯянда ҳам ифода ёбад, ҷумлаҳои хабарӣ, амрӣ ва саволӣ ба ҷумлаи хитобӣ табдил меёбанд.

95. Хелҳои иртиботии (хабарӣ, амрӣ, саволӣ ва хитоби) ҷумлаҳои соддаро ҷудогона ба дафтар нависед ва шарҳ диҳед, ки дар онҳо мақсади ғӯянда ё нависанда чӣ тариқа ифода ёфтааст, дар ҷумлаҳои амрӣ водоркунӣ чӣ гуна ҷилоҳои маъноӣ зоҳир мекунад ва дар ҷумлаҳои саволӣ пурсиш бо кадом воситаҳо ифода мегардад.

1. – Дод аз дасти золим! – чун моргазида(3) фарёд кашид Саидалӣ. – Ман ба ҳоким арз мекунам! Ба амир арз мекунам! (С.У.); 2. Аристотолиси ҳакимро пурсидаанд: «Қуввати хирад аз чист?» Гуфт: «Ҳама касро қувват аз гизо бошад. Гизои хирад ҳикмат аст»;

3. Барои дӯстон ҷонро фидо кун,
Валекин дӯст аз душман ҷудо кун.

4. Магар ба худи Мирзои урганҷӣ(2) эътимод кардан мумкин аст? Албатта, не! 5. Темурмалик баъд аз анҷом додани корҳои қалъаи обӣ ва киштиҳои худаш ба завраке нишаста, ба тарафи шаҳри Хучанд рафт (С.А.); 6. Хез, бисёр ғурбат кардан нагир. Рафта, хӯрок тайёр кун. Вақти аз кор омадани духтарат шуд (Ҳ.К.); 7. – Тақсирҷон, маро халос кунед! (С.А.); 8. Ширмохро ақаллан ба кабина мешинондӣ (М.Н.).

? 1) Дар ифодаҳои «Аристотолиси ҳакимро пурсидаанд» ва «Аз Аристотолиси ҳаким пурсидаанд» кадом воситаҳои грамматикӣ хусусияти ҳаммаъноӣ зоҳир кардаанд?

2) Ифодаҳои «ҳама касро қувват» ва «қуввати ҳама кас» чӣ гуна воҳидҳои наҳвӣ ва дар байни онҳо чӣ муносибати маъноӣ мушоҳида мешавад?

3) Шоир дар он байти пандомӯз аз кадом имконоти муассири ифодаи фикр фоида бурдааст?

4) «Ба худи Мирзои урганҷӣ эътимод кардан», «анҷом додани корҳои қалъаи обӣ», «бисёр ғурбат кардан» ва «аз кор омадани духтарат» кадом хели ибораанд ва онҳо бо кадом навъҳои алоқаи наҳвӣ сохта шудаанд?

5) Дар мисоли охири феъли мешинондӣ ба вазифаи кадом шакли феъл омадааст?

! Чумлаҳои соддаи яктаркиба номӣ ва феълӣ мешаванд. Чумлаҳои яктаркибаи феълиро аз чиҳати ба кадом андоза зоҳир гардидан ё умуман ифода наёфтани шахси соҳиби амалу ҳолати хабари чумла ба навъҳои муайяншаҳс, номуайяншаҳс, умумишаҳс ва бешаҳс ҷудо мекунанд.

Дар чумлаи муайяншаҳс мусоҳибон – гӯянда ва шунаванда ҳангоми сӯҳбат ҳозиранд, бинобар ин эҳтиёҷ нест, ки ба соҳиби амалу ҳолат бо ҷонишинҳои шахси яқум ва дуҷуми танҳою ҷамъ ишора карда шавад. Чунин чумлаҳо барои мӯҷаз баён кардани фикр мусоидат мекунанд.

Дар чумлаҳои номуайяншаҳс зикри ҳуди амал аз ном бурдани иҷрокунандаи он муҳимтар аст, бинобар ин соҳиби амал бо ёрии шаклҳои феълии шахси сеюми ҷамъ номуайян ифода меёбад.

Дар чумлаи умумишаҳс хабари чумла зоҳиран ба шахси сеюми ҷамъ ё дуҷуми танҳою ҷамъ далолат кунад ҳам, аз мундариҷаи (панду андарзи) чумла пайдост, ки фикри дар чумла ифодаёфта ба ҳар як фард, ба умум мутааллиқ аст.

Хабари чумлаҳои бешаҳс бо феълҳои модалии боистан, шоистан, тавонистан (натавонистан), калимаҳои лозим, даркор, зарур, ҳатмӣ ва ғайра ифода ёфта, ба маъноҳои зарурат, имконпазирӣ, имконнопазирӣ ва ғайра далолат мекунад.

Забон ба ин ҳама тарзҳои ифодаи фикр эҳтиёҷ дорад, бинобар ин навъҳои мазкури чумлаҳои соддаи яктаркибаи феълӣ чи дар гуфтугӯ, чи дар навиштор ба кор бурда мешаванд.

- 96. Зарбулмасалҳоро пурра карда, ба дафтар нависед, ба зерӣ аъзоҳои чумла хат кашед. Муқаррар кунед, ки зарбулмасалҳо дар қолаби чумлаҳои яктаркиба ифода ёфтаанд ё дутаркиба, хабарҳои чумлаҳои яктаркиба шаклан ба кадом шахсу шумора далолат мекунанд ва чумла муайяншаҳс, номуайяншаҳс, умумишаҳс ё бешаҳс аст.**

Дили нохоҳам...; Аз барф гурехта...; Ангура хӯру...; Дар бачагӣ хондан...; Бар саволат ҷавоб...; Илочи воқеа...; Кори имрӯзаро...; Ба як ҷавонмард...; Дидадаро шав...; Лайлиро бо...; Дурӯғи маслиҳатомез...; Аввал бубин...

97. Ҷумлаҳоро бодикқат хонда, хелҳои ҷумлаҳои соддаи яктаркибаро муайян карда, ҳар кадоми онҳоро ҷудогона нависед. Ба зерӣ хабари ҷумлаҳо хат кашида, шарҳ диҳед, ки онҳо ба кадом шахсу шумора далолат мекунанд.

1. Рӯзе ҳамроҳи падарам ба саҳро баромада будам. Парвои олавро надоштам. Рӯйи майсаҳои махмалинат(2) ғел мезадам. Бунафшаҳои муаттаратро бӯй мекардам, аз бӯяшон сер намешудам (Ҳ.К.); 2. Аз бачаи понздаҳсола(2) чӣ ҳам мегиред, меҳмон–бародар? Як моҳи дароз пурсиданд, ба ин сӯ-он сӯ кашола карданд, аммо ҷойи рафтаи язнашро нагуфт ки нагуфт (Ф.М.); 3. Мева ё сабзачотро(3) майда карда ё аз турбтарош(2) гузаронда, ба рӯй мемоланд, пас аз 15–20 дақиқа рӯйро бо оби ширгарм(2) мешӯянд (Рӯзнома); 4. Бо меҳмон лутфу назокат бояд кард (С.У.); 5. Ҳар чизро фаромӯш кун, вале одамиятро ниғаҳ дор (Ҷ.И.); 6. Пинҳон натавон дошт гирифтории дилро (А.Л.); 7. Ба ман ҳалвои рағганин(2) харида диҳед (С.А.); 8. Як моҳ он муассисаро тафтиш карданду сардорашро аз кор гирифтанд (Ҷ.К.).

98. Ҷумлаҳоро хонда, муайян кунед, ки кадом ҷумлаҳо пурра ё нопурраанд, дар ҷумлаҳои нопурра кадом аъзон (ё аъзоҳои) хатмӣ зикр наёфтааст? Ҷумлаҳои нопурраро пурра карда ба дафтар нависед.

- Хидир, писари Отабой кист?
- Ман!
- Ту аз кучо?
- Аз Қӯргон (С.У.).
- Умр ба кадом шуғл сарф бояд кард?
- Ба таҳсили илм.

- Некӣ муқаддамтар аз ҳама ба кӣ бояд кард?
- Дар ҳаққи модар ва падар.
- Хушнудии Худо ба чӣ ҳосил шавад?
- Ба хидматгориҳои волидайн.
- Кадом кас аст, ҳар ҷо ки равад, ӯро дӯст доранд?
- Соҳиби адаб.
- Хоб бехтар ё бедорӣ?
- Золиро хоб ва одилро бедорӣ (Посухҳои ҳаким ба пурсишҳои Анушервон).

! Дар байни аломатҳои китобат вергул хеле сервазифа аст. Агар аъзоҳои чидаи ҷумла бе пайвандҳои пайвастанандаи пайиҳами ва, –у (–ю, –ву) алоқаманд шуда бошанд, дар байни онҳо аломати вергул гузошта мешавад. Як мавриди мушкили гузоштан ё нагузоштани он дар хабарҳои чида мушоҳида мешавад.

Чунон ки дар боло ишора шуд, дар забони тоҷикӣ хабарҳои феълӣ ба тариқи чида омада бошанд, одатан хабарҳои чидаи аввал дар шакли кӯтоҳи замони гузаштаи сифати феълӣ (кушода, даромада, аз назар гузаронида) ва хабари охирин дар шакли тасрифӣ (салом дод) оварда мешавад: Меҳмон дарро кушода, ба дарун даромада, ҳозиронро як аз назар гузаронида, салом дод. Аммо ҳамин шакли сифати феълӣ ҳамеша ба вазифаи хабарҳои чида намеояд, вай ба вазифаи ҳоли тарз, замон, сабаб, шарт, хилоф низ омада метавонад. Дар ин маврид пас аз сифати феълӣ вергул гузоштан ғалати маҳз аст: Меҳмон *аз дар* хандида (Чӣ тарз?) даромад; Меҳмон ноҳонда (Ба кадом шарт?) намеояд; Меҳмон шарм дошта (Аз чӣ сабаб?) ба дарун надаромад.

99. Ҷумлаҳоро бодикқат хонда, муқаррар кунед: дар ҷое ки аломати хитоб гузошта шудааст, аломати вергул гузошта мешавад ё на. Сипас тарзи дурусти ҷумлаҳоро ба дафтар нависед.

1. Ин нахри девона мор барин борик шуда (!) маствор(3) худро ба ҳар тараф зада (!) калавида (!) шаттаи сангҳоро

хӯрда (!) базӯр(3) нафас кашида (!) меҳазид (Ҳ.К.); 2. Цавонони ширинӣ аз ӯ маслиҳат напурсида (!) ҳеҷ кор намекарданд (С.А.); 3. Цавонзани шахлочашм зор–зор(3) гирифта (!) бачаашро ба синааш пахш карда (!) бўсида (!) сару рӯю гардани вайро ба оби дидааш тар карду баъд бачаро ба бағали кампир партофта (!) худ ноилоҷ(3) аз қафои чакманисурхпӯш(2) равон гардид (С.У.); 4. Соро бузҳоро ба чаро бароварданӣ шуда (!) аз ҳавлӣ баромад; Ибод ҳамин одатро доништа (!) роҳи ҳиларо пеш гирифт (С.А.).

? 1) Дар ибораҳои ин наҳри девона, мор барин борик шуда, маствор худро ба ҳар тараф зада кадом калима чузъи асосӣ аст ва чузҳои дигар ба он чӣ тарз тобеъ шудаанд?

2) Дар иборати наҳри девона кадом калима ба маънои маҷозӣ омадааст ва иборати маҷозӣ дар заминаи чӣ гуна қаробати маъноии калимаҳои таркиби ибора сохта шудааст?

! Мухотаб, воҳидҳои туфайлию истисноиро унсурҳои тавзеҳу тафсилдиҳандаи таркиби ҷумла мешуморанд, зеро онҳо бо аъзоҳои ҷумла алоқаи бевоситаи грамматикӣ надошта бошанд ҳам, дар мавқеҳои гуногуни дохили ҷумла омада, дар ифодаи ягон ғарази гӯянда хидмат мекунанд.

Мухотаб аслан шахси хитобшуда ё мурочиатшуда аст, бинобар ин бо исми шахс ифода меёбад. Дар аввали ҷумла омада бошад, одатан барои мурочиат ва ҷалб намудани тавачҷӯхи шахси хитобшуда ба гуфтор, дар мобайн ё охири ҷумла омада бошад, дар ифодаи ягон муносибати (нек ё бади) гӯянда хизмат мекунад.

100. Ҷумлаҳоро нависед, ба зери мухотаб хат кашед ва шарҳ диҳед, ки он бо калима ё ибора ифода ёфтааст ва баёнгари чӣ ғарази гӯянда аст, мухотаб бо кадом хели исм ифода ва бо кадом аломати китобат ҷудо карда шудааст.

1. – Эй дӯсти мушфиқ, маро масъалаи муҳиме пайдо шудааст ва сафаре дур ба ҷониби Ироқ пеш омада; 2.– Духтаракам, нури чашмам! Ман туро бо орзую ҳавас калон кардам; 3. Муҳаббатҷон, ақаллан ту навиштани ному насабамонро ёд гир (Ҳ.К.); 4. – Ҳушатон парешон барин, амак. Марҳамат, ба хона дароед. – Чӣ тавр ҳуши ман парешон нашавад, чигарам? 5. – Сабр кун, боҷа, сабр кун, Давлат Ҳақимович! – тафсида рафт Шукуров (Р.Ҷ.); 6. Эҳ Зебӣ, Зебӣ! Аз кучо сари бечанҷоли худро ба чанҷол гузоштӣ?! (Ф.Н.);

7. Соқӣ, ба нури бода барафрӯз(2) чоми мо,
Мутриб, бигӯ, ки кори ҷаҳон шуд ба коми мо (Ҳофиз).
8.– Пушт, машкоб! Бохабар, мардум!
Ба қафоят нигоҳ кун, нонвой!
Ҳой, ҳезумфурӯши варзобӣ(2)!
Хари худро каш аз даруни лой! (М.Т.)

? 1) Дар калимаи духтаракам пасванди – ак шаклсоз аст ё калимасоз? Он калима чӣ гуна муносибати гӯяндаро ифода мекунад?

2) Ибораи нури чашмам ва калимаи чигарам ба кадом маъно кор фармуда шудааст ва чӣ ғарази гӯяндаро ифода мекунад?

3) Дар матнҳои чорум ва шашум ҷумлаҳо саволии аслии ё риторикианд ва бо чӣ мақсад кор фармуда шудаанд?

Мухотаб бо исмҳои ғайришаҳс (дил, гул, булбул, насим, сабо, баҳор, ватан, Қазоқистон ва амсоли инҳо) ифода ёфта бошад, он мафҳумҳо чун шаҳс тасаввур мешаванд ва дар тасвири лирикии адиб ягон ният ё ғарази эҷодии ўро ифода мекунанд.

101. Матнҳои беғалат, бурро ва таъсирбахш қироат карда, тарзи ифода, мавқеъ, маъноӣ вазифа ва аломатҳои китобати мухотабро шарҳ диҳед.

1. Баҳор, боз омадӣ? Биё!
Мархабо!

Биё, ман акнун душмани ту наям. Биё, ман ошиқи туям,
ту нозанини ман ҳастӣ! (Ҳ.К.)

2. Видоъ, эй даштҳо, эй лолазорон!

Видоъ, эй шаҳру чӯйҳои зарафшон! (М.Т.)

3. Маънии номи туро, эй рӯди Вахш,

Ҳар касе аз рӯи ақлу фаҳми худ Шарҳ дод:

Он яке «ваҳшӣ» туро номида буд,

Дигаре «пурхашм», сеюм «бадниход».

Бишнава аз ман маъниятро:

– Рӯди Вахш –

Ганҷбахшу

Хайрбахшу

Нурбахш! (М.Қ.)

! Воҳидҳои туфайлӣ бо калима, таркиб, ибора ва чумла ифода ёфта, муносибати гӯяндаро нисбат ба фикри баёншуда ва то чӣ андоза воқеӣ будан ё набудани амалу ҳолати чумларо мефаҳмонанд. Онҳо дар ифодаи маъноҳои модалии эътимод, шубҳа, тахмин ва майлу хоҳиш ба сохтори маъноии чумла ёрӣ мерасонанд.

Воҳидҳои истисноӣ низ бо калима, таркиб, ибора ва чумла ифода ёфта, бар эзоҳи ягон аъзо ё тамоми чумла хизмат мекунад. Онҳо ё мафхумеро бо номи дигараш равшан мекунад, ё онро тадричан дақиқ ва мушаххастар ифода менамоянд ва ё ба мафҳуми ягон аъзо ё мазмуни тамоми чумла маълумоти иловагӣ зам мекунад:

Баногоҳ дарк кард, ки бадбахттарини одамони рӯи замин маҳз ӯ, Иброҳимҷон аст (Ф.М.); Дар майдонча танҳо дар ҳангоми субҳ, пеш аз ба кор равон шудани коркунон одамҳо гаштугузор мекарданд (Ҳ.К.); Саидқабар аз шаҳр ояд (Ин кас дар Бухоро бо ақоли ман мехонд),... дар пеши ӯ машқ хоҳӣ кард (С.А.).

Дар мавриди аввал пеш аз воҳиди истисноӣ аломати вергул ё тире, дар ҳолати дуҷумла аломати вергул ва дар мавриди сеюм воҳиди истисноиро дар қавсайн овардан лозим аст.

102. Чумлаҳои зеринро бомулоҳиза хонда, воҳидҳои истисноиро ёбед ва муайян кунед, ки онҳо кадом вазифаро адо кардаанд. Аломатҳои лозимаро гузошта, чумлаҳоро нависед.

1. Баъд аз чанд моҳи воқеаи сайри наврӯзӣ дар айёми зимистон як бегоҳӣ баъд аз шом бачаҳо ба хучраи ман омада гуфтанд; 2. Дар Бухоро дар гузари Говкушон(2) дар пеши масҷиди Хоҷа дар лаби рӯд гадоён ва сарсарӣён менишастанд (С.А.); 3. Онҳо алифбои зиндагири муборизаро аз вай омӯхтанд (С.У.); 4. Рафиқи чавониам Маҳмудро дар хонааш ёфтам; 5. Наҳрчаи кишлоқ ҳамонро бо дабдабаи пештараи(2) худ наъракашону мавҷзанон(3) чорӣ буд (Ҳ.К.); 6. Он чо нозанини нозанинон ва маликаи хубон Меҳрӣ духтари хурдии кампир худро ба кӯрпаи кӯҳна печонда рӯйи намадпорае(2) нишаста буд; 7. Баъзе одамони раҳақӣ(2) пиёда ва савора аз роҳ рафта бозистода(2) ба поезди равон нигоҳ мекарданд (С.У.); 8. Кӯҳҳои Бойсун чандон баланд не онҳо ба силсилакӯҳҳои(2) Ҳисор тааллуқ доранд лекин хушқу беобу гиёҳанд(4) (Ҷ.И.); 9. Ў ба ман дар хусуси пули ифтитоҳ ҳаққи таҳсил ёрмандӣ мекард (С.А.).

? 1) «алифбои зиндагӣ» воҳиди фразеологӣ аст ё ифодаи маҷозӣ?

2) Нависанда таъбирҳои нозанини нозанинон ва маликаи хубонро бо чӣ мақсад истифода кардааст?

! Аъзоҳои истисноиро аз аъзоҳои чидаи ҷумла фарқ кардан лозим аст. Аъзоҳои истисноӣ хусусияти тавзеҳӣ доранд ва бо калимаи тавзеҳшаванда бо интонатсияи хос алоқаманд мешаванд. Аммо дар байни аъзоҳои чида алоқаи пайваст вучуд дорад ва он бо интонатсияи пайваст ё интонатсияю пайвандакҳои пайвасткунанда алоқаманд мешаванд:

Дар он тараф, дар тарафи шимолии рӯд, бар болои хомаи пастаки рег ҷӯпонбачагон бо ҳам гуштингири

мекарданд (С.А.). – Онҳо (мусофирон) дар вайронаҳо, сарою ҳезумхонаҳо, чувозхонаҳо, ҳатто дар огилхонаҳо ҷойгир шуда истиқомат мекарданд (С.У.).

Дар ҷумлаи аввал он тараф ҳоли макон, дар тарафи шимолӣ, бар болои хома ҳолҳои макони истисноӣ буда, *макони гӯштингирии ҷӯпонбачагонро* пай дар пай тавзеҳ ва мушаххас намудаанд. Дар ҷумлаи дуюм дар вайронаҳо, сарою ҳезумхонаҳо, чувозхонаҳо ва огилхонаҳо ҳоли макони чидаанд ва бо оҳанги шумур паси ҳамдигар васл шуда омада, маконҳои гуногуни истиқомати мусофиронро ифода кардаанд.

Таҷзияи маъноии ҷумла ва тартиби калима

- 103. Ҳангоми кироати матни зерин ҳиссаи бо хати сиёҳ навишташудаи ҷумлаҳоро баландтар хонед. Мулоҳиза кунед: кадом ҳиссаи ҷумлаҳо маълумоти барои шунаванда нав ва муҳимтарро дар бар мегирад. Матро ба дафтаратон навишта, ба зери ҳиссаи ишорашудаи ҷумлаҳо хат кашед.**

Рӯзе чамъе аз ёрон ба хонаи фақир омаданд. Дар хона ҳалим пухта буданд. Дар вақти ҳалимхӯрӣ мӯйлаби ман олуда шудааст. Яке аз ёрон ин ҳолро ба ман хабар дод. Дарҳол микрозро бардоштам ва мӯйлабамро кӯтоҳ кардам (Восифӣ).

! Аён аст, ки дар ҳиссаи аввали ҷумлаҳо маълумоти барои шунаванда маълум ва дар ҳиссаи дуюм маълумоти тоза ифода ёфтааст. Чунин таҷзияи маъно ба ҳиссаҳои аллақай маълум (тема) ва барои шунаванда номаълум ё маълумоти нав (тема) дар ҳамаи воҳидҳои иртиботии забон (ҷумла) мушоҳида мешавад:

Абдуғанӣ, ки дар хонаи писари калонӣ буд, баъди хонадоршавӣ ба ҳавлии нав кӯчид. Ҳавлии нав дар поёини мазори калон, қабристонӣ кӯҳна воқеъ буд (Рӯзнома).

Дар тачзияи маъноӣ (ба ҳиссаҳои маънодор ё синтагмаҳо чудо кардани ҷумла) ҷойи аъзои ҷумла аҳамияти калон пайдо мекунад:

Муаллими нав ба мактаби деҳаи дурдасте омад – Ба мактаби деҳаи дурдасте муаллими нав омад (Ҷ.К.); Ман ўро барои об овардан фиристодам – Ман барои об овардан ўро фиристодам – Ўро барои об овардан ман фиристодам.

Аз ҳамин сабаб ҷойи аъзои ҷумла бояд мувофиқи талаботи мақсади гӯянда ва мантиқи сухан тағйир дода шавад. Дар акси ҳол матлаб норавшан ва ё ғалат ифода мегардад.

104. Ҷумлаҳоро навишта, ба ҳиссаҳои тема ва рема ҷудо кунед:

Ғулом дар сари таъмири тракторҳо набуд. Ин корро худи тракторчиҳо мекарданд. Ғулом дар хонааш аз бачаҳое, ки асп бурда буданд, гап мепурсид (Ҷ.И.).

105. Ҷумлаҳоро навишта, ба зери сараъзо ва аъзоҳои пайрав хат кашед ва муайян кунед, ки дар кадом ҷумла ҷойи мубтадо дуруст ё нодуруст тағйир дода шудааст:

1. Палавро бо ҳавсалаи тамом худи Аҳмадҷонамак пӯхт;
2. Ў парешон атрофи хонаро аз назар гузаронд. Аммо ҷойи мувофиқ барои пинҳон намудани ҷавон пайдо намешуд (Ҷ.К.); 3. Дами гармро ману акаи Мадалӣ мепазем. Гӯштро акаи Мадалӣ дар ҳар дусе рӯз аз ҷароғох, аз назди ҷӯпонҳо меоварад (М.Н.); 4. Волидон бо умеди фарзанд ба дунё меоваранд, ки дар пирӣ асои дасташон бошанд ҷигарбандон (Рӯзнома); 5. Ё тавба! Ин қадар сангдиланд мардум! (Ф.М.). ?

1) Дар ҷумлаи якум ҷонишини худ ба маънои соҳибият (нафсӣ) омадааст ё таъкид?

2. Воҳиди истисноии аз назди чӯпонҳо барои эзоҳ додани ҳоли макон омадааст ё барои мушаххас ифода кардани он?

3. Дар ҷумлаи «Дами гармро ману акаи Мадали мепазем» мувофиқати хабар бо мубтадо чӣ тарз сурат гирифтааст?

106. Дар матнҳои зерин нависанда аз кадом имконоти услубии тартиби калима истифода бурдааст?

1. Маҷиди Ҳамгар зане зиштрӯ дар сафар дошт. Рӯзе дар маҷлисе нишаста буд. Ғуломаш давон–давон биёмад, ки:
– Эй хоча, хонум ба хона фуруд омад.

Гуфт:

– Кошки хона ба хонум фуруд омадӣ (Убайди Зоконӣ);

2. Баҳром, ки гӯр мегирифтӣ ҳама умр,

Дидӣ, ки чӣ гуна гӯр Баҳром гирифт (Хайём).

? 1) Ибораи зане зиштрӯ аз ҷиҳати сохтори наҳвӣ ва тобиши маъно аз ибораи зани зиштрӯ чӣ фарқ дорад?

2) Муродифҳои зан ва хонум чӣ тафовути маъноӣ доранд?

3) Калимаҳои маҷлис, хоча ва ғулом дар гузашта чӣ гуна мафҳумҳоро ифода мекарданд?

4) Чаро пас аз пайвандаки **ки** аломати баён гузошта шудааст?

5) Хайём калимаҳои гӯр ва гирифтанро ба кадом маъноҳои истифода кардааст? Он калимаҳо омониманд ё сермаъно? Чунин тарзи истифодаи калимаҳо кадом санъати суҳан аст?

6) Феъли мегирифтӣ дар вазифаи кадом шакли феъл кор фармуда шудааст ва дар байни онҳо чӣ гуна муносибати маъноӣ ба вучуд омадааст?

! Гуфтаҳои касеро ду тариқа ба каси дигар нақл кардан (гузаронидан) мумкин аст: айнан ва мазмунан. Нутқи айнан нақлшуда мукамал, гуногуноҳанг ва рангину муассир аст. Нутқи мазмунан нақлшуда мухтасари

гуфтаҳои каси дигар аст, ки гӯянда бо забони худ ба тариқи фишурда баён мекунад. Бинобар ин нутқи айнан нақлшударо ба мазмунан нақлшуда баргардонидан мумкин аст. Ҳангоми баргардонидан он гуфтаҳо аз нохунак озод гардида, сухани муаллиф дар вазифаи сарчумла ва сухани каси дигар ба вазифаи ҷумлаи пайрави пурқунанда меояд ва бо пайвандаки ки ба сарчумла тобеъ мешавад. Дар шакли грамматикӣ хабар ва интонатсияи гуфтор низ тағйирот ба амал меояд:

Мавлоно Қутбиддин аз аҳвале (олусе) пурсид, ки рост аст, ки аҳвал якеро ду мебинад.

Гуфт: «Рост аст, ба далели он ки мавлоноро чорпой мебинам».

Мавлоно хичил шуд (Хористон).

–Ман дар интернат намеистам, мееравам, –ҷавоб додам ман (С.У.).

Ман ҷавоб додам, ки дар интернат намеистам, мееравам.

–Пас, чаро гуфтӣ: «Ман аз Язид сазовортарам» (С.У.).

–Пас чаро гуфтӣ, ки аз Язид сазовортарӣ?

Онҳо мегӯянд: «Бе шумо қорамонро ўҳда карда наметавонем».

Онҳо мегӯянд, ки бе ман қорамонро ўҳда карда наметавонистаанд.

Дар матни аввал рост аст, ки аҳвал якеро ду мебинад мазмунан нақлшуда, «*Рост аст, ба далели он ки мавлоноро чорпой мебинам*» айнан нақлшуда аст. Сухани мазмунан нақлшуда дар асл (айнан) чунин будааст: «*Мавлоно, рост аст, ки аҳвал якеро ду мебинад?*». Ҳангоми баргардонидан ҷумлаи мустақил ба ҷумлаи пайрави пурқунанда табдил ёфта, бо пайвандаки **ки** ба сарчумла (сухани муаллиф) тобеъ гардида, мухотабаи фӯрӯгузор ва оҳанги савол хеле тира шудааст.

107. Нутқи айнан нақлшударо ба мазмунан нақлшуда ва мазмунан нақлшударо ба айнан нақлшуда баргардонед.

1.– Маро кушед ё зиндаву зор ба мазорам гӯронед! – гӯён Чаҳоноро фарёд кард (С.А.).

2.Муддаие гуфт ба Лайли ба таън:

– Эй ки чаро нозуку мавзун най?

Лайли бихандиду ҷавобаш бидод:

–Бо ту чӣ гӯям, ки ту Мачнун най (Султон Иброҳими Халис).

3. Раҳмоналиро ба ҷону ҳолаш намонда ба беморхона оварданд. Ҳамшираи шафқат ўро ба палата оварда гуфт, ки осуда хобад, пас аз соате духтури навбатдор омада, муоина мекунад (И.Н.).

108. Матнро хонда, ҳадди ҷумлаҳоро муқаррар кунед.

Аломатҳои китобатро гузошта, ҷумлаҳоро нависед ва хусусияти асосии сохтори нахвӣи ҷумлаҳоро шарҳ диҳед. Инчунин муайян кунед, ки байни ҷумлаҳо чӣ гуна алоқаи маъноӣ вучуд дорад ва он бо ёрии кадом унсурҳои луғавӣ ё грамматикӣ ифода ёфтааст.

Моҳи феврالی соли 1921 буд дашти ҳамвори бедолу дарахти канораҳои дарёи Аму манзараи як биёбони мурдари нишон мевазид фақат боди афғонӣ ки аз тарафи ҷануб ғуррос зада мевазид ин биёбони бечонро ба ҳаракати ҷонканона оварда буд тӯфони ҷангу ҳоке ки бо вазидани бод аз дашт бармеҳост рӯйи офтобро мисли абри сиёҳ фуру мегирифт дар он биёбони васеъ дар рӯз ҷунон ки дар шаби торик бошад касе чизеро дида наметавонист (С.А.).

? 1) Дар ибораҳои биёбони бечон, тӯфони ҷангу ҳоке калимаҳо ба кадом маъно кор фармуда шудаанд?

2) Калимаҳои наздикталаффузи (паронимҳои) фаро гирифтани ва фуру гирифтани чӣ тафовути маъноӣ доранд?

109. Панду андарзҳо дар кадом қолаби нахвӣ ифода ёфтаанд: ҷумлаҳои содда яктаркибаанд ё дутаркиба, ҷумлаҳои мураккаб пайвастанд ё тобеъ? Дар дохили ҷумлаҳои содда аъзоҳо ва дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб ҷузъҳо бо ҳамдигар чӣ тарз алоқаманд шудаанд?

1. Душманро ҳақир набояд шумурд; 2. Сармояи бузург ақлу адаб аст, на аслу насаб; 3. Кӯҳ ба кӯҳ намерасад, одам ба одам мерасад; 4. Зи гаҳвора то ба гӯр дониш бичӯй; 5. Дил ки пок аст, забон бебок аст; 6. Чил дарвеш дар гилеме бихуспанд, ду подшоҳ дар иқлиме нағунчанд;

7. Кунад ҳамчинс бо ҳамчинс парвоз,

Кабӯтар бо кабӯтар, боз бо боз;

8. Буз агар хирман кӯбад, ҳоҷати барзагов нест.

? 1) Чумлаи «*Ақлу адаб сармояи бузург аст, на аслу насаб*» аз чумлаи боло аз чиҳати сохтори наҳвӣ ва мазмун чӣ тафовут дорад?

2) Дар кадом чумлаҳо калимаҳои муқобилмаъно ё санъати тазод чун воситаи муассири ифодаи фикр истифода шудаанд?

Чумлаҳои мураккаб

! Чумлаҳои содда ва мураккаб ду воҳиди муҳимтарини иртиботии (коммуникативии) забонанд, ки ҳам чиҳатҳои умумӣ ва ҳам хусусиятҳои доранд, ки онҳоро аз ҳамдигар фарқ мекунонд. Чиҳати муҳимтарини умумӣ ин аст, ки дар чумлаҳои мураккаб низ чузъҳо бо ҳамдигар алоқаманд шуда омада, ягонагии маъно, муносибати наҳвӣ ва оҳангӣ пайдо мекунад. Тарзи алоқаи грамматикӣ чузъҳо ҳам мисли чумлаҳои содда ду навъ – пайвасту тобеъ аст.

Воситаҳои грамматикӣ алоқаи пайвасту тобеъ дар ҳар ду воҳид муштараканд, аммо алоқаи тобеъ ва воситаи грамматикӣ ифодаи он дар чумлаҳои содда ва мураккаби тобеъ ба кулӣ фарқ мекунад. Агар дар чумлаҳои содда алоқаи тобеи аъзоҳои чумла (изофӣ, вобастагӣ, ҳамроҳӣ ва мувофиқат) ба воситаи бандаки изофӣ, пешоянду пасоянд, тартиби калима, бандакҳои феълию хабарӣ ифода ёбад, дар чумлаҳои мураккаби тобеъ чумлаи пайрав бо сарчумла бо ёрии пайвандакҳои тобеъкунанда, калимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати

шаклҳои феълии хабари чумлаи пайрав бо хабари сарчумла, интонатсияи тобеъ ва тартиби ҷой гирифтани ҷузъҳои чумлаи мураккаби тобеъ ифода меёбад.

Дар ифодаи муносибатҳои маъноӣ байни аъзоҳои ҷумлаи содда ва хелҳои ҷумлаҳои пайрав, инчунин дар воҳидҳои гуногуни нахвӣ муносибати муштараки маъноиро ифода кардани пешоянду пайвандакҳои таркибӣ (*вақти, дар вақти – вақте ки, аз сабаби – аз сабаби он ки, бо мақсади – бо мақсади он ки, ба шартӣ – ба шартӣ он ки* ва ғайра) аз қаробати маъноии қолабҳои гуногуни нахвӣ шаҳодат медиҳад. Ҳамин гуна муносибатҳои муштарак дар қолабҳои гуногуни нахвӣ (ҷумлаҳои содда ва мураккаби тобеъ) ифода ёфта, барои муродифоти нахвӣ замина фароҳам меоваранд.

110. Матнхоро хонда, ҷумлаҳоро аз ҷиҳати сохт муайян кунед. Шарҳ диҳед, ки ҷумлаҳои мураккаб аз ҷумлаҳои содда чӣ фарқ доранд.

1. Чандин ҷойи девори боғчаамон ғалтида, тоқҳо хароб гашта, як қисми дарахтони мевадор бурида шуда буданд;
2. Зардию сурхии фасли тирамоҳ саросари боғу бӯстонро пӯшонда, ба онҳо боз ҳусни дигаре бахшидааст (С.У.);
3. Ҳанӯз шамол ором нагирифта, борони барфолуд ба боридан даромад, аз либоси тунук ва ҷиғда–ҷиғдаи бачаяк қатраҳои борон гузашта, ба бадани ӯ нӯги бигизи (дарафши) дар оташ тафсондагӣ барин мехалид (С.А.);
4. Ҳаво тамоман равшан гашта, чароғи даруни вагон хомӯш шуда буд (Ҷ.И.).

111. Зарбулмасалхоро пурра карда ба дафтар нависед. Муайян кунед, ки фикр дар қолаби ҷумлаи мураккаби пайваст ифода ёфтааст ё тобеъ, дар байни ҷузъҳо чӣ гуна муносибати маъноӣ вучуд дорад. Ҳангоми навиштани матн ба аломатҳои китобат риоя кунед.

Дили модар ба фарзанд,...; Арзон бе иллат не,...; Маҷлис бисёр шуд,...; Духтарам ба ту мегӯям,...; Ёр дар хонаву...;

Киҳо кашад чавру чафо,...; Аз ту ҳаракат,..; Бар падарат раҳмат,...; Буз дар ғами чон,...; Девор муш дорад...

112. Пайвандакҳои хилофӣ дар матни зерин кадом вазифаро адо кардаанд: калимаро бо калима алоқаманд намуда ҷумлаи содда сохта анд, ё ҷумлаҳои соддаро бо ҳам вайваस्ता ҷумлаи мураккаб, ё чанд ҷумлаи соддаву мураккаби мустақилро васл намуда матн сохтаанд?

Дар рӯзи чилуми(3) бемориаш падарам арақ карда, тамоман хушёр шуда, шир талаб кард. Додам. Хӯрд ва дар рӯзи сеюм(3) асозанон(3) ба пойи худ берун(3) баромад. Мо ҳама шодмон шудем. Аммо дар рӯзи даҳуми(3) аз беморӣ сар бардоштаниш дубора ғалтид...

– Гиря накун! Мард бош! Писари падарат шав(4), ки одами сахтибардор(2) аст! Аҳволаш хеле сахт аст, аммо барои дар ташвиш наандохтани шумоён худро ором нигоҳ медорад.

Амакам ин дафъа бо қошуқ ба даҳони бемор об рехт. Ў «Бас» гуфт ва ба ман ишора карда ба гап даромад:

– Хон! Дар чӣ гуна душворӣ бошад ҳам, хон, одам шав! Лекин қозӣ, раис ва имом нашав(4)! Агар мударрис шавӣ, майлат(4)! – чашмонашро пӯшид. Баъд аз ягон дақиқа на ин ки бо хаш–хаш, балки бо хар–хар нафас кашидан гирифт. Дар ин миён якбора(3) дар чояш қад рост кард. Чашмонаш калон кушода шуданд, аммо бенур буданд (С.А.).

? 1) Сифати сахт бо кадом маъно омадааст?

2) «аз беморӣ сар бардоштан» ва «дар ташвиш наандохтани шумоён» кадом навъи ибораанд?

3) Кадом тарзи ифода дуруст аст: «Дар чӣ гуна душворӣ бошад ҳам,...» ё «Дар чӣ гуна душворӣ набошад ҳам,...»

Муродифоти наҳвӣ

113. Матнро бодикқат хонда, сухани ҳакимонро ба дафтар нависед, муайян кунед, ки чумлаҳо аз лиҳози сохтори наҳвӣ ва мазмун чӣ умумият ва чӣ тафовут доранд.

Дар маҷлиси подшоҳи Сосониён Анушервони одил, ки дар адлу инсоф дар тамоми олам ном бароварда буд, донишмандони зиёде менишастанд(4). Ҳар кас мувофиқи донишу завқи худ ҳикмате ё масале ибратомӯз мегуфт. Яке аз он ҳакимон гуфт:

– Бад мақуну бад маяндеш, то бадат наёядат пеш(4).

Дигаре гуфт:

– Некӣ куну нек биандеш, то нек оядат пеш.

Одати подшоҳ ин буд, ки ба ҳар як хирадманд мувофиқи донишу қадри сухани ӯ чизе мебахшид(4). Фармон дод, ки ба шахси аввал ҳазор динор ва ба дигаре ду ҳазор динор диҳанд(4).

Ҳосону наздикони подшоҳ аз ин рафтори ӯ ҳайрон шуданд ва яке аз онҳо гуфт:

– Сухани ҳар ду як маънӣ дошт, вале нафаҳмидем, ки чаро инъом ба андозаи гуногун дода шуд(4).

– Донишманди аввал, – гуфт Анушервон, – суханро аз бадӣ, вале дуҷумӣ аз некӣ оғоз кард.

? 1) Вожаҳои донишманд, ҳаким ва хирадманд чӣ гуна муносибати маъноӣ доранд ва дар матн бо кадом мақсад истифода шудаанд?

2) Калимаҳои некӣ ва бадӣ чӣ гуна воҳиди луғавианд ва дар ҳикматҳои мардумӣ бо кадом мақсад ба кор бурда мешаванд?

3) Чаро феълҳои биандеш, наандеш ва наояд варианти биандеш, маяндеш, наёяд пайдо кардааст?

4) Дар матн мавқеи сухани муаллиф ва гуфтаҳои каси дигар чӣ гуна аст ва онҳо бо кадом аломатҳои китобат аз ҳамдигар ҷудо карда шудаанд?

! Чунон ки дар фасли муродифоти луғавӣ ишора кардем, як матлабро дар забон чанд тарика ифода кардан мумкин аст. Қолабҳои ифода аз ҷиҳати сохтори наҳвӣ фарқ дошта, вале ба як муносибати маъноӣ далолат мекунанд. Чунин ифодаҳои муродифҳои наҳвӣ меноманд: Ман ба шаҳри Душанбе барои *хондан омадам* // ...*хонданӣ омадам* // ...*мехонам гуфта омадам* // ...*омадам, то ки хонам* // ...*барои он омадам, ки хонам*. Ин тарзҳои баёни фикр аз хусусияти созгории сохтори наҳвӣ забони тоҷикӣ ва доираи васеи имконоти ифодаи фикр гувоҳӣ медиҳанд. Ҳар кадоме аз он тарзҳои ифодаи фикр дар забони гуфторӣ ва навишторӣ мавқеи муайяни истифода доранд.

Восифӣ чунин нанавиштааст:

Моро дида саросема шуда пурсиданд:

–Шумо чӣ касонед?

–Мо мусофиронем, – гуфтем мо ва аз онҳо пурсидем:

–Шумо чӣ касонед?

Балки:

–Моро дида саросема шуда пурсиданд:

–Шумо чӣ касонед?

–Мо мусофиронем, – гуфтем мо ва кӣ буданашонро аз онҳо пурсидем.

Сабаб ин аст, ки дар тарзи якуми ифода як қолаби баёни фикр (нутқи айнан нақлшуда «*Шумо чӣ касонед?*») ду бор такрор шудааст. Нависанда бо мақсади гурез аз чунин такрор пурсишро аввал дар қолаби нутқи айнан нақлшуда, бори дигар бо ёрии сухани мазмунан нақлшуда ифода кардааст.

Маълум мешавад, ки устодони каломӣ бадеъ аз такрори қолабҳои якхелаи наҳвӣ ҳам ҳазар кардаанд. Чунин наҳвӣ такрор дар услубҳои дигари нутқ (коргузориҳои расмӣ, илмӣ ва баъзе жанрҳои рӯзноманигорӣ) роиҷ бошад ҳам, дар услуби бадеъ раво нест.

Муродифоти ҷумлаҳои содда ва мураккаби тобеи забони адабии тоҷик дар ифодаи муносибатҳои маъноӣ аломат, мафъули (объекти) амал, замон, сабаб, мақсад, шарт ва ғайра ба ғӯянда ё нависанда имконияти васеъ

фароҳам меоварад, ки матлаби худро дар қолабҳои гуногуни наҳвӣ рангин ва дилпазир ифода намояд.

114. Матни зеринро ба мисли матни боло таҳлил кунед:

– Бача, ту аз кучой? – мурочиат кард профессор (Андреев) ба як нафари мо. Талаба ҷавоб дод, ки аз Бухорост (С.У.).

115. Ҷумлаҳоро бодикқат хонед ва муайян кунед, ки на-висанда чӣ гуна муносибатҳои муштараки маъноиро дар қолабҳои гуногуни наҳвӣ ифода кардааст?

1. Ҳезумҳоеро, ки аввали пагоҳ чида монда буд, ду баст карда ба хар бор карда ва ба ҷойи сарборӣ(2) бар сари ҳезум ғусфанди маибшударо(3) гузошта, ба чилбуре маҳкам баст. – Бегоҳӣ ҳезумҳои он рӯз аз дара ва кӯҳ шикаста ғундоштагиашро ба хар бор карда, рамаро пеш андохта, ба хонаи хӯҷаин(1) меоварад (С.А.); 2. Ба коғази дигар одамони аз кишлок омада, ҳоло кор наёфта дар кӯчаҳои Тошканд сарсон шуда гаштагиро навис. – Баъд аз он дар коғази(1) алоҳида номи ошноҳои падарам – мардикорони аз деҳа омадае, ки ханӯз ҳам кор наёфта сарсон гашта буданд, навишта шуд (С.У.); 3. ...аз ҳалвои қоқтии дар дастам будагӣ газида гирифта, қатар–қатар(3) мехоидам – Ҳамон ҳалвое, ки дар даст дорӣ, равшан ҳам дорад (С.А.).

? 1) Калимаҳои сар ва сарборӣ ба кадом маъно омадаанд?

2) Шаклҳои фоил ва мафъули *феъли* навиштан чӣ гуна аст ва онҳо дар кадом матн кор фармуда шудаанд?

! Шоири мазмуни ҷумлаи «*Осоиши ду гетӣ бо дӯстон мурувват ва бо душманон мадоро кардан аст*»-ро ин тарз баён кардааст:

Осоиши ду гетӣ тафсири ин ду ҳарф аст:

Бо дӯстон мурувват, бо душманон мадоро (Ҳофиз).

С.Айнӣ чунин гуфтааст:

Фарзанди одам дар ду рӯз дӯстон ва дилбастагони худро зиёдтар ёд мекунад: яке, дар рӯзи бадӣ ва ғамгинӣ, дуҷум, ба рӯзи хушӣ ва шодмонӣ.

Аммо ин тарзи ифодаро нарасандидааст: Фарзанди одам, яке, дар рӯзи бадӣ ва ғамгинӣ, дуҷум, ба рӯзи хушӣ ва шодмонӣ дӯстон ва дилбастагони худро зиёдтар ёд мекунад.

Дар ин ҷо ҷӣ асрори хусни баён ниҳон аст? Аввалан, донишмандони ин, ки дар забон роҳҳои гуногуни ифодаи як фикр вучуд доранд ва аз он бояд бо камоли нуқтасанҷӣ истифода кард. Дуҷум, бо рақамҳо ё ҷонишинҳо қабл аз баёни асли мақсад ишора кардан барои он аст, ки диққати хонанда ё шунаванда ба нуқтаи асосии матлаб ҷалб ва он нуқта ба тариқи таъкид ифода гардад.

116. Дар матнҳои зерин аз қадом имконоти услубии муассир баён кардани матлаб истифода шудааст? Матнро бо тарзи мӯътадили ифодаи фикр (бидуни таъкид) муқоиса карда, тафовути онҳоро шарҳ диҳед.

1. Дар пеши Одина ду мушқил омада буд: яке, ба ватан монда, ба дасти Арбобкамол талаф шудан, дуҷум, аз ин ҷо гурехта рафтан; 2. Оре, аз ин мушқилтар рӯзе нест, ки ошиқи шайдое ба дарди ҷонсӯзи ҳичрон гирифтор ояд; 3. Ин бозӣ ҳам ба Шодӣ, ҳам ба Соро ва ҳам ба худи бузғола бисёр хуш омад (С.А.);

4. Ду чиз аз дил андӯх берун барад:

Руҳи дӯсту овози марди хирад;

5. Ҳама чиз пирӣ пазирад, бидон,

Магар дӯстӣ, к-он бувад ҷовидон (Абӯшақури Балхӣ);

117. Дар яке аз мавзӯҳои «Ҷӯраи ҷони ман», «Ёди айёми кӯдакӣ», «Дӯст он бошад, ки гирад дасти дӯст...» дар ҳаҷми ду саҳифаи дафтар иншо нарасанд. Дар он аз имконоти услубии муассири луғавию грамматикӣ забон истифода баред. Чизи иншо кардаатонро дар танҳои бо овоз хонед, нуқсонҳои шумо ислоҳ кунед. Мазмуни онро дар ҳузори ҳамсабақон баён кунед.

118. Зарбулмасалхоро пурра карда ба дафтар нависед ва муқаррар кунед, ки кадом хели чумлаи пайрав ба сарчумла тобеъ шудааст. Чумлаҳои пайрав бо кадом пайвандак ба сарчумла тобеъ шудаанд ва дар кадом чумлаҳои мураккаби тобеъ чӣ гуна пайвандак ихтисор шудааст? Нақшаи чумлаҳои мураккаби тобеъро кашед.

Бародари ман бошӣ,...; Аз худ нарав,...; Илм хоҳӣ,...; Кӯш,...; Хоҳӣ нашавӣ расво,...; Ваъда додӣ,...; Дӯст он бошад,...; Дарс агар мушқил бувад,...; Дар ҳама кор машварат бояд,..; Кори сайёд барор гирад,..; Дил ки ранҷид аз касе,...; Гар сабр кунӣ,...; Мангар,...; Ба касе гӯр маков,...

119. Ба ҷойи сенуқта яке аз пайвандакҳои дар қавсайн омадаро гузошта, чумлаҳои мураккабро ба дафтар нависед ва шарҳ диҳед, ки чаро маҳз ҳамон пайвандакро интихоб намудед.

1. Занҳо (гар, агар, агар ки, ба шарте ки) озодаи хоҳанд, бояд аз ҳар ҷиҳат баробари мардҳо шаванд, (набошад, вагарна, агар не) озодаи ба ном мешавад; 2. Дар бисотат ҳаст (-у, ки) одамгари мекунӣ, (вагарна, набошад, агар не) ноилоҷ ҳап мешинӣ; 3. (Агар, агарчи) хона сарду ҷароғҳо хомӯш бошад, ман он хонаро гарму фурӯзон меҳисобам; 4. Падару модарандараш дар ин қарибӣ ба яктои он хостгорон, (оне ки, кадоме ки, ки) баобрӯтар бошад, ба занӣ медиҳанд; 5. (Ҳамин ки, вақте ки) сиёҳӣ тамом шуд, ман маҷбур шудам, навиштани худро бас кунам.

120. Дар чумлаҳои зерин иборани масдарию сифати феълиро ба чумлаи пайрав баргардонид, фикрро дар чумлаи мураккаби тобеъ ифода кунед. Ду тарзи ифодаро бо ҳам муқоиса намуда муайян кунед, ки кадом тарзи баёни фикр беҳтар аст.

1. Оқибат коргаронро(2) кор ба ҷон ва корд ба устухон расид, миёни худ машварат карда аз ҳуҷаин зиёд кардани

музди хизмати аслиро, барои кори барзиёд музди чудогона муайян карданро, ҳеч набошад, ин кори барзиёдро аз гарданашон бардоштанро талаб карданӣ шуданд; 2. Бурда ба Бухоро мондан ва ҷойи истиқомат ёфта доданро падарам ба гардан гирифт; 3. Хонаи дигарро анбор сохта, дар он озӯкаи зимистонӣ(2) – ғаллаи аз даравгарии(2) падарам ва хӯшачинии(2) ман ба даст омада ва сабзию пиёзу картошкаи аз полизи худамон рӯйдари ҷой кардем; 4. Ё бо вучуди ғалтиданаи аз ҷавони хурдтар аз худ аз ӯ наранчида буд; 5. ...Ноиб ба маҳраи худ барои меҳмон дарҳол «аз нӯги хамир – фатир» гӯён дастурхон, нон ва як табақ гӯшти яхнӣ оварданро ва аз паси вай бирён карда овардани ду мурғи фарбеҳро фармуда, аз дӯсташ сабаби бар хилофи одати худ ба саҳро баромаданаширо пурсид (С.А.).

? 1) Ифодаҳои қор ба қон ва қорд ба устухон расид, аз гардан бардоштан, ба гардан гирифтани, ба даст омада, аз нӯги хамир – фатир чӣ гуна воҳидҳои забонанд ва дар онҳо кадом воситаҳои муассири луғавӣ истифода шудаанд?

2. «хурдтар аз худ» ва «аз полизи худамон рӯйида» кадом навъи ибора аст?

3. Ҷаро нависанда «бо вучуди аз ҷавони хурдтар аз худ ғалтиданаи» нагуфта, балки «бо вучуди ғалтиданаи аз ҷавони хурдтар аз худ»-ро писандидааст?

121. Аз саволу ҷавоби Анушервону Бузургмеҳр ҷумлаҳои мураккаби тобеъ созад, ки дар онҳо ҷумлаи пайрави мубтадо бо пайвандаки тобеъ-қунандаи он ки, ҳар он ки, ҳар кас ки, ҳар он кас ки ба сарҷумла тобеъ шуда бошад.

Намуна:

–Ориф киро гӯянд?

–Он ки худро аз дигарон камтар ва бадтар донад. Он ки худро аз дигарон камтар ва бадтар донад, ориф аст; Он ориф аст, ки худро аз дигарон камтар ва бадтар донад.

– Дӯст кадом аст?

– Он ки пеши мардум айбҳои туро пӯшад ва хунари туро зоҳир кунад;

- Дӯсти содиқ кист?
- Он ки дар некӣ туро ёрӣ кунад ва аз бадӣ туро боздорад;
- Аз мардум кадом оқилтар(3) аст?
- Он ки бисёр донад ва кам гӯяд;
- Ба ҷаҳон кадом некбахттар(2) аст?
- Он ки худро ба саховат ва ростӣ биёрояд;
- Нишони дӯсти нек чист?
- Он ки хатоӣ ту бинад, насиҳат аз ту дарег надорад;
- Аз мардум кадом масъудтар аст?
- Он ки аз муҳолифати дунё дилтанг(2) нашавад.

? 1) Чаро пурсиш як гуна (Ориф кист? Дӯст кист? Дӯсти содиқ кист?...) ифода наёфтааст?

2) Дар матни боло вожаҳои айб ва хунаро чӣ гуна воҳиди луғавианд?

3) «*худро ба саховат ва ростӣ оростан*» чӣ маънӣ дорад?

4) Дар матни «дар некӣ туро ёрӣ кунад, аз бадӣ туро боздорад» пасоянди —ро чӣ гуна мафъули (объекти) амалро ифода кардааст?

122. Дар кадом ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷойи ҷумлаи пайрав тағйир ёфтааст? Он мақсаднок ва дуруст аст ё нодуруст?

1. Шаъну шӯҳрат ба ҳар кас насиб мегардад, ба шарте ки боинсофу(2) ҳалолкор(2) бошад; 2. Аз доруҳонаи(2) колхоз як сатил «битефос» меорам, онро ба об ҳамроҳ карда мепошам(4). Ана он вақт аз бӯяш ба лашкари нонхӯракҳо(2) қирон меояд, агар танашон ба дору одат накарда бошад; 3. Баъзеҳо барои шӯҳрату обрӯи зиёд устои воқеиро фаромӯш намуда, шахси пуровозаро(2) устод мешуморанд(4). Бо он ғараз ки ба лутфи устои пуровоза ноил бишаванду «боло» бираванд (Рӯзнома).

? 1) Феъли қирон омадан чӣ гуна обуранги услбӣ дорад?

2. «шаъну шӯҳрат» ва «шӯҳрату обрӯ» чӣ гуна воҳидҳои забонанд ва кадоме аз онҳо таркибан устувор ё рехта аст?

3. Чаро калимаҳои «*битефос*» ва «*боло*» ба нохунак гирифта шудаанд?

123. Чумлаҳои мураккаби зеринро бодикқат хонед ва муайян кунед, ки дар сохтори онҳо чӣ нуқсонҳо содир шудаанд ва онҳоро чӣ тарз бартараф кардан мумкин аст. Чумлаҳоро ислоҳ карда ба дафтар нависед.

1. Ҳине бо ӯ сӯҳбат доштам, ба хотирам наомад, ки аз ӯ пурсам; 2. Шавҳарам ки марди хеле бадавлат буд, хонаро ба ману кӯдаконаш додан намехост; 3. Ба туфайли он ки об дар табиат васеъ паҳн шудааст ва дар ҳаёти инсон аҳамияти калон дорад, бинобар ин аз қадимулайём онро чун манбаи ҳаёт медонанд; 4. Агар дар организми одам микроб ба мушоҳида расад, пас ӯ мариз ва агар не, солим аст; 5. Волидайн ҳайрон шуданд. Зеро онҳо ҳам ҳаргиз дар ин бора фикр накарда буданд; 6. Замира аз Тӯймурод хоҳиш намуд, ки ба хонаашон хостгор фириствад. То ин ки бо ризогии ду тараф кор ба хубӣ анҷом ёбад; 7. Сарашро шуста, нав бо сачоқ печонида буд, аз паси дар ғалоғула ба гӯш расид; 8. Чун ним аз шаб гузашта буд ки, оғози хоб кардем;

9. Гарчи ман равшаноӣ мецоҳам,
Офтоби дилам дурахшон аст (Рӯзнома).

Аломати китобат дар чумлаҳои мураккаб

! Дар гузоштани аломатҳои китобат дар чумлаҳои мураккаб чанд мушкил пеш меояд. Яке аз онҳо гузоштани аломати вергул дар чумлаҳои мураккаби тобеъ аст. Азбаски пайвандакҳои тобеъкунанда сершумору мухталифвазифаанд, сохту таркиби гуногун доранд, бар замми ин, пайвандаки **ки** дар аввал, дохил ва охири чумлаи пайрав омада метавонад, хонандагон дар гузоштани он хато мекунанд:

Дар пайвандакҳои таркибӣ байни ҷузъи номию пайвандаки **ки** вергул мегузоранд. Калимаҳои вақт, сабаб, мақсад, шарт ва ғайра метавонанд ҳамчун калимаи мустақил дар вазифаи ягон аъзои ҷумла омада, бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда эзоҳ ёбанд, дар ин сурат пас аз онҳо (пеш аз пайвандаки ки) аломати вергул гузошта мешавад: Вақте, ки барои тайёри ба имтиҳон ҷудо шудааст, кофӣ нест. Дар ин ҷо «*Вақт кофӣ нест*» сарҷумла, «*барои тайёри ба имтиҳон ҷудо шудааст*» ҷумлаи пайрави муайянкунанда буда, бо пайвандаки ки ба сарҷумла тобеъ шудааст. Вақте ки мо ба манзил баргашта омадем, аз нимаи шаб се соат гузашта буд (С.А.). Дар ин ҷо «*аз нимаи шаб се соат гузашта буд*» сарҷумла, «*мо ба манзил баргашта омадем*» ҷумлаи пайрави ҳоли замон буда, бо пайвандаки таркибии вақте ки ба сарҷумла тобеъ шудааст. Дар ин маврид пеш аз пайвандаки ки аломати вергул гузоштан ғалати маҳз аст.

- Пайвандаки **ки** дар аввали ҷумлаи пайрав омада, онро ба сарҷумла тобеъ карда бошад, пеш аз он вергул гузошта мешавад: Бисёр талаб макун, ки ба кам зор шавӣ; Чаро оқил кунад коре, ки бозорад пушаймонӣ?; Ҳеч кас намегӯяд, ки дӯғи ман турш аст; Шӯҳӣ ба шарте писандида аст, ки дигаронро бихандонаду касеро наранҷонад.
- Пайвандаки **ки** дар мобайни ҷумлаи пайрав омада бошад, пеш аз он вергул гузошта намешавад: Шаб ки ба хона баргаштанд, ман аз бародарам мепурсидам; Азизхон мактабашро тамоми кард, ба ту хостгор мефиристам; Ҳамсоя ки нест, кас дар ин хел маврид азоб мекашад (С.У.); Борон ки борид, мо дишаб дар ҳамон қишлоқ мондем (Ҷ.И.); Аз Сурхави Лугар ки бошӣ, оё Абдулғаниҳони фирқамишро мешиносӣ? (Рӯзнома).
- Пайвандак ки дар охири ҷумлаи пайрав омада бошад, на пеш аз он, балки пас аз он вергул гузошта мешавад:
- Қаҳтӣ сар шуда буд **ки**, ба Тошканд кӯчида омадем

(С.У.); Мо ханӯз чойнӯширо тамои накарда будем **ки**, маддоҳи дирӯза омад; Магар аз гуфтаҳои ман бадгумон шудӣ **ки**, дар андеша афтодӣ? (С.А.); ...дар вақти поин омаданам Шохқосим аз миёнам дошт **ки**, поям ба замин бархӯрда лат наёфт (Восифӣ); Ҳазор қасам хӯрам **ки**, бовар намекунад; ...ба занҷир баста монед **ки**, мегурезад (Ф.М.).

- Пайвандаки ки дар мобайн ва охири ҷумлаи пайрави сабаб ояд, бо пайвандакҳои *азбаски, чун, аз сабаби он ки*, дар аввали ҷумлаи пайрави сабаб ояд, бо пайвандаки *чунки, зеро, зеро ки* ҳамвазифа мешавад: *Азбаски* борон борид, мо дишаб дар ҳамон қишлоқ мондем; *Дӯстӣ* бо *дӯстон* ва ёрони мувофиқ кун, *ки* (*чунки, зеро*) *дӯстӣ* бо ёрони пиёла ва навола бақоё надорад (*Абдуллоҳи Ансорӣ*).

124. Ҷумлаҳоро бодикқат хонед ва муайян кунед, ки ҷумлаи пайрав сарҷумларо аз кадом ҷихат эзоҳ медиҳад ва пайвандаки ки пеш, пас ё дар мобайни ҷумлаи пайрав омада, бо кадом пайвандакҳо муштараквазифа шудааст. Аломати вергулро дар ҷойи лозима гузошта, ҷумлаҳоро нависед. Нақшаи ҷумлаҳоро кашед.

1. Ба дӯстии подшоҳон эътимод натавон карду бар овози хуши кӯдакон ки он ба хаёле мубаддал шавад ин ба хобе мутағаййир гардад (Саъдӣ); 2. Вай магар сахт гурусна монда буд ё кинаи ба падар доштааш ханӯз аз дилаш на-рафта буд ки гап задан намехост; 3. Аз ҷони ҷавонам ҷудо шавам ки хабар надорам (С.У.); 4. Мард ки фарбеҳ шуд беғайрату муросокор мешавад (Ф.М.); 5. Магар дилаш танг шуд ки ба ғазалхонӣ даромад (Ҷ.И.); 6. Чашмамо кушоям ки хона пури дуд шудааст; 7. Ман ҳар як сухани навро дар дилам чанд бор такрор мекардам ки ёд шавад (С.У.); 8. Ба ин духтар офарин гуфтан даркор аст ки аз ӯҳдаи ҳамин қадар кор баромад (Ҳ.К.); 9. ...мӯхтоҷӣ ва нобудагист ки рангамро зард карда маро ба дари ӯ мебарад; 10. Ман ғарқи тамошои ҷанҷоли бозори ғӯза будам ки касе аз паси сарам

охистаякак дошт (С.А.); 11. Муште ки баъд аз чанг ба ёд омад ба сари худ бояд зад; 12. Бахт ки хандад намекурсад бачаи кистӣ (Рӯзнома).

13. Накунад чаврпеша султонӣ
Ки наояд зи гург чӯпонӣ;
Ту к-аз меҳнати дигарон беғамӣ
Нашояд ки номат ниҳанд одамӣ (Саъдӣ).

ЗАБОНИ АДАБИИ ТОЧИК

Маънои истилоҳи забони тоҷикӣ аз забони адабии тоҷик васеътар аст. Вақте ки забони мардуми тоҷик забони тоҷикӣ мегӯем, ҳам забони адабиёро, ҳам тамоми лаҳҷаҳои тоҷикиро, ҳам забони гурӯҳҳои этникиро (забони яҳудиён, арабҳо ва ҷугиёни Осиёи Миёнаро) дар назар дорем (нигоҳ кунед ба «Сохтори забони тоҷикӣ...»). Пас забони адабии тоҷик чунин ҳиссаи муҳимтарини он забон аст, ки аз қарри асрҳо дар осори илмию адабӣ сабт гардида, дар ривоятҳои мардумӣ аз даҳон ба даҳон гузашта, таҳриру такмил ёфта, суфтаву равон гардида то ба замони мо омада расидааст.

Забонҳои муосири форсии Эрон, дарӣ ё тоҷикии Афғонистон ва тоҷикии Тоҷикистон бунёди ягона – захираи луғавӣ ва сохтори грамматикӣ (дастурии) умумӣ доранд, вале бо сабаби якмаром набудани муносибатҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, иқтисодӣ фарҳангии ин мардумони се сарзамин замоне бо ҳам наздик, замоне аз ҳам дур афтада, ҳадҳои бумӣ ба миён омада, чунон ки байни ғуӣишҳои як забон рух медиҳад, дар лаҳни гуфтор ё таркиби овозӣ, захираи луғавӣ, баъзе унсурҳои шаклӣ (грамматикӣ) тафовути каму беш ба миён омада, он дигаргунӣ пас аз садаҳои шонздаҳу ҳабдаҳум аёнтар гардидааст. Як сабаби аз ҳамдигар дур шудани ин се танаи як дарахти азими забони қадимаи порсӣ, ё дарӣ, ё тоҷикӣ таъсири забонҳои бегона дар марҳалаҳои гуногуни инкишофи таърихӣ онҳо будааст.

Гузаштагони мо, ки дар аввали ҳазораи дуум ва охири ҳазораи якуми то солшумории мелод дар сарзамини беканори Порс, аз Шимоли нимҷазираи Ҳинд то Қафқозу соҳилҳои Баҳри Сиёҳ сукунат доштанд, худро ориёӣ ва забонашонро порсӣ номидаанд. Забони тоҷикӣ ба гурӯҳи

эронии оилаи забонҳои ҳинду аврупоӣ мутааллиқ буда, яке аз забонҳои қадима ба шумор меравад. Ба намунаи осори хаттии забони форсии дарӣ (тоҷикӣ), ки то замони мо омада расидааст (нигаред ба манзари муқова), беш аз дуним ҳазор сол пур мешавад. Забони тоҷикӣ аз ҷумлаи забонҳои қадимаи соҳибхат аст. Дар ин роҳи тӯлонии тайкарда вай чанд маротиба хати худро иваз намудааст. Яке аз намунаҳои осори аз ҳама қадимаи хати мехӣ (забони катибаҳои давраи подшоҳони ҳахоманишӣ, забони «Авасто» – забони матнҳои дини зардуштӣ) навиштаҷоти таърихи ҳукмронии шоҳ Дороб (522–486 то мелод) дар тахтасанги кӯҳи Бесутуни Эрон аст, ки то ба имрӯз ҳарфе аз он осеб надидааст.

Таърихи забони форсиро (дарӣ, тоҷикиро) ба се давра ҷудо кардаанд:

- Забони эронии қадим-тахминан аз ибтидои ҳазорсолаи дуҷуми то мелод то садаҳои чоруми сеюми то мелод;
- Забони эронии миёна-аз садаҳои сеюму чоруми то мелод то садаҳои ҳаштуму нуҳуми мелодӣ;
- Забони эронии нав-аз садаҳои ҳаштуму нуҳум то ба имрӯз.

Сад соли ҳукмронии сулолаи Сомониёнро замони ташаккули бунёди забони адабии муосири дари тоҷикӣ шуморидан мумкин аст. Осори илмию адабии олимону шоирони ин давра: Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Ибни Сино ва дигарон намунаи беҳтарини забони ноби услубҳои бадеию илмии давраи нави забони дари тоҷикӣ ҳисоб меёбад.

Вале марҳалаҳои минбаъдаи инкишофи ин забон ҳамеша созгор ва тахту ҳамвор набудааст. Истеъмоли фаровони калимаю истилоҳоти аз забони арабӣ гузашта, майлҳои мушкилбаёнӣ дар назму насри бадеӣ ва илмӣ, баъди садаҳои шонздаҳу ҳабдаҳ майли баргаштан ба асолати худ, рӯй овардан ба забони мардумӣ ба ҷараёни такмили инкишофи забони адабӣ бетаъсир намондааст.

Дар охири садаи наздаҳ ва ибтидои садаи бистум бо кӯшиши як зумра мунавварфикрон Аҳмади Дониш, Садриддин Айнӣ, Фитрат, Саидризо Ализода ва дигарон

дар меъёри истеъмоли калима ва истифодаи унсурҳои грамматикӣ забони адабии тоҷик дигаргунӣ ворид карда шуд, забони адабии навиштор ба забони зиндаи мардумӣ наздиктар гардид.

Соли 1924 Ҷумҳурии Мухтори Тоҷикистон (дар ҳайати Ўзбекистон) ташкил ёфт. Дар мардуми тоҷик умеди тозае пайдо шуд, ки пас аз ҳазор сол тоҷикон истиқлолият ба даст оварда, боз соҳиби давлат мегарданд ва забони тоҷикӣ ба сифати забони як ҷумҳурии соҳибхитӣ тадриҷан инкишоф меёбад. Мутаассифона, аз охири солҳои бистуми садаи гузашта дар сиёсати забонҳои миллий як тамоюли номатлуб ба вучуд омад: дар муддати даҳ соли охир хати расмӣ ду маротиба таъдил дода шуд: аввал хати беш аз ҳазорсолаи арабиасоси форсии тоҷикӣ ба лотинӣ ва аз он ба кириллӣ иваз карда шуд.

Бар хилофи қонуни қоидаҳои инкишофи табиӣ ҳар забони миллий калимаю истилоҳоти зиёде бо тарзи талаффуз ва навишти бегона иқтибос шуданд. Забони русӣ мавқеи забони тоҷикиро дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеа: дар идора ва умури дохилаю хориҷаи давлатӣ, дар матбуоту нашриёт, радиою телевизион, дар мактабу маориф, дар соҳаи тадқиқоти илмӣ ва таълиму тадриси он дар мактабҳои олий, дар соҳаи санъат— хуллас, дар ҳама ҷанбаҳо тангтар менамуд. Хавфи он пеш омад, ки забони тоҷикӣ ҳамчун забони расмӣ давлатӣ мавқеи худро ба забони русӣ вогузошта, ба забони гуфтугӯи муҳити оилавӣ ва ба забони фақат кӯчаву бозор як муддат боқӣ монад.

Аз нимаҳои дуҷуми солҳои ҳаштодуми садаи гузашта насимаки бозсозӣҳои ҳаёти иҷтимоӣ ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ба кишвари Тоҷикистон низ вазид. Бо мақсади пешгирӣ намудани хавфи тадриҷан аз байн рафтани забони тоҷикӣ дар як конфронси илмӣ АИ Тоҷикистон масъалаи мақоми давлатӣ додан ба забони тоҷикӣ қотёна ба миён гузошта шуд. Дар натиҷа 22 июли соли 1989 дар Тоҷикистон Қонуни забон қабул гардид. Дар моддаи якуми боби аввали он омадааст: «Забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон забони тоҷикӣ мебошад».

Аз нимаҳои асри гузашта ба масъалаи ҳусни баён, покӣ ва нигоҳ доштани забони адабӣ эътибори бештар дода

мешавад. Як микдор калимаю истилоҳоти сиёсию иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, ки бе зарурат аз забонҳои дигар иқтибос шуда буданд, бо вожаҳои маъмули забони тоҷикӣ иваз гардиданд. С.Айнӣ дар мактубҳои кушодааш баъзе унсурҳои ношоистаи забони адабии тоҷик, алалхусус забони асарҳои бадеиро хотиррасон намуд. Чараёни барқарор намудани истилоҳоти асили риштаҳои мухталифи илм идома дорад.

Дар инкишофи минбаъдаи забони адабии тоҷик матбуот, ба хусус воситаҳои электронии иттилоот эътибори беш аз пеш пайдо мекунад. Мутаасифона, дар забони воситаҳои ахбори омма нуқсонҳои зиёд дида мешаванд. Академик М.Шакурӣ дар як силсила асару мақолаҳои илмӣ он нуқсонҳоро зикр намуда, роҳҳои ислоҳи онҳоро нишон додааст.

Забон яке аз нишонаҳои ҳастии миллат аст, бинобар ин онро омӯختан, аз сарватҳои луғавию калимасозӣ, аз имконоти услубии сарфию наҳвии он моҳирона ғоида бурда тавоништан, онро аз таъсири забонҳои бегона, лаҳҷаю шеваҳо, алфози омиёна ва дурушт эмин доштан, ба ҳусни он ҳусн зам намудан барои ҳар як фарди ҷомеа, хусусан, хонандагони мактабҳои таҳсилоти умумӣ ва олии вочиб аст.

125. Чунин мулоҳизаи забоншинос Саид Ҳалимовро дар бораи забони тоҷикӣ ва муносибати он бо забони форсии муосир бодикқат мутолиа намуда, андешаҳои худро дар ин хусус баён кунед.

Забони тоҷикии мо ҳам яке аз забонҳои мардумони эронинаҷод (ориёӣ) ба шумор меравад. Хешу таборҳои наздиктарини забони мо форсӣ (дар Эрон), дарӣ (забони тоҷикони Афғонистон), забони курдӣ, забони толишӣ, балучӣ ва ғайра мебошанд. Забони имрӯзаи тоҷикӣ, форсӣ, дарӣ зодаи як модаранд, ки дар асри X шакли хаттӣ-китобӣ гирифта буд.

Номи забони мо дар он вақт «порсӣ», «дарӣ» ё «порсии дарӣ» гуфта мешуд. Тули асрҳо забон таҳаввулоти зиёдеро паси сар кардааст. Вале лозим ба ёдоварист, ки дар асрҳои XI-X ва XX луғатҳои адабиёти классикӣ аз ис-

теъмоли забони матбуоти Эрон баромаданд ва ҷойи онҳоро унсурҳои луғавии арабӣ, туркӣ ва аврупоӣ пур карданд. Забони тоҷикӣ бошад, баръакс, луғатҳои аслии адабиरो зинда нигоҳ дошт.

Ман як чизро хуш надорам, ки баъзеҳо бо баҳонаи наздик шудан ба забони форсии Эрон калимаҳои ба ном форсии Эронро, ки аслан форсӣ нестанд, дар матбуот, телевизион, радио ва гуфтугӯҳои ҳамаҷониба ба кор бурда истодаанд: ба ҷойи гап – ҳарф, ба ҷойи бе – бидуни, ба ҷойи аз рӯйи – тибқи, ба ҷойи бо – тавассути, ба ҷойи ёрӣ – кӯмак, ба ҷойи ҳучра – утоқ ва ғайра ба кор мебаранд. Онҳо бо ин қорашон таркиби луғавии забони моро бо унсурҳои грамматикӣ забонҳои ғайр олуида месозанд.

126. Шеърро қироат кунед. Бигӯед, ки дар он ҷӣ саҳифаҳои ғамангези мардуми тоҷик инъикос ёфтааст. Ҷаро шоир гуфтааст: «Дар забонаш давлати бедавлатӣ бунёд кард», «Рӯзи ноободинаш тоҷик забон обод кард»? Андешаи ӯ дар бобати тақдири минбаъдаи забони модаринаш ҷӣ гуна аст? Шеърро азёд кунед.

Ҷар ҷӣ аз моли дунё дошт, дод,
Хитаи Балху Бухоро дошт, дод.
Суннати волою девон дошт, дод,
Тахти Сомон дошт, дод.
Душмани донишгадоҷаш «Дониш»-и Сино гирифт,
Душмани бесуннаташ «Девон»-и Мавлоно гирифт.
Душмани санъатфурӯшаш санъати Бехзод бурд,
Душмани бехонааш дар хонаи ӯ ҷо гирифт...
Лек лафзи модаринаш
Ҷамчу номи модараш
Дар забону дар даҳонаш монд, монд,
Ҷар суҳан бо шири модар
Сахт шуд, дар устухонаш монд, монд...
Рӯзи ноободинаш тоҷик забон обод кард,
Дар забонаш давлати бедавлатӣ бунёд кард...
Аз сари сад минбар афтоданд нозирҳои ӯ,
То наафтанд аз забони хештан.

Дар сари сад дор чон доданд шоирҳои ӯ,
То наафтад бар замин қадри суҳан...
Дар ҳаду сарҳадшиносии ҷаҳон
Сарҳади тоҷик забони тоҷик аст.
То забон дорад, ватандор аст ӯ,
То забондор аст, бисёр аст ӯ (Бозор Собир).

127. Матни зеринро, ки аз номаи саркушодаи С.Айнӣ ба нависанда Толис ихтисоран оварда шудааст, мутолиа кунед ва мазмуни онро гӯед.

«...Забони адабӣ дар ҳар миллат аз забони умумӣ – зинда фарқ дорад. Дар забони русӣ ҳам, ки беҳтарин, олитарини забонҳои маданӣ аст, ин фарқро мушоҳида кардан мумкин аст. Аммо, аз он ҷо ки маданият ва маориф дар байни халқи рус бисёр вақтҳо боз давом дорад, забони адабии вай забони гуфтугӯии аҳли маърифат ва аҳли савод ҳам шуда омадааст. Бо вучуди ин забони маҳаллӣ бо лаҳҷаҳои гуногуни он то вақтҳои охир дар вилоятҳои районҳои ҷудогона дар байни оммаи камсавод ё навсавод давом дорад.

Фарқи забони адабии тоҷик аз забони гуфтугӯ аз ҳад зиёд бисёр аст. Ҳатто онҳое ҳам, ки дар мактабу мадрасаҳои кӯҳна нисбат ба замони худ бомуваффақият хондаанд, дар байни худ бо ҳамон забони омма гуфтугӯ мекунанд. Аз ин бало шоирону нависандагони он замон ҳам бо вучуди забони адабиёро азхуд карданишон берун намондаанд. Сабаби асосии ин ҳолат дар ин аст, ки ҳеч гоҳ ва дар ҳеч асру замон (то Револютсияи Кабири Уктабир) забон дар мактабу мадрасаҳои тоҷик ба сифати як дарс хонда нашудааст. Ҳар кас забони модариёро аввал аз модар ва пас аз он аз деҳаю райони худ омӯхта, ба ҳамон омӯхта шуда (одат карда) мондааст ва ҳарчанд шоир, нависандашудаҳо дар калонсолӣ аз китоб ва аз тафтишҳои шахсии зиндагӣ забони адабиёшонро нисбат ба забони худ беҳтар ва мукамалтар карда бошанд ҳам, азбаски онҳо забони адабиёро дар калонсолӣ омӯхтаанд, ин забон – забони гуфтугӯии аз бачагӣ одат карда омадашонро дигар карда натавонистанд.

Аммо дар мактабҳои русӣ ва дигар халқҳои маданият дарси забони модарӣ аз ҳамаи дарсҳои дигар муҳимтар шумурда шуда, тамомкунандагонии он мактабҳо, ҳарчанд ба дараҷаи миёна ё ибтидоӣ бошад ҳам, бо забони адабии гуфтугӯ қарданро омӯхта ва одат қарда омадаанд.

Ман дар хусуси таъсири забони мактабӣ ба забони гуфтугӯ як ёддошти худро нақл хоҳам кард.

Дар моҳи сентобри соли 1934 ман ба яке аз маданиятшиносони шаҳри Тоҷикистони советӣ – ба Ленинобод рафта будам. Дар он ҷо забони гуфтугӯии омма ва саводнокҳои кӯхнаро гӯш додам. Дар он ҷо дар қатори «гусел» барин луғатҳои адабии классикӣ «Чуред», «Қачан меравем?», «Ким омад?» барин луғатҳои хандаоварро ҳам шунидам. Дар он миён маро ба маҷлиси камсамолҳо даъват қарданд. Аксарияти аҳли маҷлис талабаҳои мактабҳои миёна ва муаллимон буданд. Хушбахтона, дидам, ки талабаҳои мактабҳои миёна ва муаллимон, ки аз мактабҳои ибтидоӣ сар қарда дар мактабҳои советӣ хонда баромадаанд, бо забони адабии софӣ оммафаҳм гап мезаданд ва ягон ҷумлаи аз қоида берунро қор намефармуданд. Луғатҳои маҳаллии маҳдудро ҳам дар гуфтугӯии худ ҳамроҳ намекарданд. Аммо муаллимони кӯҳнасаб ва роҳбарони калонсол бошанд, бо ҳамон «чуред» ва «ким»–ҳо гап мезаданд.

Ана дар ҳамин гуна замон ва шароит Шумо, рафиқ Толис, забони вайронӣ ба мурдан маҳкумшударо дар ҳикояи мазкур («Устудентшавандаҳо») «зинда қардан» хостаед. Қаҳрамонии ҳикояи мазкур Маъруф ва Сокина, ки таҳсили миёнаи советӣ дида, чандин сол муаллими ҳам қардаанд ва Санавбар, ки талабаи мактаби миёна аст, тамоман ба забони вайрон гап мезананд. Шумо дар ин ҳикоя на танҳо бар хилофи таълимоти устод Гурки забони адабро ба забони вайрон тобеъ қарда, аз пушти гӯяндагонии он забон рафтаед, балки забони муаллимони таҳсили миёнаи советӣ дидаро ҳам (зеро, агар Маъруф ва Сокина таҳсили миёнаи советӣ дидагӣ намебуданд, ҳақ надоштанд, ки ба университет раванд) ва забони талабаи боистеъдоди расофиқри мактаби миёнаи советиро ҳам вайрон қарда нишон додаед».

? 1) Чаро С. Айнӣ унсурҳои лаҳҷаро «забони тамоман вайрон», «забони ба мурдан маҳкумшуда», «забони хандаовар» мешуморад?

2) Чаро сабаби бо лаҳҷа гап задани калонсолонро дар он мебинад, ки онҳо таҳсила мактаб надидаанд?

3) Ба назари шумо, вазъи забонамӯзии имрӯзаи мактабиён ҷавобгӯӣ пиндори устод Айнӣ аст?

4) Чаро нависанда ба ҷойи «советӣ» – «саветӣ», ба ҷойи «Октябрь» – «Уктобир», ба ҷойи «Горький» – «Гурки» менависад?

5) Мувофиқи қоидаҳои имлои имрӯза чунин калимаҳои иқтибосӣ чӣ тарз навишта мешаванд?

! Дар номаи саркушодаи устод Айнӣ феъли гап задан чанд маротиба, вале муродифи он ҳарф задан боре ҳам истифода нашудааст. Ин хуб аст? Шояд ҷавоб диҳед, ки ҳарф задан дар забони тоҷикӣ (ҳатто дар забони адабии мо) маъмул нест. Тоҷикон ҳамеша гап задан мегӯянд. Воқеан чунин аст. Аммо чаро адибони гузаштамон ин феълро кор нафармудаанд ва ё дар асарҳои онҳо хеле кам вомерӯад. Агар он дар сӯҳбати озода ғайрирасмӣ кор фармуда шавад, ҷоиз аст. Аммо дар мактуби расмӣ чандон ҷоиз нест. Дар ин маврид на калимаи ҳоси гуфтугӯӣ омиёна ва на сухани орифона, балки калима ё таъбире лозим аст, ки на обуранги забони гуфтугӯ дошта бошад, на обуранги услуби аз ҳад баланди баёни фикр. Чунин феъл, ба назари ман, сухан рондан аст. Чунин паҳлуҳои нозуки истифодаи унсурҳои гуногуни забон мавзӯи баҳси услубшиносӣ аст.

128. Суханони шоирони гузаштара, ки дар тавсифи забони форсӣ-тоҷикӣ гуфтаанд, ботааммул мутолиа намуда, шарҳ диҳед, ки чӣ нуктаҳои муҳимро дар бар гирифтаанд.

Ҳамон ганҷу динору кохи баланд
Нахоҳад будан мар туро судманд(2).

Сухан монад аз ту ҳаме(3) ёдгор,
 Суханро чунин хормоя мадор (Фирдавсӣ).
 Сухан гавҳар шуду гӯянда(3) – гаввос,
 Ба сахтӣ(2) дар каф ояд гавҳари хос.
 Зи гавҳар суфтани устодон ҳаросанд,
 Ки қиматмандии(2) гавҳар шиносанд (Низомии Ганҷавӣ).
 Забон дар даҳон, эй хирадманд(2), чист?
 Калиди дари ганҷи соҳибхунара(2).
 Чу дар баста(3) бошад, чӣ донад касе,
 Ки ҷавҳарфурӯш(2) аст ё пилавар(2) (Саъдии Шерозӣ).
 Сухан мояи сеҳру афсун бувад,
 Ба таҳсис, вақте ки мавзун бувад (Абдурраҳмони Ҷомӣ).
 Набиштан зи гуфтани(3) муҳимтар шинос,
 Ба гоҳи набиштан ба ҷо ор хуш.
 Ба гуфтани туро гар хатое фитад(1),
 Зи зарбаш фузунтар(3) моланд гӯш.
 Ва гар дар набиштан хатое кунӣ,
 Сарат чун қалам дур монад зи дӯш
 (Масъуди Саъди Салмон).

? Маънои калимаҳои зеринро дар хотир нигоҳ доред:
 хормоя–бадасл, камарзиш.
 гавҳар – ҷавҳар (муарраб), марворид, ки зери баҳр ё
 укёнус дар даруни садаф пинҳон аст.
 гаввос – фурӯраванда ба зери баҳр барои ҷустуҷӯи
 марворид, гавҳар.
 пилавар – майдафурӯш, фурӯшандаи молҳои камарзиш.
 батаҳсис – баҳусус, бачихат, бамавқеъ будан.

? Забоншиносон забонро иборат аз ду системаи ба
 ҳам вобаста донистаанд: забони меъёрӣ ё забони ба ма-
 роми муайян даромада, забони дорои анъанави устувор
 ва забони гуфтугӯи озоди ғайрирасмӣ. Дар системаи
 забони меъёрӣ ҳамаи унсурҳои забон ба чорҷӯбаи
 муайян ва устувор ҷойгир шудаанд: сарватҳои луғавӣ
 дар луғатномаҳо ва қонуну қоидаҳои сохтани ибораю
 ҷумлаҳо ва ба воситаи онҳо ифода кардани фикр дар

дастурҳои таълим дарч гардидаанд. Забони меъери-ро дар асоси он китобҳои дарсӣ ва луғатномаҳо дар мактабҳо ба шогирдон меомӯзонанд. Забони меъерӣ ба тариқи хаттӣ ва шифоҳӣ истифода мешавад. Дорой услубҳои чорӣ коргузори расмӣ, илмӣ, бадеӣ, рӯзноманигорӣ ва муоширати расмист. Дар пойдорӣ ва инкишофи забони меъерӣ хидмати аҳли қалам: адибон, олимон, рӯзноманигорон, инчунин муаллимон бузург аст. Забони меъерӣ ҳамеша ба осори устодони калом бадеъ така мекунад. Забони меъерӣ аз тарафи устодони сухан суфтаву сайқалёфта ба шумор меравад. Забони адабӣ забонест намунавӣ ва ба маром даромада, ки меъёрҳои он бебаҳс буда, риояи онҳо барои ҳамагон ҳатмист.

Забони гуфтугӯ дар муҳити ғайрирасмӣ озодона ва танҳо ба тарзи шифоҳӣ ба кор бурда мешавад. Унсурҳои луғавию грамматикӣ он ба мисли забони меъерӣ маҳдуд карда намешавад. Забони гуфтугӯ забони зинда ва муассиртар аст.

129. Ҷумлаҳои хонда, унсурҳои луғавӣ ғайридабири ёбед ва шарҳ диҳед, ки чаро онҳо ба меъери забони адабии имрӯзаӣ мувофиқ намеоянд.

1. Вақт меёфтаму аз малофаҳо ба писарчаамон ҳар хел куртачаҳо медӯхтам; 2. Як рӯз пас Фирӯза духтарамро задада то лаби ариқи аз ҳавлӣ берун бурдааст; 3. Шоҳқосим рӯйи қолинчаӣ мо ёнбош карда буд; 4. Вучудамро тарс пахш намуд, лаҳзае кунда шудам; 5. Агар касро боздошт кунанду регистратсия ҳам дошта бошад, бо ҳар баҳона азоб медиҳанд; 6. Худ ин ҳама сифатҳои раҳини хидмати мардумонаш намудааст; 7. Вай хеле лоғар ва пажмурда гашта, чашмонаш гиряолуд ва қавоқҳои дам кардагӣ буданд (Аз рӯзнома ва асарҳои бадеӣ).

130. Нависанда хангоми таҳрир ба матни асар чӣ тағйирот ворид намудааст ва сабаби он чист?

1. Дарро ба Нуралӣ зани вай Галина Андреевна яла кард.	Дарро ба Нуралӣ ҳамсари Боровиков – Галина Андре- евна боз кард.
2. Дар вақти ба коғаз синча кардан дар симои раис чанд ҳолатро хондан мумкин буд.	Дар вақти ба коғаз диққат кардан дар чехраи раис чанд ҳолатро пай бурдан мумкин буд.
3. Зоғони дар шохи садаҳо нишаста аз гудоки автобус тарсида ба ҳаво париданд.	Ғурриши автобус зоғонро аз шохи садаҳо парронд.
4. Аммо набудани хӯрок барои йигитҳо, ему хошок барои аспҳо вайро аз ҳар чӣ ҳам зиёдтар тачанг мекард.	Аммо набудани хӯрок барои йигитҳо, ему хошок барои аспҳо вайро аз ҳар чӣ ҳам зиёдтар ба танг оварда буд.
5. Байни ду тиреза сурати ҷавони хушсимоеро дар рамка ба таги оина гирифта овехта монда буданд.	Байни ду тиреза сурати ҷавони хушсимоеро дар чорчӯба, ба таги оина ги- рифта, овехта монда буданд.
6. Мудири ларёки сайё- ра чӯт дар дасташ савдои имрӯзаашро ҳисоб мекард.	Мудири дӯкончаи сайёра чӯт зада савдои имрӯзаашро ҳисоб мекард.

? 1) Чаро дар ҷумлаи якум ҷойи мубтадо тағйир ёфтааст?

2) Ҳангоми таҳрири матни сеюм муаллиф аз кадом вохидҳои ҳаммаъно (муродифоти луғавӣ, фразеологӣ, калимасозӣ, ибора, ҷумла) истифода бурдааст?

3) Дар матни чорум чаро муаллиф калимаи «йигитҳо»-ро бо «ҷавонон» иваз накардааст?

131. Ҷумлаҳоро бодикқат хонед ва тарзи дурусти ифода-даро ба дафтар нависед ва сабаби интиҳоби худро шарҳ диҳед.

1. Фурсате даст доду ману \bar{u} (ба, бо) ҳамдигар (вохӯрдем, дидор кардем). 2. \bar{U} бо ҳамдарсон ва устодон (бархӯрди, муносибати) накӯ дошт, дар (мавридҳои зарур, мавриди лозим) ба кӯмаки ҳамдарсони хеш мешитофт. 3. Бо (кӯшиши, талоши) \bar{u} додситонии ноҳия соҳиби бино ва (лавозимии зарурӣ, таҷҳизоти зарур) гашт. 4. Ҳамаи ин маъсалаҳо дар маҷмӯаи илмӣ (инъикос, инъикоси худро) ёфтааст. 5. Чор сол муқаддам танҳо як муаллима (маълумоти олии нопурра дошт, бо маълумоти олии нотамои буд). 6. – Олами бачаҳо софу беғубор аст, – гуфт (ҳангоми, зимни) вохӯрии тасодуфӣ ба ман. 7. Ободии бозорҳо танҳо (ба, аз) саъю кӯшиши он кас вобаста нест. 8. Муаллимон (новобаста аз, бо вучуди) мушкилот касби худро тарк накарданд. 9. Баъзе роҳбарон (нисбати, ба) татбиқи Қонуни забон хунукназарӣ мекунанд.

МАТН ВА СОХТОРИ НАҲВИИ ОН

! Истилоҳи текст аз лафзи латинии *textum* буда, маънои матои бофта; алоқаманд ё пайваст будан дорад. Матн ҳам мисли ҷумла як навъ воҳиди наҳвӣ ба шумор меравад. Ҷунон ки дар ҷумлаи содда калимаю ибораҳо ва дар ҷумлаи мураккаб ҷузъҳо бо ҳам алоқаманд шуда омада, як фикрро ифода мекунанд, дар матн ҳам чанд ҷумлаи соддаю мураккаби мустақил ягонагии мавзӯӣ, мундариҷа ва муносибати грамматикӣ пайдо карда, як фикри мукамал ва тамомшударо ифода менамояд. Матн мавзӯӣ ва устухонбандии ягона, байни ҷузъҳояш алоқамандии грамматикӣ, мазмуни мукамали интиҳоефта дорад.

Матн дар ифодаи маъно ва зоҳир гардидани тобишу ҷилоҳои нозуки он аҳамияти калон дорад. Дар матн ҳатто калимае, ки аслан маънӣ надорад, соҳиби маъно мегардад. Ҷунончи, овози мусича (фохта) «ку–ку, ку–ку», ки ба ҷуз тақлиди овози парранда чизи дигаре нест, дар ин матн маънои «ку» (муҳаффафи «кучост») пайдо кардааст:

1. Он қаср, ки бар чарх ҳамезад паҳлу,

Бар дарғаҳи ӯ шаҳон ниҳоданд рӯ.

Дидам, ки дар кунгирааш фохтае

Биншаста ҳамегуфт, ки: «Ку–ку, ку–ку» (Хайём).

2. Ду зан тифлери мунозира (талаш) мекарданд ва гувоҳ надоштанд. Ҳар ду пеши қозӣ рафтанд ва инсоф хоستانд. Қозӣ ҷаллодро талабид ва фармуд:

–Ин тифлро ду пора кун ва ба ҳар ду зан бидеҳ!

Чун ин сухан бишунид, як зан хомӯш монд, вале зани дигар шӯру фарёд оғоз кард:

–Эй қозӣ! Барои Худо, тифли маро ду ним нақун!

Агар чунин инсоф аст, тифлро намехоҳам.

Қозӣ ба яқин пиндошт, ки модари тифл ҳамин аст.

Тифлро ба ӯ супурд ва зани дигарро тозиёна зад.

Дар ин матн (ҳикоят) баёни фикр ба тарзи силсилавор ҷараён мегирад. Ҳар ҷумлаи баъдина ба мазмуни ҷумлаи аввал алоқаманд буда, чизи нава ба мазмуни он зам мекунад: ду зан – тифл – қозӣ – ҷаллод – ду ним – як зан хомӯш – дигаре фарёд... Чунин калимаҳо нуктаҳои асосии интишори воқеаро ифода мекунанд. Ҳикоят бо шаклҳои замони гузаштаи сиғаи хабарӣ, амру хоҳиш бо сиғаи амрӣ ифода ёфтааст. Ин ҳам яке аз воситаҳои робитаи грамматикӣ ҷумлаҳои таркиби матн аст. Такрори калима (зан, тифл, қозӣ), бо калимаи ҳаммаъно (зан – модар) ё ҷонишинҳои гуногун ишора кардан ба шахс (ду зан – ҳар ду, модар – ӯ), бо ёрии ҷонишинҳои ишора намудан ба мафҳумҳои қаблан зикрфта (ин тифл, ин сухан, чунин) низ воситаҳои алоқаманд намудани мундариҷаи як ҷумла бо ҷумлаи дигар ба шумор мераванд.

Тарзи дигари ифодаи фикри мукамал дар матн ба василаи қолабҳои мувозӣ сурат мегирад, ки дар онҳо матлаб ба тарзи мувозӣ, қиёс ё муқобилгузорӣ баён гардидааст. Чунин усули тасвир ё ифодаи фикр бештар дар назм мушоҳида мешавад:

Ҳар гул, ки шукуфад, лаби хандидаи мост,

Ҳар чашма, ки чӯшад, дили болидаи мост.

Ҳар барги хазон, ки тирамоҳ мерезад,

Аз камҳавасиҳо гули ноҷидаи мост (Лоик).

Таносуби маъноии калимаҳо чун василаи ба ҳам алоқаманд намудани мазмуни як мисраъ бо мисраи дигар, як байт бо байти дигар ва бадин васила сохтани матн хидмат мекунад. Дар мисраи аввали рубоии Лоик калимаи гул бо феъли шукуфтан ва шабоҳати он бо лаби хандида, дар мисраи дуюм калимаи чашма бо феъли чӯшидан ва шабоҳати он бо дили болида, дар байти дуюм дар тирамоҳ рехтани барги хазон ҳам бо шукуфтани гули мисраи аввал, ҳам гули ночидаи мисраи охирин таносуби устувори маъноӣ дорад. Дар таркибу ибораҳои ҳар гул, ҳар чашма, ҳар барги хазон такрор шудани ҷонишини таъинии ҳар ва ба тарзи радиф такрор омадани мост низ яке аз воситаҳои луғавии сохтмони матн ба шумор меравад. Бар замми ин, аз муқоисаи мазмуни байти аввал бо мундариҷаи байти дуюм дар тасвири шоир як тазоди ниҳониро эҳсос кардан мумкин аст.

Аз ман ба ҷаҳониён ҷаҳон мемонад,

Як олами ишқу ормон мемонад.

Дар ишқи ту ҳарчанд шавам рӯзе пир,

Ман мераваму ишқ ҷавон мемонад (Гулруҳсор).

Дар ин ҷо низ ягонагии мавзӯи лириқӣ (*ишқ ва умри бебаҳои инсон*), такрори феъли мемонад, исмҳои ҷаҳон (муродифи он—олам), ишқ ва тазоди ибтидоӣ *нек* ва интиҳои номатлуб (*инсон пир мешавад, вале ишқ ҷавон мемонад*) василаи ягонагии маъноӣ ва сохтори наҳвии матн ҳисоб меёбад.

132. Дар матнҳои зерин ҷӣ нишонаҳои дар боло зикршударо мушоҳида мекунед?

Ман агар риндиву мастӣ кардам,

Хотири инсонпарастӣ кардам.

Ман агар девонагиҳо доштам,

Яъне бори дарди дунё доштам.

Эй кишвари ранчури ман,

аммо туй ганчури ман,

Бо дасти холию дили доро

видоат мекунам.
Эй ворисони хоки ман,
эй ҳомиёни номи ман,
Бо синаи пуришки беҳамто
видоат мекунам (Лоик).

- 133. Матни супориши 82-ро аз чихати сохтори нахвӣ таҳлил кунед. Пеш аз ҳама, муайян кунед, ки дар он чараёни ифодаи фикр силсилавор (пай дар пай) сурат гирифтааст ё ба тариқи қиёс ва муқобилгузорӣ. Ба сифати воситаи алоқаи байни ҷумлаҳои матн кадом унсурҳои луғавӣ ва грамматикӣ истифода шудаанд?**
- 134. Ба маънои калимаҳо диққат намуда матро хонед. Муайян кунед, ки он чанд ҷумларо дар бар мегирад, байни онҳо чӣ гуна алоқаи маъноӣ вучуд дорад ва он ба воситаи кадом унсурҳои луғавӣ ва грамматикӣ ифода ёфтааст.**

Чархбол(2) дар як пора замини ҳамвор кардашудаи(3) Яхчи Поён нарм нишаст. Мизбонон(2) бо таъби болида моро пешвоз гирифтанд ва аз рӯди обаш софу зулол гузаронда, сӯйи идғоҳ(2) бурданд. Дар он ҷо ба истиснои чанд хонаи сафарӣ(2) дигар нишонаи ободиро(2) намебинам. Ин ҷо на деҳа асту на шаҳрак(2). На, ғалат кардам! Тарҳи Шохроҳ(2) беҳтарин(3) нишонаи ободист. Шохроҳе, ки моро ба манзили якдигар мебарад, балки ба мамлакатҳои бузург ва бандарҳои оламшумули дунё мепайвандад (А.С.).

? 1) Байни калимаю таъбирҳои замини Яхчи Поён, мизбонон, рӯд ва идғоҳ робитаи маъноӣ вучуд дорад?

2) Фейлҳои нишаст, пешвоз гирифтанд, гузаронда, бурданд дар кадом сифа ва шакли замонӣ истифода шудаанд ва ба алоқаи ҷумлаҳо чӣ таъсир мерасонанд?

3) Магар матро аз ишораҳои ин ҷо ва он ҷо оғоз кардан мумкин аст? Чунин унсурҳои забон дар алоқаманд намудани ҷузъҳои матн чӣ хизмат мекунад?

4) «*На, ғалат кардам*» чӣ гуна санъати сухан аст ва дар сохтори нахвӣ матн чӣ аҳамият дорад?

5. Такрори калимаи Шохроҳ бо чӣ мақсад сурат гирифтааст ва он ҳам дар сохтори матн саҳме мегузорад?

135. Аз мавзӯҳои адабиёт яке аз матнҳоро, ки маълумоти тарҷумай ҳоли адиберо дар бар мегирад, интиҳоб намоед ва мушоҳида кунед, ки байни ҷумлаҳо чӣ гуна алоқамандӣ вучуд дорад ва он бо кадом воситаҳои луғавию грамматикӣ ифода ёфтааст.

! Сархат (абзатс) матнест, мавзӯ ва мундариҷаи ягона дошта, байни ду сархат воқеъ мегардад:

Ёд дорӣ, чароғат дар арафаи хомӯш шудан буд. Ҳаёт ба ҷойи чароғи сиёҳи аҷдодӣ ба ту маяки пурнури истикболро бахшид.

Ёд дорӣ, зинда дар гӯр шуда будӣ. Ҳаёт ба ҷойи қабри торик ба ту чаманзори тохтутоз дод.

Ҷилаваш дар дастат аспӣ аср шиҳа зад, ғамзанамоӣ кард, вале ту болои он дуруст нанишастӣ. Савор шуда боғистонро насайридӣ, меваашро начашидӣ, гулҳояшро ба баногӯшат наовехтӣ. Ба бӯяш сер нашудӣ. Монанди кӯдак назавқидӣ, монанди гул нашукуфтӣ (Ҳ.К.).

Ин матн аз се сархат иборат аст. Ду сархати аввал бо як сухан – «Ёд дорӣ...» оғоз ёфта, дар сархати якум ҳолати рӯҳии Пайрав ба чароғи хомӯш шудаистода, дар сархати дуюм ба зиндаи дар гӯр хобида монанд карда мешавад. Дар сархати охирин дар айни ҷӯшу хурӯши эҷодӣ созгор наомадани замона ва бо орзую ормонҳои зиёди ҷавонӣ аз олам ҷашм пӯшидани шоир зикр ёфтааст. Сархатҳо ду ё се ҷумларо дар бар мегиранд. Дар матнҳои аввал оғози ягуна, муқобилгузориҳои ду ҳолат, шаклҳои мувозӣ доштани хабари ҷумлаҳо: ёд дорӣ – дар арафаи... буд – бахшид, ёд дорӣ – зинда... будӣ – дод; дар матни сеюм шиҳа зад, ғамзанамоӣ кард – нанишастӣ, насайридӣ, начашидӣ, наовехтӣ, сер нашудӣ, назавқидӣ, нашукуфтӣ воситаи муҳими луғавию грамматикӣ алоқаи байни ҷумлаҳо аст.

136. Матнро бодикқат ва бо овоз чанд бор хонда, ба сархатҳо чудо карда, ба дафтар нависед. Дар дохили хар сархат (матн аз якчанд ҷумла иборат бошад) ҷумлаҳо чӣ тарз бо ҳамдигар алоқаи маъноӣ ва грамматикӣ пайдо кардаанд, шарҳ диҳед.

Соли 1929, пас аз кӯчидани идораи марказии Нашриёти давлатии Тоҷикистон ба Сталинобод дар Самарқанд як шӯъбаи таҳририи нашриёт боқӣ монд. Дар ин шӯъба он рӯзҳо мо чор нафар кор мекардем. Мо ҳама парвонаҳое будем, ки дар гирди шамъи фурузонии адабиёти тоҷик—устод Айнӣ давр мезадем ва аз меҳри устодонаи(2) ӯ гармию қувват гирифта файзёб(2) мешудем(4). Рӯзе ба кор омада, дар паҳлуи устод Айнӣ ҷавони гандумгуни чашму абрӯсиёҳеро(2) дидам, ки дар сар телпаки булутранги кароқули(2) дошт(4). Устод: «Шинос шав, Пайрав!» гуфтанд. Ҳарисона пеш давидам ва бо ҳам вохӯрдӣ кардем(4). Аввалин таассуроте, ки аз ин мулоқот бо Пайрав гирифтам ва дар муддати тамоми ҳаётам ҳаргиз аз лавҳи хотирам сутурда нахоҳад шуд, чашмони зебо ва гирои вай аст(4). Абрӯвони дарози анбӯҳаш гӯё барои нигоҳ доштани ин чашмҳои зебо «аз назари бад» офарида шуда буданд. Ӯ чунон як нигоҳи зеричашмии(2) маъсум ва маҳҷубонае(2) дошт, ки мумкин набуд касро ба худ ҷалб нанамояд(4) (Р.Ҳ.).

? 1) Шарҳи калимаҳои булутранг, сутурда, анбӯҳ, маъсум ва маҳҷубро аз фарҳангҳо хонда, дар хотир нигоҳ доред, зеро ин калимаҳо дар ягон маврид ба шумо лозим мешаванд.

2) Муродифҳои наҳвии «...мумкин набуд касро ба худ ҷалб нанамояд» // «...касро ба худ ҷалб менамуд» чӣ тафовути тобиши маъноӣ доранд?

3) Чаро «аз назари бад» ба ноҳунак гирифта шудааст?

137. Аз чунин вохӯрии аввалини Раҳим Ҳошим бо Пайрав Сулаймонӣ илҳом гирифта шумо ҳам дар хусуси вохӯрии аввалинатон бо касе (устоди нахустин,

хамсабақ, меҳмоне, ки ба хонаи шумо омадааст ва ғайра) дар ҳаҷми як саҳифаи дафтар таассуроти нахустини худро нависед. Онро чанд маротиба бо овоз хонда, нуқсонҳои шумо ислоҳ кунед. Боре он таассуротро бо лаҳни шеваи забони адабӣ ба дӯстонатон баён кунед. Агар ҳамсӯҳбатон суҳанҳои шуморо бодикқат шунида бошанд, ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки тарзи баёнатон писанд омадааст. Ин як нишонаи хуби ҳунари суҳанварист.

! Дар алоқаи мувозии чузъҳои матн воҳидҳои туфайли аввалан, сониян, ниҳоят; яқум, дуом, сеюм; аз як тараф, аз тарафи дигар ва ғайра ба кор бурда мешаванд:

Кунун ба роҳи туам, аз ҷӣ суи мегардад,

Магар ба пош ҳино бастааст ин паровоз?

Аввал он, ки ифодаи «ба по ҳино бастан»-ро хонандаи замони мо, ки ҳатто ба даст ҳино бастанро ҳам барҳам додааст, аз кучо медонад? Дигар он, ки ҳино ба паровоз ҷӣ муносибат дорад? (Ҳ.Ю.)

Ин унсуре наҳвии матнсоӣ бештар дар услуби илмӣ ба кор бурда мешавад. Услуби бадеӣ дар ин бобат имконоти фаровонтар дорад. Чунончи, қолаби «Шумо гумон накунад, ки... Не! Балки. Танҳо фарқ дар ин ҷост, ки...» яке аз усулҳои дӯстдоштаи С.Айнӣ аст дар матни тасвири манзараҳои табиат ё ҳасби ҳоли қаҳрамонҳои асар:

Шумо гумон накунад, ки ҳар кадоми чашмаҳои дар ин чашмасор буда ба қадре сероб аст, ки як санг ё ним санги осиеро мегардонад. Не! Балки инҳо чашмаҳоеанд хурду заиф, ки монанди чашмҳои ситамдидагони давраи подшоҳӣ оби худро чакра-чакра мечаконанд. Танҳо фарқ дар ин ҷост, ки аз чашми ситамдидагони давраи подшоҳӣ хун мечаканд, аз инҳо – об.

Дар ин матни тасвирий калимаю ибораҳои чашма, чашма-сор, сероб, об, як санг ё ним санг осиеро гардонидан, чакра-чакра чаконидан таносуби наздики маъноӣ доранд. Чумлаи аввал дар шакли тасдиқӣ омада, бо чумлаи яқкалимагии «Не!» инкор карда мешавад. Дар чумлаҳои минбаъда сабаби инкор ба воситаи қиёс

намудани *оби чашмасор* бо *оби чашми ситамдидагон* шарҳ меёбад. Дар натиҷа ҳам аз ҷиҳати мундариҷа, ҳам аз лиҳози сохтори наҳвӣ як матни мукаммале ба миён омадааст, ки ягон ҷузъи онро ихтисор кардан маҳол аст.

138. Матн зеринро бо қолаби тасвири боло муқоиса намуда, робитаи маъноии байни ҷузъҳои матн ва тарзу воситаҳои луғавию грамматикӣ алоқаи ҷумлаҳои онро муайян кунед:

Шумо гумон накунед, ки ин ҷӯйборҳо ҷӯйбори калон ва обхояшон ғурришдори ғалтон бошанд. Не! Мо аз тангии иборат ба ин ном ёд кардем, вагарна паҳнобе буд, ки қаш аз қомати сабза ва себарғаҳои навхезе, ки дар роҳи ҳаракати ӯ рӯйида буданд, баландӣ надошт ва садои ҳаракаташ аз овози ҷунбиши зангӯлаи симини сари зулфи симбарони нозукхироми тоҷик тафовуте намекард... (С.А.)

! Матн ҳаҷман гуногун мешавад. Матн калон ба бобу фаслҳо, матн хурд якҷанд ҷумла ё чанд сархатро дар бар мегирад. Дар алоқаманд намудани ҷумлаҳо дар дохили матн мутобиқати шаклҳои феълӣ, ҷонишинҳо, пайвандакҳо, воҳидҳои туфайлӣ, муродифҳои луғавӣ ва қолабҳои мувозӣ чун воситаҳои луғавию маъноӣ ва грамматикӣ хизмат мекунад.

Сархатҳо аз лиҳози мундариҷаю вазифаашон дар матн гуногун мешаванд: тавзеҳӣ, васлқунанда, маҳдудқунанда ва замима ё илова. Дар сархати тавзеҳӣ чанд фикр паиҳам баён мешавад; дар сархати васлқунанда бо ёрии воҳидҳои туфайлии албатта, дар баробари ин, дар ҳақиқат, илова бар ин, бар замима ин, аз инҷост, ки..., инчунин, инак, хулласи калом ва ғайра фикри минбаъда бо мундариҷаи сархати пешомада васл мегардад; дар сархати маҳдудқунанда сархати минбаъдари бо калимаю таркибҳои аммо, вале, лекин, ҳол он ки, балки, бо вучуди ин, бо ин ҳама, сарфи назар аз ин, фақат ва ғайра бо мундариҷаи сархати аввал муқобил мегузорад ё маҳдуд мекунад; дар сархати замима фикру

мулоҳизаи охирин бо таркибҳои маҳз ҳамин, ана ҳамин, ҳамаи ин ва ғайра ба мундариҷаи сархатҳои пешомада илова мегардад.

139. Матни зерин чӣ гуна аст ва он чӣ тарз сохта шудааст? Чузъҳои матн бо ҳамдигар чӣ тариқа алоқаманд шудаанд?

Шабе, ҳангоми хоб Спитаменро ҳамсараш(2) сар бурида, бо ғуломи чиноятшарикаш(2) ба қароргоҳи(2) Искандар овард. Баъди муоина Искандар ба дурустии суханони зан бовар кард. Вале дар ӯ андешаи ногуворе пайдо шуд. Ҳоло сари он шахсе, ки ҳазорон сарбозони(2) далерашро кир карда, ӯро ду сол ин ҷо побанд намуд, дар наздаш истодааст(4)! Чӣ қадар мамлакатҳоро гирифт, лашкарҳои пуркуватро(2) бо сарварони(2) номдораш(2) шикаст дод, аммо Спитамен барои ӯ дастнорас(2) монд(4). Искандар аҳамияти ин хидматро мефаҳмид, вале ҳисси нафрат ба ин зан, ки хиёнаткорона(2) шавҳари худро – падари фарзандони худро кушт, боло гирифт(4). Фармуд, ки ӯро аз қароргоҳаш ронанд.

Инак, бисту се аср гузашт аз он рӯзгоре, ки Спитамени диловар баҳри озодии халқу диёри худ фидокорона(2) ҷангидааст. Корнамоии(2) ӯро душманонаш ҳам эътироф кардаанд ва он дар маъхазҳои илмии дунёи қадим зикр ёфтааст. Ин ҳама боиси ифтихори тоҷикон аст... (Мачалла).

? 1) Пайвандакҳои хилофӣ дар сархати аввал чӣ вазифаро адо кардаанд?

Дар сархати дуум вазифаи калимаи инак, ибораи ин ҳама ва таркиби бинобар ин чист?

! Дар ҷумлаи аввали сархат бунёди матлаб ифода меёбад, гӯё пайдевори бинои матлаб гузошта мешавад, ҷумлаҳои минбаъда он фикрро тавзеҳ ва интишор медиҳанд. Дар ҷумлаи якуми сархати аввал – «Шабе, ҳангоми хоб.» кирдори хиёнаткоронаи ҳамсари Спита-

мен, дар ҷумлаҳои минбаъда муносибати Искандар ба ҳарифи шуҷоъ ва зани хиёнаткори ӯ ифода гардидааст. Дар ҷумлаи аввали сархати дуҷумлаи қаҳрамони Спитамен пас аз сипарӣ гардидани бисту се аср хотирнишон ва дар ҷумлаҳои минбаъда муносибату кадрони ворисони имрӯзаи ӯ нисбат ба фарзандони фидокори худ зикр ёфтааст. Маълум мешавад, ки дар ҳама гуна сархат ҳамаин тарзи устухонбандии баёни воқеа риоя мегардад.

140. Матни зеринро ба сархатҳо ҷудо ва муайян кунед, ки дар ҳар сархат ҷумлаи аввал чӣ андешаро ифода намудааст ва ҷумлаҳои минбаъда он фикрро чӣ тарзи интишор додаанд? Дар дохили ҳар сархат ҷумлаҳо бо ҳамдигар бо кадом воситаҳои луғавию грамматикӣ алоқаманд шудаанд? Чаро пеш аз пайвандаки хилофии вале нуқта гузошта шудааст?

Соли дигар, аввали баҳор ба Самарқанд омадам ва ба зиёрати қабраш рафтам(4). Мавсиме буд, ки сабза дар ҳар тараф сар зада ва лолаҳои шукуфта, ба қавли Пайрав, доғи ғам бар чигар зада буданд(4). Дар паҳлуи обидаи пурҳашамати(2) Шоҳи Зинда(6), дар домани теппае қабри ӯ меистод. Беихтиёр(2) суханони Эраҷ ба хотирам расид, ки гуфтааст:

Маскани ишқи чаҳон аст ин ҷо,
Як чаҳон ишқ ниҳон аст ин ҷо(4)!

Дар ин шаҳрчаи мурдагон хомӯшии мутлақе ҳукмфармо буд. Обидаҳои чандин садсолаи Шоҳи Зинда, қабрҳои атроф ва ин қабре, ки дар зераш дили хурӯшоне мехобид, ҳама хомӯш ба назар мерасиданд. Вале Пайрав хомӯш набуд. Ӯ дар дили мо, дар дили ҳазорон хонандагонаш зинда буд, ба воситаи осори қаламиаш бо мо гуфтугӯ мекард, ба воситаи рубоби назмаш ҳиссиёти моро навозиш менамуд, ба воситаи шеърҳои ба мо рӯҳбаландӣ(2) мебахшид (Р.Ҳ.).

? 1) Дар ифодаҳои доғи ғам, рубоби назм, шаҳрчаи мурдагон ва ҳиссиётро навозиш кардан кадом калима ба маънои асли ва кадом калима ба маънои маҷозӣ омадааст?

2) Дар чумлаи аввали матн чаро пас аз ҳоли замони «Соли дигар» аломати вергул гузошта шудааст?

141. Байти Эраҷ Мирзоро ба дафтар навишта, аз рӯи таҷрибаи зиндагии худ хатгӣ маънидод кунед. Аз чизҳои дидаю шунида ё аз ҷое хондаатон мисол оваред.

142. Матро бодикқат хонед ва мулоҳиза намоед, ки ихтилофи ду бародар аз чӣ оғоз ёфта, чараён гирифт ва бо чӣ анҷом пазируфт. Назари шумо ба нияту амали ду бародар чӣ гуна аст? Нақшаи чараёни воқеаро тартиб диҳед ва аз рӯи он тафсилоти воқеаро ба тартиб баён кунед.

Насри писари Аҳмад бар Исмоил вазифа ниҳода буд, аз амволи Бухоро ҳар сола ба андозаи панҷсад ҳазор дирам хироч гирд оварда, ба Самарқанд фириштад(4). Вале, азбаски аҳли Бухоро бар асари ҷангҳои паёпай(2) камбағал шуданд, амир Исмоил бар худ раво надид, ки аз мардуми бибизоат хироч фароҳам орад(4). Наср чандин бор ба талаби хирочи Бухоро қосидон фиришод, аммо амир Исмоил ҳар дафъа бо ҳар баҳона аз ин амри бародар сарпечӣ кард ва аз ҳамин сабаб миёни ду бародар ихтилоф афтод(4).

Ҳасудони дарбори Наср ба ӯ бадгӯйӣҳо(2) карданд, ки бародараш аз иҷрои фармони ӯ сар тофта, ба муқобилаш ливои муқобилат афроштааст(4). Оташи хашму ғзаби Наср боло гирифт ва қасди ҷанг бо бародар кард. Моҳи раҷаби соли 272 ҳиҷрии қамарӣ (декабри 985) Наср лашкари азиме фароҳам овард ва рӯй ба Бухоро ниҳод.

Амир Исмоил аз ин иқдоми бародараш хабар ёфт ва аз сари муҳаббату эҳтироме, ки ба ӯ дошт, бо лашкариёни ӯ ба ҷанг напайваст ва аз шаҳри Бухоро берун рафт(4). ?

? 1) Дар матн кадом калимаҳо бисёр такрор шудаанд ва ин дар сохтори матн чӣ аҳамият дорад?

2) Дар сархати аввал пайвандакҳои хилофии вале, аммо чӣ гуна вазифаҳоро адо кардаанд?

3) Дар сархати дуюм сухани дарбориёни Наср чӣ тарз нақл шудааст?

Онро ба тарзи дигари нақл баргардонед.

! Одатан ҳодиса, воқеа, саргузашт, нақлу ривоят аз забони гӯянда – муаллиф (шахси якуми танҳо) ҳикоят карда мешавад. Мумкин аст, ки он ҳодиса ё воқеа аз забони шахси сеюм (қаҳрамони асар) баён карда шавад. Ин тарзи баёни фикрро услуби нақл меноманд (чунон ки дар повести «Чаллодони Бухоро» мушоҳида мешавад). Аксар нависандагон ҳикоятро аз тасвири макон ва замон, муҳит, тасвири намуди зоҳирӣ, ҳолати рӯҳии қаҳрамону персонажҳои асар оғоз мекунанд:

1. Дами бегоҳ(4). Офтоб тоҷи заррине буд бар сари кӯҳ. Вай нурҳои охиринашро аз сари деҳаву саҳро, дашту доманаи кӯҳ кашида, ғуруб мекард. Ҳар қадар ки нури офтоб хиратар мешуд, ранги осмони лочувардӣ ҳамон қадар пурсафою чилобахш мегашт(4). Аз фурӯ рафта истодани офтоб малаху калтакалосҳои даштӣ ба ташвиш афтоданд магар ки, чир–чир овоз мебароварданд(4).

Ин манзара ба Назокат нашъаю ҳаловати тозае мебахшид. Вай ҳамроҳи Шарофатхола говҳоро ҷӯшида шуда, акнун ба сӯйи деҳа фуромада мерафт... (А.А.).

Ман зуд матои бисёр чи аз худ, чи аз савдогарони дигар гирифтам ва бо онҳо рафтам. Чун ба ҳарам даромадам, иморати олие дидам, пур аз нозанинсанимони фарангӣ(4). Ҳама хуршедликоӣ моҳпайкар, ҳама нозукандоми симинбар, ҳама зӯҳрачабин ва рашки қамар. Дар он миён нозаниндилороме, нозукандоме, мохрухсоре, охунигоҳе, мижгонсиёҳе, писталабе, симинғабғабе, мушкинмӯйе, камандгесӯе, ғунчадаҳоне, ширинкалومه... чун оби ҳаёт дар сиёҳӣ ниҳон гашта, дар болои нимтахте нишаста ва дигар моҳпайкарон монанди ситорагон дар гирдаш саф баста. Лекин он подшоҳи сурату маънӣ дар айни бедимоғӣ сар ба зер афканда ва асари малол аз пешонаи ҳолаш намоён буд (Чор дарвеш).

Дар матни аввал ҳикоят аз тасвири як лаҳзаи манзараи табиат – ғуруби офтоб оғоз ёфта, сипас баёни воқеаи асар шурӯъ мегардад. Дар матни дуюм дар ҷараёни ҳикоят хусну ҷамоли беназири нозанинони

ҳарамии подшоҳ тасвир карда мешавад. Пайдост, ки ба тариқи ҳикоят баён кардани фикр бо тасвири замону макон, манзараҳои табиат, ҳусну ҷамоли шахс, ҷаҳони ботинии вай омезиш меёбад.

Дар тасвир истифодаи тавсифот (дар матни боло: лочувардӣ, пурсафо...), такрори калима (ҳама), ба тариқи чида овардани аъзоҳои ҷумла, оғоз ёфтани тасвир аз ҷумлаҳои унвонӣ, ки макон ё замони воқеаро мефаҳмонанд (Дами бегоҳ), бо шаклҳои замони гузаштаи наздик ё ҳикоягӣ (ғуруб мекард, хиратар мешуд...) ва гоҳе бо мақсади наздик тасаввур кардани ҳодиса ё воқеаи кайҳо гузашта бо шакли замони ҳозира-оянда ифода ёфтани хабар бештар мушоҳида мегардад.

143. Матнҳои болоро ба дафтар нависед. Ба зерии калимаҳои, ки такрор шудаанд ва бо ҳам таносубии маъноӣ доранд, хат кашед. Шарҳ диҳед, ки кадом ҷонишинҳо ва пайвандак дар алоқаманд намудани ҷузъҳои матн хидмат кардаанд.

144. Дар матни зерин ҷараёни баёни фикр чӣ тарз сурат гирифтааст ва дар ин бобат аз матни супориши 139 чӣ фарқ дорад? Сархатҳо ва ҷумлаҳои дохили онҳо бо ҳамдигар чӣ тарз алоқаманд шудаанд?

Дастонам дар ҳаво муаллақ меистоданд. Дил андаруни синаам гуп-гуп(3) метапид. Ҳуни гарми ношинос, вале роҳатбахш тамоми вучудамро давр мезад. Бори аввал буд, ки ҳарорати сӯзону гувороеро хис мекардам. Аҷабам меомад. Ҳайрон мешудам(4). Дар ин лаҳзаҳо гумон мекардам, аз осмони баланде сарозер(2) ба замин меоям, дилам таҳ мекашид, кайфияти номаълуме танамро ба раъша меовард(4)...

Дар кафҳои кушода ва муаллақи худ ногаҳ ангуштҳои нарму нафисеро хис намудам. Ин ангуштҳои ҳаётбахши(2) Зебӣ буд. Маро роҳати гуворо аз кафӣ даст то ноҳуни по фаро гирифт. Акнун аз худ беҳуд мешудам, аз қолаби ҳастӣ берун меҳазидам(4) .

Беихтиёр ангуштҳои латифи ӯро ба лаб бурдам... (С.С.)

? 1) Дар сархати аввал пайвандаки вале калимаро бо калима, чумларо бо чумла ва ё чанд чумларо бо чанд чумлаи дигар алоқаманд кардааст?

2) Чаро хабари чумлаҳо бо шаклҳои замони гузаштаи феъл (гузаштаи ҳикоятӣ: меистоданд, метапид, давр мезаданд, ҳис мекардам..., гузаштаи наздик: ҳис намудам, фаро гирифт, бурдам) ифода ёфтааст?

3) Дар сархати дуҷум чонишини ин дар сохтори матн чӣ саҳм гузоштааст?

4) Чаро фикр бештар бо чумлаҳои яктаркибаи муайян-шахс (...харорати сӯзону гувороеро ҳис намудам; Ҳайрон шудам...) ифода ёфтааст?

5) Аломати сенуқта ба чӣ маънӣ далолат мекунад ва ба сохтори матне, ки аз якчанд сархат иборат аст, чӣ таъсир мерасонад? ?

! Ба ақидаи А.П.Чехов, ҳодисаҳои табиатро бо тавсифҳои умумӣ ва обшуста тасвир кардан лозим нест, зеро хонанда аз чунин тасвир замон ё макони воқеаро равшан тасаввур карда наметавонад. Нависанда дар тасвири манзараи табиат бояд ба чузъиёт эътибор диҳад ва ягон нуктаи даркшавандаро интихоб кунад. Чунончи, шаби маҳтобро тасвир кардани шавед, нагӯед: «Шаб буд. Дар осмон пореае ҳам абр дида намешуд. Моҳи шаби чаҳордаҳ нурпошӣ мекард». Хонанда ин сатрҳоро мутолиа намуда, чашм пӯшида он шабро пеши назар оварда наметавонад. Агар шумо чунин нависед: «Шаб буд. Дар назди новаи чӯйи осиеб шишапореае ялтирос мезад». Ё ин ки: «Шаб буд. Саге аз наздам давида гузашт, аз як паҳлуяш сояаш ҳам», шумо шаби маҳтобро на танҳо тасаввур мекунед, балки бо чашмони худ мебинед. Мисли ҳамин, Ҳаким Карим дар тасвири ними рӯз нагуфтааст, ки: «Ними рӯз буд. Офтоби гарми чиллаи тобистон рост ба болои сар омада, нурҳои гарми худро саховатмандона ба замин нисор мекард», балки навиштааст: «Сафедори баланди лаби чӯй сояи худро гум карда буд».

145. Тавсияи А.П.Чеховро ба кор бурда ба тасвири ягон фасли сол пардозед. Суханро чунин оғоз кунед:

Сабаб чӣ бошад, ки фасли хазонро зиёдтар дӯст медорад... Чиллаи зимистони қаҳратун...

Зимистон намерафт, баҳор намеомад. Барфу борон, рутубат интиҳо надошт...

Фасли баҳор буд, аммо имсол бориш ноз мекард... Омад-омади баҳори Астанаро хеле пазмон шудаам. Ҳар баҳор, дар арафаи иди бонувон кокулакони мачнунбед баргҳои гушаки муш кушода, сабз мешаванд.

146. Матни зеринро ба дафтар навишта, ба зери калимаю истилоҳот хат кашед. Шарҳ диҳед, ки матн ба кадом услуби баён тааллуқ дорад, дар он маънои кадом калимаҳо бароятон равшан нест, истилоҳҳо дар кадом соҳаи илм ба кор бурда мешаванд, фикр ба воситаи чӣ гуна ҷумлаҳо ифода ёфтааст.

Дар лоиҳа дар масъалаи ҷумлаҳои пайрави хилофӣ гуфта шудааст, ки онҳо дар ин шаклҳо ҳам кор фармуда шаванд:

а) Гарчанде ки (агарчанде ки) вай мутахассис аст, аммо (лекин) дар ин кор ҳеҷ чиз намефаҳмад.

б) Гарчанде ки вай мутахассис аст, бо вучуди ин дар ин кор ҳеҷ чиз намефаҳмад.

Дар ин ҷо, ба фикри мо, дар сурати мавҷуд будани калимаи гарчанде ки дар аввали сарҷумла омадани калимаи аммо ё бо вучуди ин тамоман зиёд аст ва ба сохти ҷумла халал мерасонад.

Ин гуна ҷумлаҳо дар шакли «Бо вучуди он ки вай мутахассис аст, дар ин масъала ҳеҷ чиз намефаҳмад» ё «Гарчанде ки вай мутахассис аст, дар ин масъала ҳеҷ чиз намефаҳмад» кор фармуда шаванд, беҳтар аст (Ҳ.Ю.).

! Тафовути ба тарзи муҳокима ифода ёфтани фикр аз ҳикоят ва тасвир дар ин аст, ки гӯянда ё нависанда дар ҳалли масъалае ақидаи ҳарифро рад намуда, ду-

руст ва асоснок будани ақидаи худро бо далелҳо исбот мекунад. Ҳангоми баҳси илмӣ одатан аввал як андеша зикр меёбад, ки моҳияти баҳсро дар бар мегирад. Он андешаро бунёди баҳс (ё тезис) мегӯянд.

Дар аввали матни боло Ҳабиб Юсуфӣ як нуктаи баҳсталаби тарзи алоқаманд намудани ҷумлаи пайрави хилофро бо сарҷумла чун бунёди баҳс зикр карда, намунаҳоеро, ки дар лоиҳаи наҳви забони тоҷикӣ барои истифода тавсия шудаанд, ба ду банд (а, б) ҷудо карда меорад ва дар бораи онҳо мулоҳизаҳои худро баён намуда, тарзи дурусти алоқаманд намудани ҷумлаи пайрави хилофро бо сарҷумла пешниҳод мекунад. Вале муаллифи мақола нагуфтааст, ки тарзи пешниҳодкардаи ӯ чаро, аз кадом ҷиҳат ва бо чӣ далел беҳтар аст.

Чунин тарзи баёни фикр дар мақолаҳои илмӣ ва тақриз ба кор меравад.

- 147. Дар мақолаи илмӣ зерин чӣ гуна хусусияти матнӣ муҳокима мушоҳида мешавад? Ҷузъи бунёд ё нуктаи баҳсноки (тезиси) матн, ақидаҳои баҳсталаби муҳаққиқони дигар, фикри муаллифи мақола, далелҳои ӯ барои исботи фикри худ ва хулоса ё натиҷагирии муаллиф кадом аст?**

Балхи Бомӣ ё Балхи номӣ?

Дар оғози як ҳикояи «Гулистон»-и Саъдӣ чунин омада: «Соле аз Балхи Бомӣ нам сафар буд». Азбаски аксари котибон ва шорҳои асримиёнагии «Гулистон» ва муҳаққиқону мутарҷимони замони мо мафҳуми Балхи Бомӣ ё Балхи Бомӣро наметанд, матлаби Саъдиро дуруст нафаҳмида, матни ҳикоятро ба салоҳдиди хеш нусхабардорӣ кардаанд(4).

Чунончи, шорҳои «Гулистон» Муҳаммад Акрами Мўлтонӣ нусхаи Саъдиро чунин таҳрир карда: «Соле аз Балх бо шомӣ нам сафар буд». Сипас дар тавзеҳи матлаб менависад: «.. .яъне аз Балх ба сӯи Шом бо шомӣ менависам».

Дар тамоми нусхаҳои қадимаи «Гулистон», ки ба асрҳои XIII–XIV мансубанд, «Соле аз Балхи Бомӣёнам сафар буд» сабт ёфтааст(4). Аз асри XV бинобар нафаҳмидани он, ки «Бомӣён» лақаби шаҳри Балх аст, нусхабардорону шореҳон таҳрирҳои нави ин матлаби Саъдиро «эҷод» кардаанд(4).

Дар бобати он ки Бомӣ ва Бомӣён лақаби шаҳри Балх аст, муаллифони фарҳангномаю шарҳҳои муътабар муттафиқанд(4). Аз ҷумла, соҳиби «Фарҳанги Онандроч» дар тафсири калимаи Балх маълумоти зеринро меорад: «Балх шаҳрест машҳур, ки аз биноҳои салотини қадими Аҷам буда ва солҳо Лӯхроспу Гуштосп дар он ҷо зистанд ва дар он оташкада сохта буданд ва онро Навбахор хондаанд(4). Ва ҳамчунон ки Марвро Марви Шочон (Шоҳичаҳон) гӯянд, онро Балхи Бомӣён гуфтаанд»(4).

Ҳамин тавр, бо лафзҳои румӣён ва шомӣён иваз кардани Бомӣён(4), Балхи Бомиро Балхи номӣ хондан(4) ва сафари Саъдиро аз Балх ба Бомӣён доништан(4) ғалатҳоеанд, ки аз надоништани лақаби Балх сар задааст(4) (А.Н.).

Л у ғ а т:

Шореҳ – шарҳдиҳанда, тафсиркунанда.

Муттафиқ – ҳамфикр, ҳамақида.

Бомӣ, Бомӣён – аз калимаи авастоии *бама* – ба маънои «дурахшон» аст.

Шом – номи қадимаи Димишқ аст.

? 1) Огоҳӣ пайдо кардед, ки на танҳо одамон лақаб доштаанд, балки баъзе шахрҳои қадима ҳам соҳиби лақаб будаанд. Бигӯед, ки боз кадом шахру кишварҳоро медонед, ки ба номи аслиашон сифати дигаре низ чун лақаб зам гардидааст.

Ҳангоми мурочиат намудан ба манбаъҳои илмӣ ё далел овардан бар исботи фикри худ муаллифи мақола кадом воҳидҳои туфайлиро кор фармудааст?

3) Ақидаи муаллиф бо кадом воҳиди туфайлӣ чамъбаст шудааст?

4) Истилоҳоти матн ба кадом соҳаи илм мутааллиқ аст?

5) Байни сархатҳои матн ва дар дохили онҳо байни ҷумлаҳо чӣ робитаҳои маъноӣ ва грамматикӣ мушоҳида мешаванд ва онҳо бо кадом воситаҳои луғавию грамматикӣ ифода ёфтаанд?

? Дар муҳокимаи илмӣ ақида бояд саҳеҳ, дақиқ ва асоснок ифода гардад. Далелҳо эътимоднок, бебаҳс ва ба дараҷаи кофӣ оварда шаванд. Муҳокима бояд дар заминаи устувори мантиқи сухан сурат гирад.

Ҳангоми муҳокимаи масъала андеша батартиб ва пай дар пай баён карда мешавад. Мулоҳиза ва далелҳо бо тартиби рақам, ҳарф ё воҳидҳои туфайлии аввалан, сониян, якум, дуюм, аз як тараф, аз тарафи дигар ва ғайра гурӯҳбандӣ карда мешаванд. Мулоҳиза ва далелҳо бояд мукамал оварда шаванд: баъд аз калимаи аввалан як андеша ё далел ки зикр ёфт, бояд бо калимаи сониян давоми фикр ҳам баён шавад. Дар интиҳои муҳокима фикр бо воҳидҳои туфайлии ба ҳамин тариқ, хулоса, хулласи калом ва ғайра ҷамъбаст карда мешавад. Ҳангоми истинод, ишора кардан ба манбаъҳои фикр таркибу ҷумлаҳои ба ақидаи, тибқи маълумоти, чунон ки дар боло ишора кардем, ба тарзе ки сарчашмаҳо шаҳодат медиҳанд ва амсоли инҳо ба кор бурда мешаванд.

Дар матни муҳокима ҳангоми алоқаманд намудани як ҷумла ба ҷумлаи дигар калимаю ифодаҳои биноан, бинобар ин, аз ин рӯ, бо вучуди ин, бо ин ҳама, дар ин ҳолат, дар ин гуна мавридҳо, аз ин ҷост, ки ва ғайра бештар дучор меоянд.

148. Матнро хонда, нуктаҳои асосии онро ба дафтар нависед. Фикр кунед, ки боз дар кадом мавридҳо ин ҷонишин барзиёд кор фармуда мешавад.

«Худ»-ҳои барзиёд

Рӯзе раиси як маҷлис барои ба овоз гузоштани таклифе гуфт: «Ҳар кас тарафдори ин таклиф бошад, дасти *худро* бардорад(4)». Як рафиқи хуштабъ аз нуқсони ин ҷумла пай

бурд ва шӯхиомез гуфт: «Рафиқон, хушёр бошед, ки *дасти каси дигарро* набардоред, фақат *дасти худро* бардоред».

Оре, сухани раиси маҷлис бемантиқ буд. Худ аз худ маълум аст, ки дар вақти овоз додан ҳар кас *дасти худро* хоҳад бардошт, на *дасти каси дигарро*(4). Бинобар ин ба таъкид овардани калимаи худ зарур нест...

Мутаассифона, соҳиби аслии ин хато он раиси маҷлис набуд, балки ӯ ғалати машхуреро, ки дар матбуоти мо хеле паҳн шудааст, такрор кард(4). Магар ҷумлаҳои зерин дар бемантиқӣ(2) монанди гапи он раис нестанд?

Халқҳо аз империалистон(5) талаб мекунанд, ки *дасти худро* аз мамлакатҳои Осӣё ва Африка(1) кашанд! Ӯ асари худро навишт (М. Ш.).

? 1) Нутқи айнан нақлшудаи сархати аввалро ба мазмунан нақлшуда баргардонед.

2) Ҳиссаҷаи тасдиқии «*оре*» дар сохтори матн чӣ вазифаро адо мекунад?

3) Дар сархати сеюм кадом унсурҳои луғавӣ, маъноӣ ва грамматикӣ дар алоқаманд кардани ҷузъҳои матн (ҷумлаҳои пеш ва пасомада) хизмат мекунанд?

4) Сабабҳои гузошта шудани аломатҳои китобатро гӯед.

149. Ҳангоми мутолиаи матни зерин бештар ба он эътибор диҳед, ки муаллифи китоби «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақома дорад» М.Шакурӣ барои исботи фикри худ аз манбаъҳои илмӣ чӣ тарз Ҷоида бурда ақидаи худро асоснок кардааст. Мазмуни матнро ба дафтар навишта, шарҳ диҳед, ки дар он кадом истилоҳҳои забоншиносӣ истифода шудаанд ва онҳо дар сохтори маъноии матн чӣ саҳм гузоштаанд:

Намуд

Калимаи намуд дар бисёре аз навиштаҳои имрӯза маъное пайдо кардааст, ки ба маънои аслии он ҳеҷ мувофиқ намеояд. Онро бештар ба маънои навъ ва хел кор мефармоянд. Ҷунончи, ба ин тарз:

Ин намуди ташбеҳ дар ғазалҳои шоир ниҳоят кам аст; Намудҳои алоҳидаи рустанию ҳайвонот аз байн мераванд (яъне аз байн рафта истодаанд); План аз рӯйи баъзе намудҳои маҳсулоти ҳоҷагии қишлоқ иҷро нашуд...

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» намуд чунин эзоҳ шудааст: 1) *афт, шакл, симо, манзара*; 2) *намуна, тимсол*. Устод Айнӣ дар «Луғати нимтафсилӣ» маънои онро ба назар намудан ҳисоб карда, чунин мисол овардааст: Намуди ин чиз хуб аст. Устод дар ҳамин луғат гуфтааст: башара – намуди берунии рӯйи одам.

Намуд дар асл асоси феъли намудан буда, ин феъл ба маънои нишон додан, намоён кардан ё шудан, ба назар омадан ва ғайра истеъмоли мегардад. Намудор ҳам аз ҳамин феъл буда, масалан, намудор шудан намоён гардидан аст.

Аз ин қиёс намуд шакли зоҳирии ҳар чиз мебошад. Бинобар ин, чунончи, дар ин ҷумла дуруст истифода шудааст: Намуди ҳавлӣ шаҳодат меод, ки...

Устод Айнӣ дар мактуби кушоде, ки ба номи Д.Тоҷиев навишта буд, гуфтааст: «Вақте ки дар як забон як калима ба як маъно ҳос шавад, ба маънои дигар ба ҳеч асос кӯчондан мумкин нест». Ин ҷо комилан ҳақ ба ҷониби устод аст.

150. Дар гуфтугӯи имрӯза хангоми сафар баъзан «*Мошинро дар ҳамин ҷо манъ кунед*» мегӯянд. Феъли манъ кардан магар чунин маънӣ ҳам дорад? Аз луғатҳои истифода бурда, мулоҳизаҳоятонро нависед.

151. Матнро ботааммул мутолиа кунед ва бигӯед, ки он ба кадом услуби баён тааллуқ дорад, матлаби нигоранда чӣ тариқа (ҳикоят, тасвир, муҳокима) ифода ёфтааст ва барои муассир баён кардани мақсад кадом воситаи услубии забон истифода шудааст:

Мо басо мушоҳида кардаем, ки дар тӯйҳо, маърақаҳо, нишастҳо, маҳфилҳо, ҷашнҳои солғиреҳ ва ҳоказо асосан шоирон, нависандагон, рӯзноманигорон, муҳаррири рӯзномаи шаҳр ё ноҳия, муаллимони забон ва адабиётро «дар гап усто» гуфта соқӣ интиҳоб мекунанд, на муаллими

химия ё физикаро... Чаро? Чаро дигарон «дар гап усто» не? Чаро раиси колхоз, ки аз ҳама иҷрои бекамукошти планро талаб мекунад, наметавонад дар тӯйи узви колхозии худ соқии маъракаи бошад? Чаро ӯ барои талаби иҷрои план сухан меёбад, аммо дар рӯзи шодӣ ҳарфе гуфта наметавонад? Сабаб ин қост, ки қисме аз зиёиён бо ҳама дониши ихтисосӣ одамони хушканд, маъракаи аз дасташон намеояд, Сухане бар сухане наметавонанд зам бикунанд, дар ҳолатҳои муайян хушгӯӣ, ҳозирҷавобӣ, байтгӯӣ, шаҳдрезӣ ва ширинадоӣ карда наметавонанд (Л.Ш.).

? 1) Калимаи солғирехро шоир ба чӣ маъно кор фармудааст?

2) Чаро дар аъзоҳои ҷида пасвандҳои чамбанди –ҳо ва –он (–гон) такрор шудаанд?

! Саволи риторикӣ чунин тарзи пурсиш аст, ки дар он мақсади саволдиҳанда аз мусоҳиб чизеро пурсида доништан нест, балки ба воситаи оҳанги пурсиш матлаби худро таъсирбахш ифода кардан аст. Ин гуна ҷумлаҳои саволиро ғайриаслӣ ҳам мегӯянд. Матлаб аз «Чаро?» ин аст, ки на ҳамаи аъзои ҷомеа, ҳатто зиёиён маърифати баланд, хунари суханварию маҳфилоройӣ доранд. Агар фикр чунин баён шавад, муассир ва пурҷозибани намебарояд. Бинобар ин дар матни боло шоир аз ҷумлаҳои саволи риторикӣ чун воситаи муассири наҳвӣ фоида бурдааст.

Гоҳе гӯянда ё нависанда ҳангоми муҳокимаи худ ба худ чанд фикрро пай дар пай бо оҳанги савол баён намуда, дар охир ба он пурсишҳо худ ҷавоб медиҳад. Ин ҳам яке аз имконоти услубии наҳви забон аст, ки бо мақсади таъкиди фикр ва ифода намудани ягон эҳсосоти мусбат ё манфии худ ба кор мебаранд. Чунин воситаҳои муассири наҳвӣ бештар дар асари бадеӣ ва баъзе жанрҳои рӯзноманигорӣ истифода мешаванд. Намунаи хуби ба кор бурдани ин усули таъкиди фикр мисоли болост.

152. Ба аломатҳои ист ва зади мантиқӣ риоя намуда матро бурро қироат кунед. Бигӯед, ки он ба кадом услуби баён тааллуқ дорад ва муаллиф дар он аз кадом имконоти услубии ифодаи муассири фикр истифода бурдааст?

– Ўй ясаул! Гапатро дониста зан! Мо дузд шуда хонаи киро задем, бузу гӯсфанди киро бурдем, ба зану фарзанди кӣ бо чашми бад нигоҳ кардем?... Дузд касест, ки бебоис ба хонаи мардумони бекас пахш карда мебарояд! Дузд касест, ки бечораи беяроқро ба даст дароварда, ба сараш шамшер мекашад ва ба синааш милтиқ мениҳад! Дузд касест, ки мардумони бечораи ба кори худ машғулро бе-сабаб мебандад, мебарад, мезанад, мекушад! Дузд касест, ки на танҳо моли фақиронро мегирад, балки зан, фарзанд, номус ва обрӯи бечорагонро ҳам поймол мекунад!... Агар ханӯз ҳам кӣ будани дуздро надониста бошӣ, шунда мон, ки худи ту дузд, амлоқдорат дузд, ҳокимат дузд, вазират дузд, қозию раисат дузд! Шунидӣ?! (С.А.)

? 1) Калимаҳои ясаул, амлоқдор, қозӣ, шамшер чӣ гуна обуранг (услубии гуфтугӯӣ) ё китобӣ, ҳиссии мусбат ё манфӣ, замон, маҳал) доранд ва дар матн бо чӣ мақсад қор фармуда шудаанд?

2) Кадом калимаҳо дар забони имрӯза маънои нав пайдо кардаанд?

3) Ибораи бо чашми бад нигоҳ қардан чӣ гуна воҳиди забон аст ва чӣ маъно дорад?

4) Қонишини худ ба маънои нафсӣ (соҳибӣ) омадааст ё барои таъкид?

5) Бандакқонишини шахсию *соҳибшият* (дар калимаҳои амлоқдор, ҳоким, вазир, қозию раис) чӣ гуна обуранги ҳиссӣ зоҳир кардааст?

! Маънои луғавии калимаи таҳрир навиштан ва озод қардани ғулом, вале маънои истилоҳии он дар журналистика ва соҳаи нашриёт ихтисор ё илова қардан ва ислоҳ намудани нуқсонҳои матн аст. Муҳаммад Ғазолӣ дар

«Насихатулмулук» навиштааст: «Ва чун нома нависӣ, пеш аз он ки бинавардӣ (лӯлавор бипечонӣ), фурӯхон, он гоҳ бинавард, то гар хатое бошад, онро андарёфта ояд. Ва чаҳд бояд қардан, то сухан кӯтоҳ буваду маъно дароз ва сухан дубора навишта нашаваду аз алфози гарон парҳез кунад, то сутуда (таърифзеб) бувад». Ҳар чизи навишта умри дароз мебинад ва аз соҳибқалам масъулияти бештар талаб мекунад. Мӯҷазбаёнӣ ҳам осон муяссар намегардад. Бинобар ин нависандагон матни асарҳои худро борҳо хонда, «қалам мезананд», то ки сухан кӯтоҳ, пурмазмун, бенуқсон ва пухта барояд. Чунин ҳислатро дар худ парваридан ба ҳар фарди бамаърифати ҷомеа вочиб аст.

153. Матнҳоро муқоиса намуда, муайян кунед, ки нависанда ҳангоми таҳрири онҳо кадом калима ё ибораро ихтисор ё бо калимаю иборани дигар иваз намудааст. Мулоҳиза кунед, ки Ҳаким Карим чаро маҳз ҳамин тарзи баёнро салоҳ дониста буд.

1. Ҳоло вай гапашро тамом накарда буд. Ба аъзои баданам ларза даромад. Худам ҳам надониста мондам, бо садои баланд ва ба назар дабдабанок: – Чӣ?! – гуфтам.	Ҳоло вай гапашро тамом накарда буд, ки ба аъзои баданам ларза даромад. Худам ҳам надониста мондам, бо садои баланд: – Чӣ?! – гуфтам.

2. Номи ин қишлоқ ба худаш мувофиқ намеомад ва фақат дар он ду хона буд ва он ду хона ҳам монанди бум дар нӯги кӯҳ танҳо истода, гӯё посбони ин пирияхҳои куҳансоли Зарафшон буд.	Номи ин қишлоқ ба худаш мувофиқ намеомад: дар он фақат ду хона буд, ки монанди ду бум дар нӯги кӯҳ меистод, гӯё посбони ин пирияхҳои куҳансоли Зарафшон буд.

3. Ин хат ҳақиқати талх аст. Ин хат барои шумо ҳақиқати талх аст. Марҳамат Агар Шумо ҳақиқатро дӯст қати талх аст. Марҳамат дошта бошед, марҳамат карда карда ин талхиरो ҳазм талхиашро низ ҳазм кунед. кунед.

4. Гӯё ӯ – зани чавон ба пиразани беимдод мубаддал гардид ва мадори даҳанкушоиро надошт. Гӯё ин зани чавон ба пиразане мубаддал гардид ва маҷоли даҳанкушой надошт.

154. Ҷумлаҳоро бодикқат хонед ва муайян кунед, ки кадом калимаҳо барзиёд ё ғалат кор фармуда шудаанд. Ҷумлаҳоро ислоҳ карда ба дафтар нависед.

1. Ва дигар заминае, ки барои ҷалби сармоя мусоидат карда метавонад, ин мавҷудияти захираҳои меҳнатӣ ва дараҷаи таҳассуси онҳо мебошад. Аксари мутахассисоне, ки дар корхонаҳои саноат кор мекунанд, онҳо дар Қазоқистон зиндагонӣ мекунанд. 2. Қаблан дар Тоҷикистон як қарори ҳукумат қабул шуда буд... Мутаассифона, ин қарор ҳалли худро наёфт. 3. Агар имкон мебуд, дар хона барои шумо навоҳои дӯстдоштаи худро ба самъатон мерасондам. 4. Коллективҳои пуртаҷриба на фақат ба зудтару хушсифат коштани пахта ва дигар зироат, балки инчунин ба самаранок истифода бурдани сарвати халқ – замин бештар диққату эътибор зоҳир менамоянд. 5. Инсонро бо дӯсту ҳамнишинаш мешиносанд, зеро дӯст дар рӯҳияи инсон таъсири бисёр зиёд дорад. 6. Сиёҳ шудани зери чашмон сабабҳои худро дорад. Ва агар касе ба шумо гуфта бошад, ки он натиҷаи бемории дил аст, пас ӯ ғалат кардааст. 7. – Бибӣ, очаам чӣ хел зан буд? – Ҷони бибӣ, очаат хушрӯй, базеб, зебо буд. 8. Хоҳонам, ҳамеша болои сари ҷавонон осмони беғубор ва офтоби пурбор шӯълаафкан бошад (Рӯзнома). ?

? 1) Дар матнҳои 1, 6 пайвандаки ва бамавқеъ кор фармуда шудааст?

2) Дар ҷумлаи 5 истеъмоли пешоянди **бо** дуруст аст?

! Баъзе шахсони дурандеши аҳли маърифат аз ҷавонӣ чунин мекардаанд: ҳар андешаи аз касе шунида ё аз ҷое хондашонро дар дафтари хотира ё варақчаҳо мухтасар қайд карда, ба даруни лифофае андохта, ба рӯи он номи мавзӯро менавиштаанд. Баробари сипарӣ гардидани солҳо даруни он лифофаҳо ҳам пур шудан мегирифтааст. Ҳар гоҳ дар ягон мавзӯ чизе навиштани ё дар ҷое суханронӣ кардани шаванд, пеш аз ҳама, он лифофаро кушода, маълумоти он варақчаҳоро хонда, дар мақола, маъруза ва ё суханронӣ истифода мекардаанд.

Ба мактабиён ҳам лозим меояд, ки мӯхтавои асосии дарси назарино ба тариқи фишурда (тезис) ё натиҷагирӣ (конспект) бинависанд. Ин заҳмати андак самараи бобаракат дорад: фикр ба масъалаҳои дигар парешон намешавад, диққат ба мавзӯи дарс ҷалб мегардад, майна ба ҷустуҷӯ мебарояд, саволҳои нав ба нав пайдо мешаванд, аз муаллим мепурсад, дарс фаъол ҷараён мегирад...

Фишурда номи фасл ё сарлавҳаҳои чизи мутолиашуда нест, балки нуктаҳои аз ҳама муҳими масъала аст, ки мухтасар аз забони худ ё айнан дар ноҳунак навишта, дар маърузаи илмӣ ё реферат барои тасдиқи фикри худ ба сифати далел оварда мешавад.

Маърузаи илмӣ бо мадади муаллим аз тарафи хонанда навишта мешавад. Муаллим мавзӯи маъруза ва номгӯи асару мақолаҳои илмиро пешниҳод мекунад ё худ хонанда мавзӯро интихоб намуда, ба ҷустуҷӯи маводи илмӣ ва мутолиа мепардозад. Баъд аз фароҳам овардани мавод нақшаи маърузаро тартиб дода, аз рӯи он ба навиштан шурӯъ мекунад. Баъди анҷоми кор матни маърузаро бодикқат хонда, таҳрир мекунад. Маъруза дар маҳфил ё ҷамъомадҳои илмӣ хонда мешавад. Ба ҳамин минвол фаъолияти мустақилона маъруза, мақола, реферат ва тақриз навиштан оғоз мегардад. Ҳамаи адибон, рӯзноманигорон ва олимони кори илмию эҷодиро ҳамин тавр оғоз кардаанд.

155. Корро аз натиҷагирӣ (конспект кардани) дарси адабиёт ё таърих шурӯъ кунед. Ҳангоми қайд наму-

дани нуктаҳои асосии мавзӯи дарс чанд савол омода карда, дар охири дарс аз муаллим пурсед. Таваҷҷӯҳи устод ба шумо бештар мегардад.

156. Ба ду савол ҷавоб нависед:

1. Чӣ зарурат пеш омад, ки инсон бояд табиатро эҳтиёт кунад?

2. Чӣ зарурат моро пеш омад, ки Қонуни забонро қабул кунем?

3. Ҷавобхоро ба тариқи маърӯза ё як гузориши мухтасари илмӣ тайёр карда, дар ҳузури ҳамсабақон хонед.

157. Матнро бодикқат хонда, муқаррар кунед, ки он ба кадом услуби баён тааллуқ дорад ва ҳадафи асосии муаллиф чист. Андешаҳои худро дар ин бобат ба тариқи такриз нависед.

Шайхурраис овардааст, ки дар овони ҷавонӣ китоби «Мобаъдутабиат»-и Арастуро чихил бор хонду матни онро азбар кард, бо вучуди ин нафаҳмид, вале қаноат накарду шарҳи Форобиро ба даст овард ва ғаразҳои Арасту барояш ошкор шуд. Барҳақ, мо нобиға Сино нестем, ки як китобро чихил бор хонем. Аммо инсоф кунед, мо ҳам одамем ва боз даст бар синаҳо меқӯбем, ки Сино ҳаммиллати мост, шаъну шарафи мост, обрӯю ифтихори мост. Чаро дасту остин барзада ақаллан як бор як китоб намехонем ва чун калимаеро нафаҳмидем, шикоят меоварему лек ба фарҳангҳо назар намеандозем? Агар назар меандохтем, «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (дар ду ҷилд, 1969) – бузургтарин луғатномаи забони аҳли Аҷам – даҳҳо сол чанг задаю мағор баста дар дӯкониҳо хоб намерафт. Оё ин фарҳанг танҳо барои фарҳангииён ва фарҳангпарастон аст? Оё дӯст доштани фарҳанг фақат хоси гурӯҳе аз мардум аст? Оё забони тоҷикӣ танҳо забони модари Муҳаммадҷон Шакурӣ, Лоик, Бозор Собир аст? Оё забони модар ва забони модарии ҳамаи мо нест?

Масъалаи бузургдошти забони модарӣ масъалаи ҳаёту мамоти миллат аст. Забони модариро бузург надошта, чӣ сон метавон зодмандон (волидон)–ро бузург дошт? Чӣ сон метавон таърихи миллат ва азизону номдорони варо бузург дошт? Миллате, ки забони модариаширо тавоно намесозад, пос намедорад ва азиз намешуморад, маҳкум ба завол ва нестист. (Фотеҳ Абдулло).

! Истилоҳи тақриз дар фарҳанг ба маънои *баҳо додан ба навиштаҳои касе* тафсир шудааст. Тақриз ба асар, мақола ва тадқиқоти илмӣ навишта мешавад. Дар он ҳам чиҳатҳои хуб, ҳам нуқсонро норасоӣҳои он зикр меёбад.

Аннотатсия маълумоти мухтасар дар бораи мақола ё китоб аст. Он аз чанд ҷумла иборат буда, масъалаҳои асосии мундариҷаи мақола ё китобро дар бар мегирад. Чунончи, маълумотномаи китоби М.Шакурӣ «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нуқта мақоме дорад» дар паси нахуствараки китоб ба тарзи зайл омадааст:

Маданияти баланди ҷамъият ва пешрафти маънавии онро бидуни забони иқтидорманде тасаввур наметавон кард. Ҳастии таърихӣ халқ ва ҷустуҷӯӣҳои бардавоми маънавии ӯ дар оинаи забон акс андохтааст. Пас ин оинаро тозаву беғубор бояд нигоҳ дорем, то ҳастии маънавии худро аз он бинем ва барои такмили худ кӯшем.

Чунинанд андешаҳои муаллифи ин китоб доир ба масъалаҳои забон ва тарзи баён.

Маълумотномаи китоби Мирзо Турсунзода «Ошёни баланд» чунин аст:

«Ошёни баланд» гулдастаест аз ҷаманистони таъби саршори Шоири Халқии Тоҷикистон Мирзо Турсунзода. Шоир дар шеърҳои одамонро васф менамояд, ки бо меҳнати қаҳрамононаи худ сарвату забони кишвари азизашро афзун мегардонанд.

158. Мулоҳиза кунед, ки магар маълумотномаҳои боло мӯҳтавои асосии китобҳои М.Шакурӣ ва М.Турсунзодаро пурра инъикос мекунад. Агар навиштани маълумотномаи он китобҳоро ба шумо мефармуданд, чӣ вариантро пешниҳод мекардед?

159. Ба як-ду китоби дарсӣ ва ба ягон асари бадеӣ, ки мутолиа кардаед, маълумотнома нависед.

УСЛУБШИНОСӢ ВА ҲУСНИ БАӢН ЧИРО МЕОМУЗАД?

! Услубшиносӣ як соҳаи илми забон аст. Вай бо мафҳумҳои забони маданӣ ва забони адабӣ алоқамандӣ дорад.

Забони маданӣ забони халқест, ки ба пояи баланди тамаддун расида, мақоми забони давлатиро соҳиб шуда бошад. Вай заминаи таълими мактабист ва забони нисбатан пойдор буда, дар тамоми қаламрави маҳалли муайян интишор меёбад ва шеваҳои фаро гирифта, ҳазм мекунад.

Забони адабӣ ё меъёрӣ (забони қолабӣ ё стандартӣ) забонест намунавӣ ва ба маром даромада. Меъёрҳои он бебаҳс буда, риояи онҳо барои ҳамаи соҳибзабонон ҳатмист. Забони адабӣ ба лаҳҷаҳои забони авом муқобил гузошта мешавад.

А.П.Чехов чунин мешуморад: «Барои ҳар фарди бамаърифат бемаънӣ ҳарф задан мисли айбест, ки кас хондану навиштан натавонад».

Ҳадафи услубшиносӣ ин аст, ки ба соҳибзабонон нозуқиҳои забони модариашро ёд дода, ба онҳо хунари бегалат ва шево хаттӣ ё шифоҳӣ ифода кардани фикрро омӯзад. Як мисол: Саодат башаст номаро кашида гирифта, бетоқатона, бо дастони ларзон давомашро хонд. Дар ин ҷумла зоҳиран ягон калима ғалат нест, сохти ҷумла ҳам нуқсон надорад. Вале нигоранда «*номаро башаст кашида гирифта*» гуфтааст. Агар вай медонист, ки маънои нозуқи феъли рабудан ҳамон амал (башаст кашида гирифтани) аст, ба ҷойи як калима азоб кашида се калимаро кор намефармуд.

Аён аст, ки аз чунин нозуқиҳои маъноӣ сухан на ҳама, ба хусус ҷавонон, огоҳии комил доранд. Аз ҳамин сабаб услубшиносӣ ва хусни баёнро омӯхтан ба ҳар фарди ҷомеа воҷиб аст.

Хусни баён ё маданияти сухан (культура речи) низ як соҳаи илми забон буда, ҳадафи он дар амал чорӣ намудани меъёрҳои забони адабии муносири тоҷик ва услубҳои он дар бобати талаффуз, навишт ва истифодаи вожаҳо, қоидаҳои калимаю шаклсозӣ, ибораву ҷумлабандӣ аст. Хусни баён ба соҳибзабонон ёрӣ медиҳад, ки аз забони модариашон беғалат ва моҳирона ғоида бурда, бад–ин васила савияи забондонӣ ва маҳорати суханвариҳои худро такмил диҳанд ва онҳо нагузоранд, ки ин сарвати бебаҳо, ки аз гузаштагонӣ худ ба мерос гирифтаанд, осеб бинад.

Забон вазиғаи худро чун василаи мубодилаи фикрии одамон ду тариқа: шифоӣ ва хаттӣ адо мекунад. Дар ҳар ду тарзи ифодаи фикр чунин вожаю таъбирҳо фаровон истифода мешаванд, ки доираи васеи истеъмоли дошта, ҳам дар гуфтору ҳам дар навиштор маъмулу маъруфанд. Онҳоро унсурҳои умумистеъмоли забон меноманд. Чунин калимаҳо мафҳумҳои ашё, аломат, амалу ҳолатро ҳолисона ё беғаразона ифода мекунанд:

Ду рухсорат гул асту мижаат хор,

Халад хори гулат бар ин дили зор (Лоҳутӣ).

Дар ин байт калимаҳои ду, рухсор, мижа, дил, гул, хор, зор, халидан доираи васеи истеъмоли доранд, дар гуфтору навиштор ба қор бурда мешаванд. Калимаи рухсор аз муродифи рӯй бо тобиши маъно ва обуранги ҳиссии мусбат фарқ мекунад. *Рухсор* на тамоми *рӯй*, балки як ҳиссаи болоии он аст, ки сурхии онро шоир ба ранги гули садбарги сурх монанд кардааст. Агар калимаи *рӯй* мафҳумро ҳолисона ифода кунад, дар рух (*рухсор*, *рухсора*) муносибати мусбати шоир низ ифода ёфтааст. Дар ду рухсор хусни табиӣ инсон таҷаллий мегардад, бинобар ин шоирон онро бештар ба маъшуқа нисбат медиҳанд. Мисоли дигар:

Ду ҳамсои нав – Ҳайити дароз ва Саиди пакана – дар қафои бинои чорашёна бӯрӣ барин – бӯрӣ барин замин чудо карда, атрофи онро бо симхор печонданд.

Дар ин матн сифатҳои дароз ва пакана ба ҷуз мафҳуми аломат (баланду пастиӣ қадӣ инсон) сарбории маъно доранд, ки он муносибати гӯяндаро ба шахс

(ҳамсоҷҳои нав) ифода мекунад. Он сарбории маъноро дар услубшиносӣ обурани ҳиссии калима меноманд. Баҳои гӯянда ё обурани ҳиссии калима мусбат ё манфӣ мешавад. Сифати пакана обурани ҳиссии манфӣ дорад. Сифати дароз аслан калимаи мӯътадилмаъно буда (чунончи, арғамчини дароз), дар ифодаи баландии қадди инсон обурани ҳиссии манфӣ пайдо кардааст.

Дар калима обурани замон (гузашта ва имрӯза), маҳал (мавзеи зисти одамон), обурани иҷтимоӣ (хоси гурӯҳҳои ҷудоғонаи ҷомеа) низ инъикос меёбад: муллобача – студент – донишҷӯ, ангушт – чилик – лелак, пул – малах.

УСЛУБҲОИ ЗАБОН

- ? 1. Услубиёти забон дар бораи чӣ баҳс мекунад?
2. Забони гуфтугӯ ва забони хаттӣ (китобӣ ё адабии китобӣ) ду услуб аст ё ду тариқа вазифаи худро адо кардани забон?
3. Забони хаттӣ чӣ тарз ба вучуд омад?
4. Байни шифоҳӣ ва хаттӣ ифода кардани фикр чӣ гуна фарқҳо вучуд доранд?
5. Услубҳои баён кадоманд?
6. Услуби бадеӣ аз дигар услубҳои баён чӣ фарқ дорад ва хусусияти луғавию грамматикӣ он чист?
7. Услуби рӯзноманигорӣ (публисистика) чист ва чӣ хусусияти луғавию грамматикӣ дорад?
8. Услуби расмӣ (коргузорӣ ё дафтардорӣ – конселярӣ) чист ва чӣ хусусияти луғавию грамматикӣ дорад?
9. Услуби илмӣ чист ва ду шоҳи он – илмӣ оммавӣ ва илмӣ тадқиқотӣ аз ҳамдигар чӣ фарқ доранд?
10. Услуби муошират аз дигар услубҳои баён чӣ тафовут дорад?

! Маълум аст, ки забон дар марҳалаи аввали пайдоиш шифоҳӣ (гуфтугӯӣ) буд. Баъд аз пайдо шудани хат тадриҷан байни гуфтору навиштор тафовут ба вучуд омадан гирифт ва бо мурури замон дар натиҷаи рушди

маънавии чомеа он фарқ фузунтар гардида, тархи забони гуфторӣ ва навишториро гирифт.

Мубодилаи шифоҳии фикр одатан ба тариқи муколима (диалог) сурат мегирад. Дар муколима оҳанги гуфтор: наво (пасту баландшавӣ), суръат ё тамдид (вакте, ки дар талаффузи ягон порчаи овозӣ сарф мешавад), танфис (ист ё қатъ шудани талаффуз бинобар эҳтиёҷоти нафасгирӣ), қувва (ки барои талаффузи овозҳо сарф мешавад), танин (сифати талаффузи овозҳо), задаи таъкид хоси табиати нутқ ё гуфтор буда, аҳамаияти хоса касб мекунад.

Мутакаллим оҳанги гуфторро тағйир дода ба мазмуни ҷумла тобишу ҷилоҳои нав ба нави маъноӣ медиҳад, муносибат ва эҳсосоти худро нисбат ба фикри баёншаванда ифода мекунад. Забони ҳатӣ дар ифодаи фикр аз ин имконоти муҳими нутқ камтар бархурдор мегардад, зеро он чанд аломати китобат олами рангоранги оҳанги гуфторро пурра ифода карда наметавонад.

Дар нутқ илова бар овоз ва оҳанг воситаҳои ёвари ғайризабонӣ ҳам истифода мешаванд, ки ҳаракатҳои кинетикӣ (имою ишора) ва мимикии чашму абрӯ, ҷабин, лабу даҳон аз ҷумлаи онҳост. Муҳит, вазъият, авзои мусоҳибон дар ҳангоми сӯҳбат ё, бо таъбири дигар, ҷараёну мароми сухан низ ба равшан ифода кардани мақсад ва эҳсосоти гӯянда, зинда ва таъсирбахш баромадани нутқ мадад мерасонад. Ҳамин гуна воситаҳои овозию ғайриовозии лаҳзаӣ гуфтор имкон медиҳад, ки дар нутқ баъзе калимаю ибораҳо ихтисор гарданд, фикр бо ҷумлаҳои нопурра ва ҳатто нотамои ифода ёбад:

Хиромон ишора намуд, ки Иброҳимҷон наздиктар нишинад.

– Акаам мегӯяд, ки ба шумо паспорти нав гирифта додааст. Бо фамилияи нав. Рост?

Хиромон бо тасдиқ сар ҷунбонид.

– Духтур таъин кардааст, ки паст–паст гап занам,
– гуфт ӯ. Иброҳимҷон ба беморони бистарии палата,
ки ҳар кадоме ба ҳоли худ буд, назаре афканд ва гуфт:

– Боз бехтар. Яъне ман гуфтани, ки...

– Фаҳмо, Иброҳимчон. Гӯед, ки ба шумо чӣ шуд?

– Ҳеч. Ба ҷойи коратон омада, маноракрани чаппа-гардон– ро дида гумон кардам, ки... Хиромон, ман бе шумо мемурам... Гуфта будам-ку, дилам ким-чӣ хел суст шудагӣ (Ф.М.).

Азбаски ҷараёни нутқ фурсати бамулоҳиза интиҳоб карда гирифтани калима ва мувофиқи талаботи фикр сохтани ҷумла намедиҳад, табиист, ки ҳангоми гуфтор баъзан суҳанҳо такрор ва бемавқеъ кор фармуда мешаванд, ҷойи аъзоҳои ҷумла тағйир меёбад, ҷумлаҳо ноқис, ҳатто бемантиқ мебароянд.

160. Матни зеринро бо матни супоришҳои 146, 147 ва 157 муқоиса карда, бигӯед, ки магар дар ҳар се матн ҳам ҳадафи муаллифон дар бобате иттилоъ ё маълумот додан нест. Вале дар кадом матнҳо ҷанбаи талқин намудани фикре, ташвиқу тарғиб кардани он, ба ҳонанда таъсир расондан, ўро ба амале водор намудан қавитар ифода ёфтааст?

Доктор Саидмуҳаммади Акрам, устоди забони форсии Донишгоҳи Панҷоб дар хусуси қисмати забони форсӣ дар сарзамини пурвусъати Ҳинд дар асрҳои XI–XIII дар «Иқбол дар роҳи Мавлавӣ» ном китобаш навиштааст:

«Забоне, ки барои аъсори мутаволӣ (асрҳои тӯлонӣ) забони расмии кишвар буд, забоне, ки ёд гирифтани он мучиби ифтихор ва мубоҳот (сарфарозӣ) шумурда мешуд, забоне, ки азизтар аз забони мазҳабӣ ба шумор мерафт, забоне, ки аз забони модарӣ ҳам ширинтар пиндошта мешуд, забоне, ки забони шеър буд, забони завқ буд, забони дил буд ва забони рӯҳ буд, дар диёри худ ғариб, аҷнабӣ ва ношинос гардид. Ин дostonест ғамангез ва рикқатафзое, ки қалам бар он мегиряд».

! Дар матнҳои супоришҳои 146 ва 147 матлаб бо услуби баёни илмӣ, вале дар матни супориши 157 бо услуби баёни илмӣ оммавӣ, ки ба сабки рӯзноманигорӣ созгор аст, ифода меёбад.

Дар ин услуби баён калимаҳои адабии умумистеъ-
мол, унсурҳои луғавию фразеологии забони адабии
гуфтугӯ (овони ҷавонӣ, даст бар сина кӯфтан, дасту
остин барзадан), истилоҳоти сиёсӣ иҷтимоӣ (миллат,
ҳаммиллат), дар ифодаи мафҳумҳои илмӣ як миқдор
истилоҳ (матн, шарҳ, фарҳанг, луғатнома, забон, забони
модарӣ) ба қор бурда мешавад. Баёни фикр ба тариқи
хабар додан ё нақлу ривоят сурат мегирад. Рушди маъ-
навии ҷомеа рӯзноманигорро водор месозад, ки барои
ифодаи мафҳумҳои тоза мудом дар ҷустуҷӯи калимаю
истилоҳоти нав бошад (фарҳангиён, фарҳангпарастон)
ё ба калима, истилоҳ ва таъбирҳои маъмул таҷдиди на-
зар кунад (зодманд ба ҷойи волидайнӣ арабӣ). Мақсади
муаллифи мақола дар қолаби ҷумлаҳои соддаи тафсилӣ,
пурра ва ҷумлаҳои мураккаби начандон сертаркиб
ифода меёбад. Бо мақсади талқини андеша ва таъсир
расонидан ба шунаванда аз воситаҳои муассири наҳвӣ:
мурочиат ба хонанда (инсоф кунед, мо ҳам одадем),
такрори баъзе аъзоҳои ҷумла (такрори муайянкунандаи
соҳибии мо дар таркиби хабари номӣ: Сино ҳаммиллати
мост, шаъну шарафи мост, обрӯю ифтихори мост), са-
воли риторикӣ (Оё ин фарҳанг танҳо барои фарҳангиён
ва фарҳангпарастон аст?...)

Матни охири, ки бо сабки нигориши забони му-
осири форсӣ навишта шудааст, як миқдор калимаю
истилоҳоти ба ҷашми хонандаи тоҷик ноошно, ба мисли
аъсори мутавоӣ, мубоҳот ба қор рафтааст. Вале ғараз
аз ифодаҳои маҷозии забони завҷ, забони дил, забони
рӯҳ, ҳалам бар он мегирад, такрор ба такрор омадани
забони... ҷозибанок ифода намудани матлаб ва таъсир
расонидан ба хонанда аст. Ин ҳама воситаҳои луғавию
маъноӣ ва грамматикӣ муассир баён кардани мақсад
аломатҳои сабки рӯзноманигорист.

- 161. Адибон бо мақсади воқеӣ тасвир намудани муоши-
рати одамон дар муколамаи қаҳрамону персонаҳои
асари худ аз унсурҳои забони зинда истифода меба-
ранд. Дар матни зерин ҷӣ гуна хусусиятҳои забони
гуфтугӯ мушоҳида мешавад?**

– Момаи Гулбону! Ҳо, момаи Гулбону!

– Э, бача, кистӣ? Ку биё, ранги рӯта бинам, – аз хона овоз дод кампир.

– Мо тӯй дорем. Боз нагӯед, хабар накард...

– Тӯй дорен? Муборак бошад!... Бачаи кистӣ?... Чашм нарасад, деҳамон шаҳр вори калон шудааст. Баъзе бачаҳоро тамоман намешиносам—е.

– Маро нашинохтӣ, мома? О ман—писари Латифи подабон.

– Эъ, Хуршедӣ? Ай Худо чашмома бигира-е. О ту на-бераи худам-ку. – Момат пири фартут, фаромӯшхотир шудааст. Ҳоли ба доди мо бирасӣ, чӣ будани балои пирира мефаҳмӣ, масхарабоз! (А.С.). ?

! Дар гуфтугӯ бештар калимаю ифодаҳои халқӣ, лафзҳои шевагӣ, калимаю истилоҳоти касбу кори гуногун, суханҳои дурушти кӯчагӣ (ҳақорат, дуои бад), калимаю ифодаҳои бегона, ки ба меъёри забони адабӣ мутобиқ нестанд (варваризмҳо: *астановка, абед кардан, эгзамин супоридан...*) ва ғайра ба кор бурда мешаванд. Дар матни боло ифодаи мардумии ба доди мо бирасӣ – *ба синни мо бирасӣ*, талаффузи ғайриадабии калима: мома – момо, ҳоли – холо; унсурҳои грамматикӣ: ранги рута – ранги рӯятро, тӯй дорен – тӯй доред, деҳамон шаҳр вори – деҳаамон шаҳр барин, Худо чашмома бигирае – Худо чашмҳоямро бигираде, балои пирира – *балои пириро* омада— аст. Чунин унсурҳои ғайриадабӣ барои фардӣ кардани суханронии пиразан ба кор бурда шудаанд. Нависанда ин корро хеле эҳтиёткорона кардааст, то ки баёни фикр барои кулли хонандагон фаҳмо бошад ва забони адабӣ осеб набинад.

Забони гуфтугӯ аз ҷиҳати истифодаи унсурҳои шаклӣ (морфологӣ) ҳам фарқ мекунад. Чунончи, маънои чамъи исмҳо бештар бо ёрии пасванди –*ҳо*, дараҷаи олии сифат бо таркиби аз ҳама (аз ҳама калон, на калонтарин) ва такрори сифат (калони калон), шахси якуму дуюми чамъи ҷонишинҳо бо шаклҳои моён (моҳо), шумоён (шумоҳо) ифода меёбад. Аз қабиле кор карда гашта-

аст, навиштан дорад, омада монд феълҳои таркибӣ, ки маъноҳои грамматикӣ давомнокӣ ва мутлақияти амалро мефаҳмонад, низ бештар дар забони гуфтугӯ истифода мешаванд. Ба шакли кӯтоҳ талаффуз шудани феълҳои таркибӣ низ хусусияти лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ: *рафта истодаам* – рафсодиям (Хучанд, Конибодом, Сӯх, Риштон), рафсосиям (Исфара), рафтесам (Балуч), рафсиям (Шурмашк, Пасруд, Пинён), рафсем // рафсодем (Бухоро, Самарқанд), рафсем // рафсогам (Панҷакент, Зебон), рафсокам (Понғоз, Шайдон, Ашт), рафсекам (Чуст, Варзик, Косон), *рафтистам* (Кӯлоб, Восеъ, Данғара, Ёвон) дар матни боло (тӯй дорен, яъне шумо тӯй доред, тӯй мекунед).

Дар забони гуфтугӯ фикр бо чумлаҳои соддаи як-таркиба ё дутаркибаи начандон тафсилёфта, нопурра, чумлаҳои мураккаби бепайвандак, ки чузъҳои зиёдро дар бар намегиранд (дар матни боло: Боз нагӯед, (ки) хабар накард), ифода меёбад. Дар гуфтор чойи муқаррарии аъзоҳои чумла тағйир меёбад.

162. Давоми мактуби кушоди устод Айниро мутолиа кунед ва бигӯед, ки муносибати забони адабӣ бо лаҳҷаҳо бояд чӣ гуна бошад ва нависанда унсурҳои лаҳҷагиро бо чӣ мақсад ва то ба кадом андоза ба қор барад. Дар заминаи маводи матн ва асари бадене, ки мутолиа кардаед, дар ҳаҷми як-ду саҳифа андешаҳои худро доир ба ҳаҷми масъала нависед. Баъд аз як-ду бор бо овоз хонда, нуқсонҳои ислоҳ қардан мундариҷаи навиштаатро ба ҳамсабақон баён кунед:

«Дар ин чо... як роҳи инкишофи забони адабиро ҳам кайд қардан меҳоҳам. Ин қор фармудани луғатҳои маҳаллӣ аст. Ба фаҳми ман, дар қор фармудани луғатҳои маҳаллӣ бисёр эҳтиёт қардан, аммо чизҳои нағзи онро аз назар нагурезондан лозим аст. Дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ монанди «*иби*»–и (нидое, ки дар мавриди тааччуб, тарс, шодӣ ва ғайра ба чандин оҳанг ба сухан илова мешавад) бухороиён (бухорогиён не!) калимаҳои ҳастанд, ки қобилияти умумӣ

шудан надоранд ва ин гуна калимаҳоро танҳо дар порчаҳои ҳаҷвӣ қор фармудан мумкин аст. Аммо дар забонҳои маҳаллӣ баъзе калимаҳо ҳастанд, ки қлосиконаанд, бо вучуди дар як маҳал зинда будани он гуна калимаҳо онҳо ба дараҷае қлосиконаанд, ки баъзе қасони беҳабар онҳоро «забони қадимии мурда» мепиндоранд ва дар орхоизм (луғати кӯҳна – архаизм) мефароранд. Чунончи, «гусел» дар Ленинобод, дар байни авоми бесавод қор фармуда мешавад. Аммо бухороӣён дар қойи ин қалима «узот»–ро қор мефармоянд. Вазифаи нависандагон ин гуна қалимаҳоро умумӣ қардан аст».

УСЛУБИ БАДЕЙ

163. Матнро беғалат қироат қунед ва бигӯед, ки он ба қадом услуби баён тааллуқ дорад ва қадом хусусиятҳои он услубро дар бар мегирад.

Ин андешаҳо ва мулоҳизаҳо хирмани сабр ва шикебоии Бибиоишаро ба бод меод(4). Баъд аз соате, ки Одина аз хона дур шуд, Бибиоиша хост ба ҳой–ҳой гирифта нола ва фарёд бароварад, лекин, аз он қое ки ин гуна фарёди бемаҳал сабаби фаш гардидани рози Одина ва боиси гирифториаш мешуд, ночор оҳи сарде аз дили пурдард қашида, лаб фуру бафт(4). Аммо қунон лаб фуру бастане, ки дарунаш аз оташи қудой(1) ва фироқ қун кӯраи ангиштгарон(2) аланга мезад. Оре(3), аз ду қашми хунбораш(2) сиришк равон шуда, кӯшиш мекард, ки ин оташро ба қадре фуру нишонад(1) (С.А.). ?

? Қадом пайвандаки ҳилофӣ вазифаи қумлабандиро ва қадоме вазифаи матнсозиро ба қо овардааст?

! Матн ба шоҳаи насри услуби адабиёти бадей тааллуқ дорад. Нависанда ҳолати рӯҳии қаҳрамони асарро бевосита тасвир намудааст, бинобар ин баёни фикр дар қорқӯбаи забони меъёрӣ сурат мегирад. Муаллиф баробари қалимаҳои умумиистеъмоли *соат*, *дил*,

лаб, чаши, бемаҳал, пурдард, дарун, ночор, дур шуд, гири-
ста ва ғайра калимаҳои адабии китобии роз, гирифтори,
сиришк, хунбор, фуру нишондан, калимаю истилоҳоти
касбӣ, ки доираи истеъмолашон хеле маҳдуд аст: кӯра,
ангшитгар, воҳиди фразеологӣ гуфтугӯӣ ҳой-ҳой ги-
ристан, оҳ кашидан ва адабии китобии лаб фуру бастанро
ба қор бурдааст. Муродифҳои луғавӣ гиристан, нола
ва фарёд қардан бо тобишҳои маъно аз ҳамдигар фарқ
мекунанд. С.Айнӣ онҳоро дар як ҷо оварда, матлабро
пурра ифода қардааст. Муродифҳои ҷудой ва фироқ низ
бо тобиши нозуки маъно аз ҳамдигар фарқ мекунанд,
бинобар ин дар матн пайҳам омада, маъноро пурратар
мекунанд. Муродифҳои сабаб // боис бо мақсади гурез
аз тақрори айнӣ як калима истифода шудаанд.

Нависанда ҳолати рӯҳии Бибионишаро бо ҷумлаҳои
мураккаб батафсил баён мекунад. Бо пайвандаки аз
он ҷое ки ба сарҷумла алоқаманд намудани ҷумлаи
пайрави сабаб низ унсури грамматикӣ забони адабии
китобист. Дар айнӣ ҳол аз имконоти муассири наҳвӣ
тақрори силсилабанд: ...лаб фуру бастан, аммо ҷунон лаб
фуру бастане..., бо ҳиссаҷа таъкидан тасдиқ қардани
фикр: Оре, аз ду чаши хунбораиш...

Дар ин матн бо мақсади муассир тасвир намудани
ҳолати рӯҳии қаҳрамони асар аз маҷоз: оҳи сард, оташи
ҷудой ва фироқ, сиришк... кӯшиши мекард, ки оташро фуру
нишонд, киноя: чаши хунбор, ташибеҳ: монанди қураи
ангшитгарон, сачъ: оҳи сард аз дили пурдард кашида ис-
тифода бурда шудааст.

**164. Матн зеринро бо матн боло муқоиса кунед ва
хатгӣ шарҳ диҳед, ки Аҳмади Дониш либос, асбоби
зебу ороиш ва ҳусну ҷамоли занро чӣ тарз тасвир
қардааст. Дар матн матлаб чӣ тарз (ҳикоят, тасвир,
муҳокима) ифода ёфтааст?**

Аз он ҷо ки либоси занони он диёр то камар танг аст
ва аз камар то доман фарох, то ба ҳадде ки, агар аз дари
хона дарун шаванд, доман аз даҳлез берун бувад(4). Ва аз
таҳти камарбанди(2) худ аз риштаи харир миёнбанде(2)

дигар доранд... Ва бар гӯш овезаи(2) алмос ва дурр(1) ва булӯр ва тиллои тӯлонӣ. Ва сафҳаи баногӯш, ки аз ғояти сафо рағ ва ҳаракати хун аз таҳти ҷилои он дида мешавад, чун шуои овеза бад-он(1) зам гардад, шамъе дар муқобили оина аст(4). Бад-он зебу зиннат(1) чун бархезанд(2), ақл аз кохи димоғ ба парвоз ояд ва чун бинишинанд, чон дар хучраи дил хомӯш гардад(4).

Л у ғ а т:

Тӯлонӣ – дароз.

Сафо – равшанӣ.

Сафҳа – саҳифа, рӯйи варақи китоб, дафтар; рӯйи (сатҳи) ҳар чиз. Дар ин ҷо ба маънои рӯйи пӯсти сафед ва шаффофи зери баногӯши зани соҳибҷамол омадааст.

? 1) Чаро чумла бо пайвандаки **ва** оғоз ёфтааст?

2) Дар ифодаҳои *ақл аз кохи димоғ ба парвоз ояд, чон дар хучраи дил хомӯш гардад* кадом калимаҳо ба маънои асли, кадом калимаҳо ба маънои маҷозӣ омадаанд?

165. Шеърро фасех кироат намуда, мазмунашро нақл кунед. Сипас шарҳ диҳед, ки байни ин ду тарзи ифодаи як мазмун чӣ тафовут ба вучуд омад.

Дилбари мохпайкари худро

Дидам андар(3) чаман, ки гул мечид(4).

Хори гул дасти он парирӯро

Карда маҷрӯҳу ӯ механдид(4).

Гуфтамаш(3): «Ханда чист?» Гуфто: «Гул

Беҳтар аз худ наметавонад дид»

(Адиб Фароҳӣ).

? 1) Кадом калимаҳо хоси забони назм (поэтизм) ба шумор мераванд?

2) Вожаи *дилбар* дар ин ҷо бо калимаи *гул* чӣ гуна муносибати маъноӣ пайдо кардааст?

3) Тавсифи *парирӯро* шоир бо чӣ мақсад кор фармудааст?

4) Пайвандаки пайвасти пайихами –у чӣ тобиши маъно зоҳир кардааст?

5. Мазмуни ҷумлаи «Гул бехтар аз худ наметавонад дид»-ро ба тарзи дигар ифода кунед.

166. Мазмуни ҷумлаи зерин чист? Бо суҳанони худ ба дафтар нависед ва шарҳ диҳед, ки ҳамоно мазмуно адиб бо кадом унсурҳои муассири забон ва санъатҳои суҳан ифода кардааст? Чунин сабки нигориш хоси назм, насри ривоятӣ ё насри бадени муосир аст?

Он лолаузор беихтиёр чун абри баҳор сиришки хунини монанди дурри шохвор бар сафҳаи рухсор фуру рехт.

? 1) Маънои калимаи лолаузор ва ибораҳои сиришки хунин, дурри шохвор, сафҳаи рухсор чист?

2) Ибораи абри баҳор бо сиришк, дурр ва рухсор чӣ таносуби маъноӣ дорад?

167. Матнҳои зерин ба кадом услуби баён тааллуқ доранд ва дар онҳо чӣ гуна унсурҳои луғавию маъноӣ ва грамматикӣ хоси ҳамоно услуб мушоҳида мешаванд?

Ҳарчанд дар хона пинҳон мемонам, охир мебоям, ки як рӯз ба ёру диёр хайрбод гуфта, аз висоли Гулбибӣ *дил канда* ба вилоятҳои гурбат биравам, лекин барои ман *ҷон кандан* назар ба *дил кандан* аз Гулбибӣ осонтар аст (С.А.).

? 1) Таъбирҳои *дил кандан* ва *ҷон кандан* чӣ гуна воҳиди забонанд?

2) Нависанда он таъбирҳоро бо кадом мақсад ба тарзи киёс кор фармудааст?

3) Калимаи *гурбат* ба кадом маъноӣ омадааст ва аз лафзи гуфтугӯӣи *гурбат накун* чӣ тафовути маъноӣ дорад?

Акнун пушаймонӣ суд надошт ва афсӯсу дарег ғоида намебахшид, чунки тир аз камон бар хато ҷаста ва мурғи матлаб аз дом раста буд (С.А.).

? 1) Калимаҳои *суд* ва *фоида* чӣ гуна вожаанд, *пушаймонӣ суд надошт* ва *афсӯсу дарез фоида намебахшид* ба ҳамдигар чӣ муносибати маъноӣ доранд ва нави-санда онҳоро бо кадом мақсад ба кор бурдааст?

2) *Тир аз камон ҷаста* ва *мурғи матлаб аз дом раста* кадом воҳиди забонанд ва бо ҳамдигар чӣ муносибати маъноӣ доранд?

3) Калимаи наздикталаффузи *растан* аз *рустан* чӣ тафовути маъноӣ дорад?

168. Дар матнҳои зерин нависандагон аз кадом имкони-ти муассири луғавию маъноии ифодаи фикр истифода кардаанд?

Тобут монанди шутури пурбор бисёр ба охистагӣ роҳ мерафт. Оре, ин тобут пурбор буд, лекин бораш на он боре буд, ки бо қувваи шутур, асп ва инсон нақл ёбад, балки ин бор бори андӯҳ ва алам, ғам, ҳасрат, ҳичрон ва хирмон буд, ки қўхпайкарони дунёро камар мешикаст (С.А.).

? 1) Феъли нақл ёбад ба кадом маъноӣ омадааст ва бо истилоҳи забоншиносии нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда чӣ алоқа дорад?

2) Калимаҳои бор, пурбор бо чӣ мақсад такроран кор фармуда шудаанд?

3) Ҳиссаҳои оре чӣ вазифаи услубиро адо кардааст?

Ниҳоят ғоратгарон аз назди мо дур шуданд. Бори мо хеле сабук шуда монд. Бори сабуки ашӯро ба хар ва бори гарони ғамро ба дил ниҳода равон шудем (С.У.).

? 1) Дар ин ҷумла калимаи бор ба маъноӣ асли омадааст ё маҷозӣ?

2) Калимаи *хар* аз маркаб, ниҳодан аз гузоштан ва мондан чӣ тафовути маъноӣ ё услубӣ дорад?

Услуби бадеӣ яке аз услубҳои қадимаи забон буда, ба василаи он осори бобаракати назму насри ҳазорсола ва му-

осир сабт гардидааст. Дар он аз тамоми сарватҳои забон ва имконоти услубии онҳо мукамал Ҷоида бурда мешавад. Дар асари бадеӣ вобаста ба замони воқеаву ҳодисаҳо (гузашта ё имрӯза) унсурҳои луғавию фразеологӣ, қолабҳои иҶоидаи фикр интиҳоб мегарданд. Чунончи, достони «Одина» ба ҳаёти гузашта, вале «Палатаи кунҷакӣ» ба зиндагии имрӯзаи одамони гуногункасбу қор бахшида шудааст. Дар асари С.Айнӣ як миқдор қалимаҳои қўҳнашуда, вале дар асари Ф.Муҳаммадиев қалимаю истилоҳоти соҳаҳои гуногуни зиндагии имрӯзаи мо ба қор бурда шудаанд.

169. Матро хонед ва биғӯед, ки дар муқолима қадом қалимаҳо истиҶоида шудаанд, ки дар забони имрӯза истеъмол намешаванд ва онҳоро нависанда бо қадом мақсад қор фармудааст.

Муллоҳоқироҳ суҳани мӯйсафедро бурида:

– Ҷоида нагӯй, танзил биғӯй... Ҷоида, яъне риба аст, риба дар шарият, бешак, ҳаром аст, бинобар ин ҳар гоҳ судхӯрони тақводори Бухорои Шариф барои «ҳочатбарории мардум» Ҷоида хӯрдани шаванд, номашро «танзил» меноманд.

– Худат, – гуфт мӯйсафед, – судхӯрӣ қардани шавӣ, «танзил» гуфта хӯрдан гир. Арбоб мисли мардуми Бухоро тақводор нашудааст ва аз Ҷоида гуфта хӯрдан ҳам рӯй намегардонад (С.А.).

? 1) Дар матн фикр чӣ тарз (ҳикоят, тасвир, муҳоқима) иҶоида ёфтааст?

2) Қалимаи Шариф чаро ба шаҳри Бухоро нисбат дода шудааст?

3) Чаро муаллиф ибораи ҳочатбарории мардумро ба ноҳунақ гирифтааст?

4) Таъбири аз чизе рӯй қардондан чӣ гуна воҳиди забон аст?

170. Матро се нафар (муаллиф, Қамар, Иброҳимқон) қироат қунанд. Сипас аз синф қурсида шавад, ки

дар ин муколама чӣ гуна калимаю истилоҳҳо кор фармуда шудаанд, ки ҳаёти имрӯзаамонро инъикос мекунанд.

Боре Қамар ўро ҳамроҳаш ба чарогоҳи(2) дурдасте(2) бурд. Он вақтҳо Иброҳимҷон муаллимӣ(2) мекард, аммо давраи таътили тобистона(2) буд.

– Ҳавои тоза меҳўрӣ(4). Ба ман ассистент мешавӣ, яъне ки ёрдамчӣ(2). Ба як йигит чил хунар кам.

– Университета тамом карда, ба ту ассистент мешавам?

– Оббо, дигар тамомкунандаҳои(3) университет ман авлиё намегўянд-ку!

– Авлиё нагўянд ҳам, аз нав шогирд намешаванд(4).

– Ба танбал кор фармо, панд бишнава(4). Ман ғами ин ношукра меҳўраму вай ба ман маърўза мехонад. Ҳой калла, гуфтам-ку: ҳавои тоза меҳўрӣ. Ширу қаймоқи гўсфанд, нони бамазаи чўпонӣ(4). Эҳтимол, гўшти барра ҳам шавад.

Хулоса, Қамар ўро розӣ кард (Ф.М.).

? 1) Дар матн кадом унсурҳои забони гуфтугў истифода шудаанд?

2) Кадом калимаҳои иқтибосӣ (бегона) ҳоло бо калимаҳои худӣ иваз шудаанд?

3) Дар ҷумлаи «*Ман ғами ин ношукра меҳўраму вай ба ман маърўза мехонад*» пайвандаки –у чӣ гуна тобиши маъноӣ зоҳир намуда, бо кадом пайвандакҳо ҳамвазифа шудааст?

4) Феъли маърўза мехонад чӣ гуна обуранги услубӣ пайдо кардааст?

5) Калимаи калла чӣ гуна обуранги ҳиссӣ дорад?

171. Матни зеринро ба дафтар навишта, шарҳ диҳед, ки сухани тасвирии муаллиф ва гуфтугўии қаҳрамонҳои асар бо ёри чӣ гуна ҷумлаҳо ифода ёфтааст.

Офтоб нишасту Қамар корашро қатъ намуд(4).

– Тамом шуд(4)?

– Не ҳоло(4).

– Боз чӣ монд? Ду кассета(1) навор(3) гирифтӣ–ку!

– Ҳар кассетаи пур ба экран баромадан намегирад. Аз сад– садун панҷоҳ метр навор(3) гоҳо фақат чорякаш(3) ба кор меравду бас. Дигараш – ба хокрӯба(2).

– Пули давлата барбод медиҳам, гӯй(4)?

– Хайрият ту бухгалтер(1) набудай. Ҳоло сабр кун, – бо нармӣ гуфт Қамар, – ба ту нишон медиҳам, ки пули давлат ба чӣ сарф шудааст(4).

Рӯзи дигар аз сахар боз даводав сар шуд (Ф.М.).

! Дар услуби бадеӣ ҳама гуна унсурҳои луғавӣ: калимаҳои умумистеъмор ва обуранги услубию ҳисси дошта, таъбиру вожаҳои *малех* (*орифона*) ва *қабех* (*омиёна*), унсурҳои луғавии адабию ғайриадабӣ (лаҳҷагӣ, кӯҳнашуда, бегона), воҳидҳои фразеологӣ, ифодаҳои маҷозӣ, ташбеҳоти мардумӣ, суханони кинояву муболиғаomez, таъбирҳои пандомӯз ва ғайра ба кор бурда мешаванд.

Дар ин услуб, хусусан дар забони назм аз имконоти услубии маъноҳои аслию маҷозӣ, сермаъноӣ, калимаҳои ҳамгуна (омоним), наздикталаффуз (пароним ва паронимаз), муқобилмаъно (антоним), ба хусус муродифҳои луғавӣ, фразеологӣ ба таври васеъ истифода мешаванд. Адибон ба фасоҳату салосати сухан (равшани маъно ва суфтаву равонӣ) на танҳо дар назм, балки дар насри бадеӣ ҳам эътибор медиҳанд.

Бо ёрии санъатҳои гуногуни лафзӣ маънавий образнок ва пӯшида баён кардани матлаб дар назму насри суннати форсу тоҷик хеле ривоч ёфта буд.

172. Дар матни зерини «Анвори Сухайлӣ» тасвири бадеии манзараи табиат ба василаи кадом санъатҳои сухан сурат гирифтааст?

Бозандаро он манзили хуш ва соҳати дилкаш(2) писанд афтод ва, чун охири рӯз буд, ҳамон ҷо бори сафар бикӯшод(4). Ҳанӯз аз ранҷи роҳ барнаёсуда(3) ва даме ба роҳату осоиш назада ки, ба як ногоҳ(2) фарроши сабуксайри(2)

бод соябони(2) абр дар фазои ҳаво барафрохт ва чаҳони ораמידаро(3) ба хурӯши раъди дилошӯб(2) ва ниҳеби барқи синасӯз(2) намудори(2) ғавғои қиёмат сохт(4). Ба оташи соиқа аз як қониби чигари лолаи доғдор(2) месӯхт ва пайкони жола аз тарафи дигар дидаи наргиси бедор бар ҳадафи замин медӯхт.

Л у ғ а т:

Соҳат – сахн, рӯйи дашт.

Ниҳеб – ҳайбат, тарсу бим.

Соиқа – барқ.

Пайкон – нӯги тези найза.

? 1) Таъбирҳои даме назада, пайкони жола дидаи наргис бар ҳадафи замин медӯхт ба чӣ маъно омадаанд?

2) Ибораҳои фарроши сабуксайри бод, соябони абр, раъди дилошӯб, барқи синасӯз, ғавғои қиёмат, чигари лолаи доғдор, пайкони жола, дидаи наргиси бедор чӣ гуна воҳиди забонанд ва дар тасвири бадеӣ чӣ аҳамият доранд?

! Дар ин услуби баён бо мақсади саҳеҳ ифода кардани матлаб аз имконоти услубии муродифоти луғавию фразеологӣ васеъ истифода мебаранд:

Арбоб дар ботин ба сабаби андешаҳое, ки дар боло навишта шуд, бағоят дар тарс ва ҳарос афтид; Лекин аз ин мулоҳизаҳо, ки ба дилаш мегузашт, чизеро ба Арбоб изҳор накард; Ғайр аз шаввос задани борон садое ба ин хомӯшӣ ҳалал намерасонд; Бибиоиша то як ҳафта, бе он ки овозе баланд кунад, чун мӯйи оташдида ба худ мепечид (С.А.).

Дар ин чумлаҳо калимаҳои ботин ва дил, андеша ва мулоҳиза, садо ва овоз муродифанд. Ҷуфти аввал ҳамдигарро иваз мекунанд, вале калимаҳои андеша ва мулоҳиза, садо ва овоз якдигарро иваз карда наметавонанд, зеро ин муродифҳо бо тобишҳои нозуки маъно фарқ мекунанд: андеша тобиши маъноӣ тарс ва мулоҳиза тобиши маъноӣ масъалаеро ҳарчониба

санчидан дорад; калимаи овоз хоси чонзод аст, садо аз бархӯрдани қисмҳо ҳосил мешавад.

Муродифҳои луғавӣ, фразеологӣ, калимасозӣ, шаклсозӣ (сарфӣ), ибораю ҷумлаҳо (наҳвӣ) бо мақсади худдорӣ аз тақрори бемавқеъ ба кор бурда мешаванд:

Аҳмади Калла дар гузари Ҷаъфархоҷа як ҳавлӣ дошт, ки дар он ҷо зиндагӣ мекард ва дар мадрасаи Мири Араб як ҳуҷра ҳам дошт, ки дар вай домодаш истиқомат мекард; Ҳарчанд ман аз Бухоро рафта, таҳсил карданам умеди худро қанда бошам ҳам, дар он миён воқеае рӯй дод, ки барои Бухоро рафта, хонданам имкон пайдо шуд (С.А.); Аммо ман аз ранҷу офати пирӣ бохабарам аз заъфу офати ӯ хабар дорам (Қобуснома); Моро низ лозим аст, ки машғули кор бошем; Муносиб он аст, ки мо низ ба кор машғул бошем (Восифӣ).

Дар мисолҳои боло феълҳои зиндагӣ мекард // истқомат мекард, таҳсил кардан // хондан, хабари номии бохабарам бо хабари феълии хабар дорам, таркибҳои *xabar*: машғули кор бошем // ба кор машғул бошем муносибати ҳаммаъноӣ дошта, маҳз барои гурез аз тақрор ба кор бурда шудаанд.

173. Воқеъ ва тасаввуршаванда тасвир намудани ҳодисаву воқеаҳои зиндагӣ, манзараҳои табиат яке аз хусусиятҳои муҳими услуби забони асари бадеӣ ба шумор меравад. Вариантҳои гуногуни матнҳои зеринро ба дафтар навишта, бо ҳам муқоиса намуда, хаттӣ шарҳ диҳед, ки муаллиф то чӣ андоза ба ин ҳадаф қомеъ гардидааст: ҳангоми таҳрир қадом унсурҳои луғавию грамматикӣ тағйир ёфтаанд, ҷиҳе ихтисор, ҷиҳе илова гардидаанд.

- Оби дидаҳо бемалол рӯйҳои парчини холаро шустан гирифтанд;
- Ашқон рухсори пур аз очингашро шуста, ба рӯйи синааш шорида мерафтанд;
- Ашқҳо рухсори пур аз ожангашро шуста, ба монанди донаҳои марворид ба рӯйи синааш шорида мерафтанд.

- Ҳамон вучуде, ки чанд дақиқа аз ин пеш ҷавлон мезад, якбора аз асп ба пушт афтода рафт;
- Ҳамон вучуде, ки чанд дақиқа аз ин пеш чанги ҷавлонгохро мебаровард, якбора аз асп ба пушт афтода рафт;
- Ҳамон вучуде, ки чанд дақиқа пеш аз ин чанги ҷавлонгохро мебаровард, тайёр буд, ки тамоми лашкари душманро забун, дӯстро шод кунад, нохост монанди яхпорае, ки аз кӯҳ кӯчида, ба қаър меравад, аз асп ба замин сарнагун афтод (Ҳ.К.).

174. Қасидан баҳорияро кироат кунед ва маънои ҳар байт-ро гӯед. Шарҳ диҳед, ки Рӯдакӣ чӣ гуна калимаҳоро ба қор бурдааст: маънои кадом калимаҳоро медонед, шарҳи кадом лугатҳо бароятон мушкил аст. Шоир аз кадом имконоти услубии воҳидҳои забон ва санъатҳои суҳан фоида бурда матлабро баён кардааст?

Омад баҳори хуррам бо рангу бӯйи тиб (хуш, гуворо),
 Бо сад ҳазор нузҳату (тару тозагӣ) ороиши ачиб.
 Шояд ки марди пир бад-ин гаҳ шавад ҷавон,
 Гетӣ ба дил ёфт шабоб (ҷавонӣ) аз пайи машиб (пирӣ).
 Чархи бузургвор яке лашкаре бикард,
 Лашкар-ш абри тираву боди сабо накиб (раҳнамо).
 Наффот (оташбор) барқи рӯшану тундар-ш таблзан,
 Дидам ҳазор хайлу (саворагон) надидам чунин маҳиб
 (мукофот).
 Он абр бин, ки гирияд чун марди сӯгвор (азодор)
 В-он раъд бин, ки нолад чун ошиқи кайб (зору низор).
 Хуршедро зи абр дамад рӯй гоҳ-гоҳ,
 Чун он ҳисорие (ба банд афтода), ки гузар дорад зи рақиб.
 Якчанд рӯзгор ҷаҳон дардманд буд,
 Беҳ шуд, ёфт бӯйи суманро даво табиб.
 Борони мушкбӯй биборид нав ба нав
 В-аз барф баркашид яке ҳуллаи ҳасиб (либоси рангин).
 Кунҷе, ки барф ҳамедошт, гул гирифт,
 Ҳар чӯяке, ки хушк мебуд, шуд ратиб (шодоб).
 Тунд аз миёни дашт ҳаме бод бардамад,

Барқ аз миёни абр ҳаме баркашад қазиб (панҷаи сурхранг).
Лола миёни кишт бихандад ҳаме зи дур,
Чун панҷаи арӯс, ки ба ҳино шуда ҳазиб (рангин).
Булбул ҳаме бихонад дар шохсори бед,
Сор (мурғи хушхон) аз дарахти сарв мар ўро шуда мучиб
(сабаб).
Сулсул (фохта) бар сарвбунбар бо нағмаи куҳан,
Булбул ба шохи гул-бар бо лаҳнаки ғариб.
Акнун хўред бодаву акнун зиёд шод,
К-акнун барад насиб ҳабиб аз бари ҳабиб.

? 1) Чаро шоир дар байти аввал «Баҳор бо сад ҳазор
ҳусну зебой омад» гуфтааст? Магар зебу зинатро шумурдан
мумкин аст?

2) Магар пай бурдед, ки шоир чаро дар як мисраъ ду
калимаи арабии мушқилфаҳм – шабоб ва машибро кор
фармудааст ва онҳо бо ҳамдигар чӣ муносибати маъноӣ
доранд?

3) Магар ибораҳои баҳори хуррам, марди пир, абри
тира, боди сабо, панҷаи арӯс, чўяки хушк, шохи гул ва
ифодаҳои баҳор омад, марди пир чавон шавад, дардманд
буд, беҳ шуд, акнун бода хўред ва ғайра барои хонандаи
имрӯза бегонаанд?

4) Панҷа аз кадом ҷиҳат ба барқ ва лола шабоҳат дош-
тааст?

5) Дар мисраи «*Лола миёни кишт бихандад ҳаме зи дур*»
кадом санъати суҳан истифода шудааст?

6) Кадом калимаҳо ҳаммаъно ва муқобилмаъноанд ва
онҳо дар шеър чӣ вазифаи услубиро адо мекунанд?

7) Кадом калимаҳо бисёр такрор шудаанд ва сабаби
он чист?

! Он чанд калима, ки имрӯз эҳтиёҷ ба шарҳу тафсири
дорад, ба қавле, шояд «қофия танг омада» шоир аз рўйи
зарурат онҳоро (аз қабилҳои машиб, маҳиб, кайб, ҳасиб,
ратиб, ҳазиб) кор фармуда бошад. Инчунин шаклҳои
феълҳои ҳамедошт, ҳаме бардамид, ҳаме баркашид ва
тарзи ба сарвбун-бар, ба шохи гул-бар омадани бар

сарвбун, бар шохи гул сарфи назар карда шавад, дар ин тасвири рангини табиат, ки беш аз ҳазор сол қабл аз ин сурат гирифтааст, чизе нест, ки имрӯз ба мардуми мо номафҳум бошад.

Боиси ифтихори ҳар фарзанди сарзамини Аҷам аст, ки мисли Рӯдакиву Фирдавсию Синою Ҳофизу Камолу Саъдию Ҷомию Донишу Айнӣ адибону олимони дорад. Мо, насли имрӯза, бояд ба қадри он мероси гаронбаҳои маънавий бирасем, ки ба василаи он забони ноби порсӣ, дарӣ, тоҷикиро ҳам зинда нигоҳ доштааст.

Азбаски дар шеър тахайюлотии рангини шоир қабони бадеият дар бар намуда, матлаб пӯшида ифода меёбад, гоҳе пай бурдани асли мақсади шоир мушқил мегардад. Чунончи, дар ин байти Ҳофиз:

Гирех ба бод мазан, гарчи бар мурод вазад,
Ки ин сухан ба масал мӯр бо Сулаймон гуфт.

Мундариҷаи байтро *суханони мӯр, ки ба Сулаймон гуфта*аст, пинҳон медорад. Тафсилоти он чунин аст:

Чун бисоти Сулаймон ибни Довуд ба водии Намл (мӯрчагон) расид, амири мӯрон фармон дод(4):

– Эӣ мӯрон, дар масокини(3) худ дохил шавед, то шуморо Сулаймон ва лашкариёнаш дарҳам нашикананд, ки эшон надонанд(4). (Аз ояи нуздаҳуми сураи «Нахл»).

Гӯянд, чун бод ин сухан ба гӯши Сулаймон расонид, бозистоду гуфт мар он мӯронро(4):

– Шуморо аз мо чаро бим бувад, ки мо дар ҳавоём ва шумо дар замин(4)?

Амири мӯрон дар ҷавоб гуфт:

– Оре, ту дар ҳавой, лекин мулки ин ҷаҳонро бақо нест(4). Мо эмин наем, ки аз нафас то нафас мулки туро заволи ояд ва бар замин афти ва мо кӯфта гардем(4).

Пас Сулаймон пурсид амири мӯронро:

– Чӣ гӯӣ дар ин бод, ки дар фармони ман аст(4)?

Гуфт:

– Бод аст, ки ба дасти ту бод аст(4).

Пас Сулаймон мӯрро гуфт:

– Маро панде дех.

Гуфт:

– Донӣ, ки чаро бодро дар фармони ту карданд(4)?

Гуфт:

– Бигӯ.

Гуфт:

– Барои он ки бидонӣ, ки бинои дунё ҳама бар бод аст(4). Ва, онро ки бино бар бод бошад, пойдор набошад.

Сипас пурсид:

– Эй Сулаймон, ин мулку тоҷу тахту чоҳ аз кучо ба ту расидааст?

Сулаймон гуфт:

– Аз падарам.

Мӯр гуфт:

– Пас ҳамин насиҳат туро кофист, то бидонӣ, ки аз ту ҳам ба дигаре расад ва онро бақо нест(4).

Пас, мазмуни байти боло ин аст: Ҳарчанд бод (нерӯи ноустувор) бар муроди ту бивазад, ба он эътимод накун, чунон ки асрори инро мӯр ба Сулаймон гуфта буд.

? 1) Дар матн мазмун чӣ тариқа (ҳикоят, тасвир, муҳокима) ифода ёфтааст?

2) Кадом калимаҳо такрор шуда дар сохтори матн сахм гузоштаанд?

3) Вожаи бод дар ҷумлаи «*Бод аст, ки ба дасти ту бод аст*» ба чӣ маъно қор фармуда шудааст?

4) Ифодаи гиреҳ бар бод задан кадом воҳиди забон аст ва чӣ маъно дорад?

175. Байтҳои зеринро бодикқат хонед ва мазмуни онҳоро ҳаттӣ шарҳ диҳед:

1. Ҳар шаб нигаронам ба Яман, то ту барой,
Зеро ки Сухайлию Сухайл аз Яман ояд.

2. Назар чӣ гуна бидӯзам, ки баҳри дидани дӯст
Зи хоки ман ҳама наргис дамад ба чойи гиёҳ.

3. Умри ман кӯтоҳ гашт аз ишқи он зулфи дароз,
К-ӯ гаҳе бо гул ба сайр асту бо мул ба роз (Рӯдакӣ).

4. Осоиши ду гетӣ тафсири ин ду ҳарф аст:

Бо дӯстон мурувват, бо душманон мадуро (Ҳофиз).

176. Шарҳи мазмуни байтро аз таҳлили зерин ёд гиред:

Биё, то гул барафшонему май дар соғар андозем,
Фалакро сақф бишкофему тарҳи нав дарандозем.

Шоир зоҳиран ба маҳбуба мурочиат карда, дар айёми баҳор ўро ба саҳро даъват менамояд, то якҷоя гул чинанду гул афшонанду май нўшанд (май дар соғар андозанд). Аммо шоир ба шахси муайян мурочиат накардааст. Аз ин хотир мумкин аст, ки сухани шоир ба чанд гурўҳи одамон (ошиқон, дўстон ва дигарон) дахл дошта бошад. Дар ҳолати хушиву мастӣ боми (сақфи) фалакро бишканему ба шакли дигаре бисозем. Хоча дақиқ нагуфтааст, ки тарҳи нави сақфи фалак чӣ сон бояд бошад. Аз тобиши сухани ў пай бурдан мумкин аст, ки манзури шоир сохтани як олами пур аз шодиву фараҳ ва некиву некўкорист.

Агар ғам лашкар ангезад, ки хуни ошиқон резад,
Ману соқӣ ба ҳам созему бунёдаш барандозем.

Дар ин байт ғам ба сипаҳсолор ва ё шоҳаншоҳи ғосибу чаллод монанд карда шудааст, ки лашкари фаровон дорад. Агар ҳамин ғам барои рехтани хуни ошиқон лашкар кашад, ман (яъне шоир) бо соқӣ иттифоқ баста, ба ў хучум меорему нобудаш мекунем, бунёди ғамро аз байн мебарем. Ҳамин маънии оддиро шоир ба чӣ зебову хунармандӣ чомаи назм пўшонидоаст! Шояд мўъҷизаи шоир низ дар ҳамин бошад?!

? 1) Ду байти минбаъдаи ғазалро ба адабиётшинос Муҳаммад Ансор пайравӣ намуда (Шарҳи 42 ғазали Ҳофиз. – Душанбе, 1994. – С.81–83) худ маънидод кунед.

2) Чаро шоир май дар (на ба) андозем гуфтааст; чаро бар-афшонем, бар-андозем, дар-андозем гуфтааст, на афшонем ва андозем?

3) «*фалакро сақф*» ва «*сақфи фалак*» кадом воҳиди забонанд ва бо ҳамдигар чӣ гуна муносибати маъноӣ доранд?

4) Дар таркибҳои лашкар ангехтан ва лашкар кашидан феълҳои ангехтан ва кашидан чӣ муносибати маъноӣ пайдо кардаанд?

177. Дар матни зерин аломатҳои китобати баён, нохунак, нуқта, сенуқта ва сеҳитоб чӣ маъноӣ вазифа доранд? Кадом аломатҳо илова бар вазифаи нахвӣ сарбории услубӣ ҳам доранд ва он сарбории услубӣ чист?

Ҳини видоӣ гуфтӣ: «Хайр».

Худо гуфтам, ки «Хайр...» бошад, на «Хайр!!!» (Х.А.).

178. Ғазали Рӯдакиро, ки бо матлаи зерин оғоз меёбад, аз ҷиҳати мавзӯӣ, мундариҷа, ғоя, бадеиёт ва хусусиятҳои луғавию грамматикӣ таҳлил кунед:

Ҳар бод, ки аз сӯйи Бухоро ба ман ояд,
Бо бӯйи гулу мушқу насими суман ояд.

179. Ин мисраъҳои шоир шуморо ба чӣ мулоҳиза водор месозад? Андешаҳои онро нависед, таҳрир намуда, ду-се маротиба бо лаҳни шево кироат кунед, ки дар хотир нишинад. Сипас фурсати муносибе ёфта, дар байни ҳамсабақон суханронӣ кунед:

1. Сарманзили кӯдакии саҳроии ман,

Роҳи ту, раҳи бирешими лойии ман.

Дар кундаи ҳар дараҳти ту пинҳон аст

Як кӯзаҷа кӯдакии тиллоии ман.

2. Ҳамхандаи ман гули сияҳгӯши ту буд,

Ҳамгирияи ман чашмаи хаспӯши ту буд.

Эй гумшуда қишлоқаки тиллоии ман,

Доруи ман оби шӯраки чӯши ту буд (Бозор Собир).

180. Байти зеринро тоҷики аз Ватан дур афта ба тарзи зайл тафсир намудааст, ту ки дар Ватан ҳаёт ба сармебарӣ, чӣ тарз шарҳ хоҳӣ дод?

Беватан нест ғарибе, ки кунад ёди ватан,

Дар ватан будаи бе ёди ватан беватан аст.

Дар ёди ватан будан чӣ маънӣ дорад? Ҳамеша дар фикри ободии он будан, эҳтиром гузоштан ба миллат, аз гузаштаи он ифтихор доштан, таърихи онро омӯхтану омӯзондан

ва вориси ҳақиқии он мерос будан, ба бунёди ҷовидонии миллат – маънавиёт, худшиносӣ, эҳёи суннату оинҳои аجدодон, ки дар тақвияти нерӯи рӯҳонии миллат нақши бузург дорад, ҳиссагузор будан, эҳтирому садоқат ба замин, обу хоки диёр, зодгоҳ, сарватҳои моддию маънавий ва амсоли инҳост дур аз ватан дар ёди ватан будан. Инсоне, ки дар ботини хеш ин хислатҳоро парвариш медиҳад, бо ёди ҳамешагии ободии диёр ва рафоҳияти ҳаммиллатони хеш мезияд, ҳарчанд дар ватанаш нест, ғамхору вафодори миллат аст.

УСЛУБИ РУЗНОМАНИГОРӢ (ПУБЛИСИСТӢ)

! М а т н:

Қарордод миёни хизбҳо дар мавриди тарзи рафтор дар раванди маъракаи интихоботи парлумонӣ аз тарафи роҳбарони ин аҳзоб ба имзо расид ва онҳо ин санадро сарнавиштсоз ва таърихӣ арзёбӣ карданд.

Хусусиятҳои умумии услуби рӯзноманигорӣ:

- Ҳадафи нигоранда: аз рӯйдодҳои рӯзмарраи ҳаёти сиёсии дохили кишвар иттилоъ додан, ғояро талқин намудан, таъсир расонидан ба афкори омма ва онро ба амале ҳидоят кардан;
- Дар бораи як ҳодисаи таърихӣ воқеъбинона хабар додан;
- Омезиши унсурҳои услубҳои дигар бо услуби рӯзноманигорӣ (дар матн боло истилоҳоти коргузори расмӣ: қарордод, санад; тарзи пасивии ифода: аз тарафи... ба имзо расид (на раҳбарон ба имзо расонданд).

Хусусиятҳои луғавӣ:

- Истифодаи истилоҳоти сиёсӣ иҷтимоӣ: хизби сиёсӣ, аҳзоб, интихоботи парлумонӣ;
- Таркибу ибораҳои устувор ё рехта: хизби сиёсӣ, маъракаи интихобот, ба имзо расид, арзёбӣ карданд;
- Тавсифоти тоза: сарнавиштсоз ва маъмул: таърихӣ;

- Таҳаввулоти луғавӣ: партия – ҳизб, парламентӣ – парлумонӣ.

Хусусиятҳои грамматикӣ:

- Бартариҳои ҳиссаҳои номии нутқ (хусусан исмҳо) бар феъл: аз 19 калимаи мустақилмаъноӣ матни боло исм – 9, сифат – 3, феъл – 2, ҷонишин – 2, шумора – 1;
- Истифодаи бештари пешояндҳои таркибӣ ва номӣ: дар мавриди, аз тарафи, миёни;
- Бартариҳои ҷумлаҳои хабарӣ бар амрӣ, хитобӣ, саволий. Дар он матн матлаб бо як ҷумлаи мурраккаби пайвасти пайвандакдори хабарӣ ифода ёфтааст;
- Ҷумла бо иборати исми қарордод дар мавриди тарзи рафтор дар раванди маъракаи интиҳоботи парлумонӣ тафсил ёфтааст, ки он 10 калимаро дар бар мегирад;
- Таҳаввулот дар унсурҳои шаклию воситаҳои грамматикӣ: ҳизбҳо – аҳзоб, ба ҷойи пешоянди таркибии маъмули дар бораи кор фармудани пешоянди таркибии камистеъмоли дар мавриди.

Тарзи баёни фикр: якранг, камтаъсир. Ҷумлаи мурраккаби хеле тафсилёфта ба осон фаҳмидани матлаб ҳалал мерасонад.

Азбаски маводи расонаҳо баъзан ба тарзи таъҷили ба ҷоп омода карда мешавад, гоҳ–гоҳ ғалатҳои имлоӣ, аломати китобат, истеъмоли калима, ҷумлабандӣ рӯй медиҳанд. Аз ҷумла, дар иборати шаш Ҳизби сиёсӣ калимаи ҳизб ҷузъи исми хоси таркибӣ нест, бинобар ин бояд бо ҳарфи хурд навишта шавад (шаш ҳизби сиёсӣ); ишорачонишини онҳо ҷудо навишта мешавад: онҳо.

181. Матни зеринро бо матни боло муқоиса намуда муайян кунед, ки байни онҳо аз лиҳози мавзӯӣ, мундариҷа, жанр, хусусиятҳои услубии луғавию грамматикӣ чӣ умумияту тафовут вучуд дорад. Матнро дар равији боло ҳаттӣ таҳлил кунед.

Бетарафиро Дейл Карнеги(1) барҳақ разолати рӯҳ номида буд, зеро муносибати безътиноёна(2) ба сарватҳои табиии кишвари худ метавонад дар интиҳо ба фочиае оварда расонад, ки набераву аберағони мо аз ҳама чиз маҳрум монанд.

Аз азал мардуми шарқ обро мӯъҷизаи табиат меҳисобиданду муқаддас медоштанд. Касе чуръат намекард, бо оби равони нӯшоки дасту рӯй шӯяд. Обро ба кӯза гирифта, дуртар аз ҷӯю ҳавзҳо мебурданд, то қатрае аз оби ифлос ба он чоҳо нарезад.(4) Манзараи имрӯзае мо чӣ гуна аст? Оби покизае каналу ҷӯйборҳо, ки чун дар рағҳои хунгузари ҷисми зиндаи шаҳр солҳои сол қорӣ буд, имрӯз барои маҳаллаҳои сераҳолии шаҳр ва гирду атрофи он партовгоҳ(2) шудааст. Аммо ҳар чиз ва ҳар амал интиҳо дорад. Агар мо ба Замин – модари муқаддас чунин бешафқат бошем, дар он ҳеч гуна сарват ва неъмат боқӣ нахоҳад монд. Ҳатто ҳаёт ҳам.

? 1) Дар матн чӣ хусусияти услуби рӯзноманигорӣ (дар ҳадафи нигоранда, интиҳоби калимаю истилоҳот, қолабҳои наҳвӣ, воситаҳои муассири ифодаи фикр) мушоҳида мешавад?

2) Сархатҳоро (абзасҳоро) чӣ бо ҳам алоқаманд ва чӣ аз ҳам чудо мекунад?

3) Ифодаҳои разолати рӯҳ, рағҳои хунгузари ҷисми зиндаи шаҳр, Замин – модари муқаддас чӣ гуна воҳиди забонанд?

4) Ҷумлаҳои саволи чӣ вазифаи услубиро адо мекунанд?

5) Дар бораи ҳамин мавзӯ шумо чӣ андеша доред? Дар ҳаҷми ду саҳифаи дафтар иншои мухтасар нависед.

! Маъноии вожаи публика шунаванда ё *бинанда* буда, публицистика (публицистика) адабиёти илмии сиёсӣю иҷтимоӣ доир ба масъалаҳои доғи рӯз аст. Услуби баёни рӯзноманигорӣ ё публицистӣ ба тарзи хаттӣ ва шифоҳӣ чараён мегирад. Хабару мақолаҳои гуногун дар нашрияҳо, дастурҳои тарғибот (инчунин матнҳои қаблан таҳияшудаи суҳанронии гӯяндагонӣ

радиою телевизион) ба тариқи навиштор, вале суҳанони ташвиқгарон дар ҷамъомаду ҷамъомадҳо, мусоҳибаҳои муҳбирони радиою телевизион бо шахсони гуногун ба тарзи шифоҳӣ воқеъ мегардад.

Мақсади публисистика аз рӯйдодҳои дохилию хориҷӣ зуд воқиф намудани хонандагон, шунавандагону бинандагони радиою телевизион, тарғиби ғояҳои пешқадами замона, воқеъбинона баҳо додан ба ҳодисаву воқеаҳои рӯзмарраи иҷтимоию сиёсӣ, иқтисодию фарҳангӣ, бедор намудани ҳисси тараҳҳум ба падидаҳои матлуб ё ҳисси нафрат ба воқеаҳои номатлуб, ба тадбирҷӯӣ ва амал водор намудани ҷомеа аст. Ҳамин ҳадаф ду вазифаи асосии услуби рӯзноманигориро муқаррар менамояд: *хабар додан ва таъсир расондан*.

Дар адои вазифаи аввал истифодаи калимаю истилоҳоти сиёсӣ иҷтимоӣ, таркибу ифодаҳои маъмул (стандартӣ), яқрании ифодаи фикр, фаровонии факту рақамҳо мушоҳида мешавад.

Агар дар маводи хабарӣ аз қор фармудани воситаҳои муассири луғавӣ, фразеологӣ, калимасозӣ, ибораву ҷумлабандӣ худдорӣ карда шавад, дар очерк, лавҳа, помфлет, фелетон доираи истеъмоли сарватҳои луғавии забон хеле васеъ гардида, баробари калимаҳои умумистеъмом ва мӯътадилмаъно чунин унсурҳои луғавӣ ҳам қор фармуда мешаванд, ки обуранги услубию ҳиссӣ ва хусусияти ифоданокӣ доранд. Аз ин лиҳоз маводи хабарии расонаҳо ба услубҳои расмӣ илмӣ қаробат пайдо кунанд, забони жанрҳои мазкури журналистика ба услуби бадеӣ шабоҳат зоҳир менамояд.

Дар услуби баёни публисисти луғатҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, калимаю истилоҳоти ҳосӣ одобу ахлоқи ҷомеа, соҳаҳои мухталифи иқтисодӣ, маориф, илму фарҳанг ба тарзи фаровон қор фармуда мешаванд. Унсурҳои луғавию фразеологӣ вобаста ба талаботи жанрҳои публисистика интихоб ва истеъмом мегарданд. Аз таркиби луғавии маводи нашрия, радио ва телевизион аён мегардад, ки он ба қадом мавзӯи ҳаёти ҷомеа бахшида шудааст.

М а т н:

Фасли ачиби сол – тирамоҳи заррин фаро расида. Хушбахтона, табиат ханӯз нозу нуз намекунад. Хуршед нарму гарм нур мепошад ва баргҳои тиллоранги дарахтон зери пойи одамон парида, қолин гашта нашъаи тамошоро фузунтар мекунад. Парчами истиқлол болои Қасри президентӣ чилвагар аст. Одамон хиромон ба майдон, ба сӯйи идҷоҳ равонанд.

Абармарди миллат ба мардум бо дидаи хирад менигарад. Зарринтоҷ дар баландии баландиҷо устувор аст, аз нури тораҳои офтоб дурахши тозае пайдо карда дида мебарад, дил мерабояд...

Бале, Ватан боз либоси идона дар бар кардааст. Вай дар ин рӯзҳо бо ифтихори хоссае ҷашни Конститутсияи навини моро мутантан хотирнишон мекунад, ки дар ҳаёти сиёсии кишвар воқеаи муҳим ва фаромӯшношуданист. Оре, китоби бахти мо, Сарқонуни мо, ки дар оғоз бо баҳсу талошҳо дучор гашта буд, баъди мулоҳизаҳои оқилона ва одилона аз ҷониби мардуми мамлакат бо раёипурсии умумихалқӣ яқдилона пазируфта шуд...

Ҳар нуктаи ин маромномаи мо ифодагари орзуву омоли халқ аст ва моро ба сӯйи пирӯзиҳои нав ҳидоят мекунад. Дар он калимаи «истиқлол» бо ҳуруфи заррин ва хоно сабт гардида, муҳимтарин ҳадафи ҷомеаи мо – бунёди давлати соҳибистиқлоли демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ ифода ёфтааст.

Биёед, азизон, ин қутбнамои хешро рӯйи каф ниҳода, дидаи пурмеҳр ба Нишони зарринтоҷи дӯхта, бо овози баланд Суруди миллиро суруда зери Парчами истиқлол ҳамроҳи фарзандони фарзонаи миллатамон бо дили пур, сари баланд, лабони пурҳанда ба сӯйи идҷоҳ бишитоbem.

Ҳусусияти луғавӣ:

- Истилоҳоти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ: истиқлол, Қасри президентӣ, маҷмаа, конститутсия, ҳаёти сиёсӣ, раёипурсии умумихалқӣ, давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ, Нишон, Парчам, Суруди миллий.

- Калимаҳои адабии китобӣ: хуршед, дурахш, рабудан, чилвагар будан, абармард, навин, мутантан, пазируфта шудан, маромнома, ифодагар, пирӯзиҳо, пурмеҳр, зарринтоҷ.
- Калимаҳои иқтибосӣ: нашъа, маҷмаа, мутантан, президентӣ, конститутсия.
- Калимаҳои ифодаҳои рехтаи мардумӣ: нозу нуз кардан, либоси идона, талош, дили пур, сари баланд.
- Воҳидҳои фразеологӣ: дидаро бурдан, дилро рабудан, дида дӯхтан.
- Ибораҳои рехтаи ҳоси услубҳои расмӣ ва рӯзноманигорӣ: раъйпурсии умумихалқӣ, бо ҳуруфи заррин сабт шудан, давлати демократӣ, ҳукукбунёд ва дунявӣ, Суруди миллӣ.
- Ифодаҳои маҷозӣ: тирамоҳи заррин, табиат нозу нуз намекунад, баргҳои тиллоранг, баргҳо қолин гашта, Парчами истиқлол, дидаи хирад, нури торҳои офтоб, Ватан либоси идона дар бар кардааст, китоби бахт, дидаи пурмеҳр.
- Тавсифот: заррин, тиллоранг, абармарди миллат, зарринтоҷ, пурмеҳр, фарзона.

Имконоти услубии хусусиятҳои маъноии калима:

- Муродифот: заррин // тиллоранг, хуршед // офтоб, нур // дурахш, конститутсия // сарқонун (китоби бахт) маромнома // қутбнамо), орзую омор.
- Калимаҳои наздикталаффуз: нозу нуз, гарму нарм, оқилона ва одилона, фарзанди фарзона.
- Калимасозӣ: зарр-ин, тилло-ранг, ҷавлон-гар, абармард, зарр-ин-тоҷ, нав-ин, фаромӯш-но-шуд-ан-ӣ, сар-қонун, раъй-пурс-ӣ, умум-и-халқ-ӣ, як-дил-она, оқил-она, одил-она, ид-гоҳ.

Унсурҳои наҳвӣ:

- Воҳидҳои истисноӣ: фасли ачиби сол – тирамоҳи заррин; ба майдон, ба сӯйи маҷмаа; китоби бахти мо, Сарқонуни мо; муҳимтарин ҳадафи ҷомеаи мо – бунёди давлати соҳибистиклоли демократӣ, ҳукукбунёд ва дунявӣ.
- Тарзи пасиви ифода: аз тарафи... пазируфта шуд.

- Бартарӣ доштани ҷумлаҳои содда бар ҷумлаҳои мураккаб (8 –5).
- Бештар бо ҷумлаҳои дутаркибаи тафсилӣ ифода ёфтани фикр.
- Аз ду зиёда ҷузъхоро (ҷумлаҳои соддаро) дар бар нагирифтани ҷумлаҳои мураккаб.
- Бартарӣ доштани ҷумлаҳои хабарӣ бар амрӣ, саволӣ ва хитобӣ.
- Бо ҳиссаҷаҳои тасдиқӣ оғоз ёфтани сархат ё ҷумла бо мақсади таъкид.

182. Калимаю ибораҳои зеринро аз рӯи мавзӯ ва мундариҷаи матнҳое, ки аз онҳо гирифта шудаанд (ҷунончи, калимаю истилоҳоти сиёсӣю иҷтимоӣ, варзиш, нақлиёт ва ғайра), ҷудо кунед. Бо калимаю истилоҳоти ҷудогона мутобиқи таносуби маъноиашон ибораҳо соzed.

Қарор, эълония, сӯзишворӣ, кубок, иҷлосия, мусофир, микроавтобус, аълоҳазрат, варзиш, коршиносон, истгоҳ, бокс, ронандаҳо, президент, созмони байналхалқӣ, нақлиёт, проблемаи глобалӣ, баскетбол, бензин, хати сайр, роҳкиро, сарвари давлат, паёми шодбош, дастаи мунтахаб, теннисии рӯи миз, корхонаи воҳиди давлатӣ, раванди интегратсионӣ, терроризм, таҳкими сулҳ, довар, қочоқи маводи муҳаддир, ҳолати нобозӣ, экстремизми мочароҷуёна, пулчин, газ, зарбаи ҷаримаӣ, корхонаи автомобилсозӣ.

183. Дар забони расонаҳои хабарӣ дар натиҷаи бисёр тақрор шудани як миқдор сифатҳои маънавии шахс, аломатҳои ашё, амалу ҳолат ба тавсифоти доимӣ табдил меёбанд: деҳқони асил, пухтакор, чашмикордон, меҳнатқарин, хокпош...; ...ҷашнро бо тӯҳфаҳои арзанда (дастозеҳҳои меҳнатӣ) пешвоз гирифтанд; ...ягонақуниро саривақт ва бо сифати баланд анҷом додан ва ғайра. Дар ҷумлаҳои зерин ба ҷойи сенуқта калимаҳои маъмули забони матбуотро нависед.

Дар натиҷаи меҳнати ... марди деҳқон ҳосили... рӯёнида шуд; Меҳнатдӯстони хоҷагӣ шудгори тирамоҳиро ... ва ... анҷом дода, барои ба даст овардани ҳосили... заминаи... гузоштан; Онҳо дар ороштани хирмани. тиллои сафед саҳми... гузоштан; Заркорон ... меҳнат карда, ҳосили... ашноро... ва... ҷамъоварӣ намуда, ба қавли худ... вафо карданд. Механик-ронандагони меҳнат карда, иҷрои нақшаи солонаи пахтасупориро... таъмин намуданд.

! Дар услуби баёни рӯзноманигорӣ як микдор таркибу ибораҳои феълӣ, аз қабилҳои ташриф овардан, созон додан, ифтиҳо ёфтани, интиқол ёфтани, талош варзидани, изҳори нигаронӣ кардани, ба тасвиб расонидани, таҷдиди назар кардани, ба имзо расидани, ба вуқӯ пайвастан, талафоти ҷонӣ додани, арзи вучуд намудани, мавриди... қарор додани, ба ҳукми... даро– мадани, шароити... фароҳам овардани, дастраси... қарор додани, ба чизе таҳким бахшидани, ба чизе мувоҷеҳ шудани, ...ро арзёбӣ кардани... ро созон додани ва ғайра чун таркибҳои рехта бисёр қор фармуда мешаванд. Як қисми чунин таркибу ибораҳо феълҳои маъруфи ҳаммаъно доранд: кӯшиш ба харҷ додан – кӯшиш кардани, раҳбариро ба амал баровардани – раҳбарӣ кардани, иҷрои (нақшаро) таъмин намудани – (нақшаро) иҷро кардани.

Маҷмӯаи ашъори Мӯътабарӣ Рашти бо номи «Хуни шабнам» дар дастрасии дӯстдорони каломи мавзун қарор гирифт; Чӣ нақшаи нав шуморо фарогир аст?

Чунин таркибҳои рехта, аз як тараф, қори рӯзноманигорро осон мекунанд, зеро бунёди ҷумла (таркиби хабар) тайёр аст, фақат далелҳоро ҷо ба ҷо гузоштан кофист, вале, аз тарафи дигар, ифодаи фикр қолабӣ ва як дараҷа сунъӣ мебарояд. Бинобар ин ҳамеша як қолабро қорбасти накарда, аз роҳҳои гуногуни баёни матлаб фоида бурдан беҳтар аст: пиёда кардани мақсад – амалӣ кардани мақсад, ҷони худро аз даст додан – ҳалок шуд ё ба ҳалокат расидани ва ғайра.

184. Бо воҳидҳои фразеологӣ зерин ҷумлаҳо созад:

Аз ӯҳдаи коре баромадан (набаромадан), арақи ҷабин рехтан, камари ҳиммат бастан, ба марра расидан, саҳми худро гузоштан, аҳамияти калон доштан, нуқтаи назар, рол (нақш) бозидан, садамаи нақлиёт, маводи муҳаддир, паси сар қардан, боздид ба амал овардан, ҷашми қорро доништан (надоништан), ҷомаи амал пӯшидан, ба аҳди худ вафо қардан.

185. Порчаеро аз мақолаи Саидризо Ализода, ки дар яке аз нашрияҳои нахустини тоҷикӣ – маҷаллаи «Оина» (соли 1913) ҷой шуда буд, мутолиа кунед ва бигӯед, ки дар он мавқеъ ва руҳияи нигоранда то чӣ андоза равшан ва барҷаста ифода гардидааст ва ба «ман»-и рӯзноманигори имрӯза чӣ умумият дорад; дар матн чӣ гуна калимаю истилоҳоти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дучор омаданд, ки тағйири маъно қардаанд ё аз истемол тамоман баромадаанд. Назари худро доир ба андешаҳои як аср муқаддам баёнқардаи муаллифи мақола муҳтасар нависед.

Солҳо аст, ки мусулмонони соири мамлакат дараҷаи лузум ва аҳамияти макотиби ҷадида ро доништа, ғоида ва манфиатҳои онро фаҳмида, дар ҳар шаҳру қарияҳо доир намуда, рӯз ба рӯз ба тақмили онҳо меқӯшанд, аммо мо, мусулмонони Туркистон, на ин ки мадорис ва макотиби ҷадида таъсис менамоем, балки онҳоро ҳанӯз бидъат ва ҳаром мешуморем. Намедонам, мо, мусулмонони Туркистонро чӣ шуда(4). Бо вучуди ин ки дар ҳар соат ва дақиқа натиҷаҳои баду ҳамми ин беилмӣ ва ошно ба муқтазои замона набудани худро мебинем ва мефаҳмем, боз мутанбеҳ ва хушёр намегардем(4). Эй бародарони туркистонӣ! Эй ҳамватанони азиз! Ғафлат то кай? Ҷаҳолат то чанд? Шуморо ба ҳаққи исломият, ки дуруст мулоҳиза намоед: замоне ки Самарқанд ва атрофаш зиёда бар 150 000 нуғузро дорост, аз мусулмонон чанд нафар тоҷир ва савдогар, чӣ қадар мағозачӣ(2) ва қантур дорад? Қучо монда дуктур(1), муаллим, муҳандис(5), муншӣ(5) ва ғайра,

ки барои маишати мо монанди обу нон лозим аст? Бале!
Гадо, дарвеш, қаландар, бузбала, ҷавон, дузд... ҳазорон-
ҳазорон мавҷуданд!

Л у ғ а т:

Соири – тамоми

Лузум – лозим будан, зарурат

Ҷадида – нав

Мадорис – мадрасаҳо

Ҳамм – аҳамият

Кантур – кантора, муассиса, корхонаи шахсӣ

Муҳандис – инженер

Муншӣ – котиб, коргузор.

Бузбала – тануманд, вале дар ин матн ба маънои беко-
рагард, муштзӯр

Ҷавон – бадахлок

? 1) Дар муқоисаи ин матн бо матни боло дар за-
бони адабии имрӯза чӣ таҳаввулоти луғавӣ, маъноӣ ва
грамматикӣ ба миён омадааст?

2) Қадом мушкilotи ҷомеаи онрӯза нигорандаро ба
шӯр овардааст?

3) Муаллифи мақола барои муассир ифода кардани
фикр аз қадом имконоти услубии луғавию наҳвии забон
фоида бурдааст?

4) Феъли мулоҳиза намудан аз муродифҳои дигараш
(фикр, андеша ва тааммул қардан) бо қадом тобиши маъно
фарқ мекунад?

**186. Матни зерин аз матнҳои боло чӣ фарқ дорад? Ни-
горанда танбурро чӣ тарз тавсиф мекунад? Магар
он бо тафсири маъноӣ калимаи танбӯр дар қомусу
луғатномаҳо яқгуна аст? Шарҳи як-ду луғатро ба
дафтар навишта, хаттӣ эзоҳ диҳед, ки тафовути ин
матн аз шарҳи луғатномаҳо дар ҷуст.**

Навои танбӯр... Танбӯр дар дасти мутриби ҷирадаст
наво намекунад, менолад, фарёд мезанад. Ё гӯё оламу
одамро фаромӯш қарда, дар мадори наво, дар ҷазои садо

парвоз дорад. Танбӯр меноладу ҳикоят мекунад аз гузаштагон, аз рӯзгорони талху ширини ниёгон.

Танбӯрӣ гӯё на ба торҳои танбӯр, балки ба торҳои дили худ нохун мезанад. Рӯху равон ба наво меояд, тамоми ҳастии инсон ба торҳо ҳамнаво мегардад. Рӯхнавоз аст навои танбӯр, дилнавоз аст садои танбӯр.

Чӣ танбӯр? Нахле чун бори ӯ,
Рагу решаи беҳудӣ тори ӯ.
Нихон андалебе ба ҳар тори ӯ,
Зи мизроб гул карда минқори ӯ.

Чӣ сеҳре дорад садои танбӯр? Аҷиб он аст, ки тамоми «Шашмақом» дар пардаҳои танбӯр ҷо гирифта. Ҳама мақому оҳангҳо ба василаи овози танбӯр арзи вучуд намуда, бо сози он оғозу анҷом меёбанд.

Ҳасани Кавкабӣ дар «Рисолаи мусиқӣ» мегӯяд: «Танбӯр созест қадим. Танбӯра дар забони паҳлавӣ аз ҷузъҳои тан – дил ва бӯра – ҳарошидан сохта шуда, яъне дил– ҳарош».

Оре, бо чунин садо, бо чунин наво бояд танбӯрро сози дилхарош номид (Ш.Ҳ.).

? 1) Калимаҳои танбӯр, танбӯрӣ, соз, оҳанг, наво, мизроб, парда, мутриб, чирадаст, мақом, шашмақом, мушкилот бо ҳамдигар чӣ робитаи маъноӣ доранд ва дар сохтори матн чӣ вазифаро адо кардаанд?

2) Калимаҳои танбӯр, наво, садо, овоз ва ғайра аз чӣ сабаб бисёр такрор шудаанд?

3) Ифодаҳои «ба торҳои танбӯр нохун задан» ва «бо торҳои дил нохун задан» чӣ гуна муносибати маъноӣ доранд?

4) Чаро дар дохили ҷумла ҷойи баъзе аъзоҳо тағйир ёфтааст?

! Аз матни боло аён аст, ки дар ин равияи услуби публицистӣ воситаҳои муассири луғавӣ, фразеологӣ ва наҳвӣ, санъатҳои маънавӣ ва лафзии сухан, аз қабилҳои тавсиф (чирадаст, дилнавоз, рӯхнавоз), маҷоз,

ташбех (Танбӯрӣ гӯё ба торҳои дили худ нохун мезад), муболиға, таҷнис, такрор, саволи риториқӣ (Чӣ танбӯр? Чӣ сеҳре дорад садои танбӯр?), нидои риториқӣ, тағйир додани ҷойи муқаррарии аъзоҳои ҷумла (инверсия: Танбӯр... ҳикоят мекунад аз гузаштагон), истифодаи калимаву таркибҳои ҳамҷофия (оламу одам, дар мадори наво, дар фазои садо, рӯҳнавоз... дилнавоз), ибораву ҷумлаҳои ҳамвазну ҳамсохт (параллелизм: Рӯҳнавоз аст навои танбӯр, дилнавоз аст садои танбӯр), тасдиқ ё инкор (Оре,... танбӯрро бояд сози дилхарош номид) ва ғайра ба кор бурда мешаванд.

Рӯзноманигорон кӯшиш мекунанд, ки ҳатто дар хабару мақолаҳо ҳам суҳанони тоза ва қолабҳои гуногуни наҳвиرو ба кор бурда ба тарзи баёни якрангу дилгиркунанда як навъ тозагӣ бахшанд. Чунончи, ба ҷойи калимаи деҳқон заркор ё *марди деҳқон*, ба ҷойи калимаи тӯҳфа дастовезҳои меҳнатӣ, ба ҷойи хабар додан мужда расонидан, ба ҷойи кӯшиш кардан талош варзидан, ба ҷойи ронандаи мошини пахтачин капитани киштии кабуд ва ғайра кор мефармоянд. Вале чунин калимаю ибораҳои «баохар» ҳам дар натиҷаи аз ҳад зиёд такрор кардан таровати худро аз даст дода, ба таъбирҳои муқаррарии рӯзномагӣ табдил меёбанд, чунон ки *тиллои сафед* ҳам як вақтҳо ифодаи тару тоза ба шумор мерафт, ҳоло муродифи оддии калимаи пахта гардидааст.

Услуби баёни рӯзноманигорӣ аслан такаллуф ва суҳанпардозиро наменпарварад, зеро суҳанороии безарурат дар жанрҳои хабарӣ ба осон ва равшан дарк намудани асли мақсад ҳалал мерасонад: Онҳо (*деҳқонон*) бо даст панҷа ба панҷа дарафканда нусрат аз пайи нусрат ба даст меоваранд. Маъноӣ феъли *дарафкандан* андохтан, рехтан, берун кардан, афшондан, пошидан *буда*, бо калимаи наича ҳеч гуна муносибати маъноӣ надорад. Таъбири нусрат аз пайи нусрат ба даст овардан ҳам ғалат аст, чунки одатан ғалаба аз пайи ғалаба ба даст овардан меғӯянд.

187. Дар тавсифи ягон сози миллӣ (*най, рубоб, гиччак...*) ё асбобҳои мусиқии эстрадӣ дар як саҳифаи дафтар иншоӣ мухтасар нависед. Муфассалтар шарҳ диҳед, ки чаро навои ҳамин созеро шумо бештар дӯст медоред.
188. Хабарҳои мухтасари рӯзномавиरो мутолиа кунед, унсурҳои луғавию грамматикӣ хоси услуби баёни рӯзноманигориро (дар хабар) муайян кунед. Ҳиссаҳои номӣ ва феълиро ба дафтар нависед ва шарҳ диҳед, ки кадоми онҳо дар хабар бартарӣ дорад.
189. Ягон мавзӯи фарҳангии воқеиро интихоб намуда, хабар нависед ва ба он сарлавҳаи созор ва ҷолиб фикр кунед.

! Сармақола, мақолаи назарии сиёсӣ, мақолаи ахлоқию тарбиявӣ, обзори байналхалқӣ, мухбирнома (корреспонденсия), репортаж, фелетон, памфлет, мусоҳиба, лавҳа, очерк, шарҳи варзиш аз ҷумлаи жанрҳои публицистика ба шумор мераванд.

Очерк жанри маъмули рӯзноманигорӣ буда, чунин асари хурди бадеист, ки дар он одатан воқеаи иҷтимоӣ инъикос меёбад. Фарқи он аз дигар асарҳои бадеӣ, аз ҷумла аз ҳикоя ё новелла, ин аст, ки ҳодиса ё воқеаҳои зиндагӣ, мақолаи замон ва қаҳрамонони он шахсонӣ воқеанд. Хусусияти муҳимтарини очерк дар асоси санад ва далелҳои шайъ инъикос намудани ҳақиқати ҳаёти иҷтимоӣ ҷомеа ба шумор меравад.

Очерк сафарӣ ё ёддоштӣ, чеҳранигорӣ (портретӣ) ва проблемавӣ мешавад. Дар очерки сафарӣ нигоранда ҳангоми сафар ҳар манзара, муҳити зисти мардум, ки дидаасту ба назари ӯ аз ягон ҷиҳат ҷолиб ва аҳамиятнок намудааст, ба қалам медиҳад. Дар очерки портретӣ симои зоҳирию ботинии шахс, назари вай ба қору зиндагӣ, муносибати ӯ ба дигарон тасвир меёбад. Дар очерки проблемавӣ рӯзноманигор ягон масъалаи доғи рӯзро, ки ҷомеа ба баррасӣ ва ҳалли он ниёз дорад, мавриди таҳлилу натиҷагирӣ қарор медиҳад.

Очеркҳо аз лиҳози ҳаҷм хурд ва калон мешаванд. Очеркҳои адабию таърихии С.Айнӣ «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик», «Исёни Муқаннаъ» ва ғайра калонҳаҷм буда, очеркҳои нависандагон Ф.Муҳаммадиев, М.Наҷмиддинов, Б.Муртазоев ва дигарон ҳаҷман хурданд.

190. Хонандаи чавон, кишвари мо як гӯшаи зебоманзари рӯи Замин аст. Худ боре ба кӯҳсори он барои саёҳат рафтаӣ, куллаҳои осмонбӯсро дидаӣ, наҳрҳои шӯҳи кӯҳӣ, соҳилҳои сабзу хуррами онро тамошо кардаӣ. Ҳеч набошад, ҳусну зебоии ҳушрабони манзараҳои фасли баҳори табиати кӯхистонамонро дар асарҳо хондаӣ. Ту ҳам қалам ба даст бигир ва аз он оғоз бикун, ки кай, ҳамроҳи кӣ, ба кадом муносибат, ба кучо сафар кардаӣ ва дар он ҷо чӣ манзараҳоро дидаӣ, бо чӣ қасон вохӯрдаӣ ва аз он сафар чӣ таассуроти неқ ё бад бардоштаӣ.

УСЛУБИ РАСМӢ

! Ҳар чизе дар саҳифаҳои рӯзномаву маҷаллаҳо ҷоп шавад ё дар барномаҳои радиою телевизион қироат гардад, ба услуби баёни рӯзноманигорӣ ё публицистӣ нисбат надорад. Чунончи, шеърӯ ҳикояҳо дар ҳафтаномаи «Адабиёт ва санъат», амру фармон, қарорҳои парламент, ҳуҷҷатҳои расмии давлатӣ, ки дар нашрияҳои ҳукумат дарҷ мегарданд, низ ба услуби рӯзноманигорӣ мутааллиқ нестанд.

Ба ақидаи муаллифи китоби «Насри идорӣ» Абӯтуроб Розонӣ, услуби баёни корғузори расмӣ ё идорӣ «маъмулан ба сурати номанигорӣ, гузориш, сурати маҷлис, пайнавишт, тилгиром, паймоннома, бахшнома, подошт, хулосанависӣ, пешнависӣ» ба кор бурда мешавад. «Равиши нигориш дар идора ба таври кулӣ тобеи муқаррароти ҳосе аст, ки ба асари мурури замон ҳама бад—он хӯ гирифта ва худ бояд ҳамон дастурҳоро ба кор банданд».

М а т н:

Мо қисми чудонашавандаи ҷомеаи ҷаҳон буда, худро дар назди наслҳои гузашта, ҳозира ва оянда масъул ва вазифадор дониста, таъмини соҳибхитиёрии давлати худ ва рушду камоли онро дарк намуда, озодӣ ва ҳуқуқи шахсро муқаддас шумурда, баробарҳуқуқӣ ва дӯстии тамоми миллату халқиятҳоро эътироф карда, бунёди ҷомеаи адолатпарварро вазифаи худ қарор дода ҳамин конституцияро қабул ва эълон менамоем.

Дар матни расмӣ ҳар як калима ва истилоҳ дақиқ санҷида, ба ҳисоб гирифта мешавад.

Дар ин услуби баён дақиқ (бо номи аслии худ) зикр ёфтани факту далелҳо муҳим аст, на ҷиҳати обуранг ва муассирии он. Услуби забони ҳуҷҷатнигорӣ якрангу якнавохт ва камтаъсир аст.

Истилоҳҳои сиёсӣ дар шакли калима (конституция (сарқонун), соҳибхитиёр, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ, миллат, халқият, озодӣ, ҳуқуқ, баробарҳуқуқӣ, парчам, нишон) ё дар шакли ибора (Ҷумҳурии Қазоқистон, суруди миллий, давлати иҷтимоӣ, забони давлатӣ, рамзҳои давлатӣ, ҷомеаи ҷаҳон, ҳуқуқи шахс) омада, ба як маъноӣ дақиқ далолат мекунад.

Ҳар мафҳум бо номи мушаххаси худ ифода меёбад, бо муродифҳо ё ҷонишинҳо иваз намешавад, бинобар ин дар забони ҳуҷҷатҳои давлатӣ калимаю истилоҳоти сиёсӣ такрор ба такрор меоянд (дар матни пурра калимаи Қазоқистон панҷ маротиба, Ҷумҳурии Қазоқистон ду бор такрор шудааст).

Калимаҳо маъноӣ истилоҳӣ гиранд, аз маъноҳои дигар ва тобишҳои маъноӣ оғӣ мегарданд (ҷунончи, суруд дар таркиби суруди миллий).

Дар ифодаи фикр ба мантиқи сухан бештар эътибор дода мешавад. Матни услуби забони расмӣ ё идорӣ ба сархату бандҳои мушаххас ҷудо мегардад. Кӯшиш ба харҷ медиҳанд, ки ҳар ҷумла як фикри дақиқро кушоду равшан ифода наояд, мазмуни духура пайдо накунад.

Ҳадафи услуби расмӣ маълумоти дақиқро (асосан ба тариқи хаттӣ) ифода кардан аст, бинобар ин фикр бо

ёрии чумлаҳои соддаи пурраи хабарӣ (гоҳе тафсилӣ, чунон ки дар дебочаи моддаҳои асосии сарқонун мушоҳида шуд), чумлаҳои мураккаби пайвасту тобеъ, ки дар таркибашон чумлаҳои пайрави муайянкунанда, сабаб, мақсад, шарт, хилоф доранд, ифода меёбад.

Сохтори қисми зиёди ҳуччатҳои идорӣ аз оғоз то ба анҷом якгуна аст ва барои осон кардани ҳуччатнигорӣ асли матлаб, ки факту рақамҳо ва ё дархости ҳар фардро дар бар мегирад, дар қолабҳои қаблан сабтшуда (чунончи, *дар ҳолнома (тарҷумаи ҳол), номаи камол, шиноснома, зоднома (шаҳодатномаи таваллуд)* ва ғайра) ворид карда мешаванд.

Чанд намунаи ҳуччат: ариза, ҳолнома (тарҷумаи ҳол), забонхат, ваколатнома.

Ба директори мактаби таҳсилоти умумии № ..., деҳаи..., мӯҳтарам... (ному насаб).

Аз хонандаи синфи X ҳамин мактаб ... (ному насаб).

Ариза

Хоҳиш мекунам, барои гузаштан аз муоинаи духтури маркази ноҳия маро ба мӯҳлати як рӯз аз дарс озод намоед.
Таърихи рӯз. (имзо)

Ҳолнома (тарҷумаи ҳол)

Ман, Раҷабова Умеда, 9 октябри соли 1977 дар деҳаи Жданови ноҳияи Шимкент дар оилаи деҳқон таваллуд шудаам. Падарам, Раҷабов Абдурахим, дар хоҷагии деҳқонии ба номи Ҳ. Мукаррамов кор мекунад. Модарам, Раҷабова Муборак, нафақагир аст.

Соли 1992, пас аз хатми синфи IX мактаби миёнаи № 33 ба ТСХИ–и ш. Шимкент дохил шудам. Соли 1995 техникумро бо ихтисоси коргузор ва муҳосиб хатм кардам ва фаёлияти кориамро чун коргузор дар ҳамин техникум оғоз намудам. Соли 1998 ба шӯъбаи ғоибонаи факултаи

хуччатнигор–менечменти коллечи технологӣ дохил шу-
дам. Оиладор нестам.

Нишонии ман: ноҳияи Шимкент, деҳаи Жданов, кӯчаи
Зебунисо, хонаи № 156.

Имзо (Раҷабова У.)

25 июли соли 1998.

Забонхат

Ман,...(ному насаб), мудирӣ хочагии мактаби таҳсилоти
умумии № ..., деҳаи... аз мудирӣ анбори маорифи ноҳияи...,
.. .(ному насаб) 1 (як) адад компютери... ва 1 (як) адад
принтер гирифтам.

Имзо (ному насаб)

Таърихи рӯз.

Ваколатнома

Ман, Алиев Саид, сокини ш. Астана, кӯчаи А.Кунанбоев,
биноии № 6, хонаи 23, ба шаҳрванд Мирзоева Раъно ваколат
медихам, ки амонати аз ш. Бухоро ба номи ман фиристо-
даро аз шӯъбаи алоқаи ш. Астана гирад.

Имзо (Алиев С.)

Таърихи рӯз.

Имзои шаҳрванд С. Алиевро тасдиқ мекунам:

Раиси кумитаи маҳалла Имзо (Исоев А.)

Мӯҳр

**191. Аз рӯйи намунаи боло ҳолномаи худ ва бо мазму-
ни дилхоҳ ариза, забонхат ва ваколатнома нависед.
Кӯшиш кунед, ки нуктаҳои асосии фикр ба низоми
таносуби сатрҳои хуччат ифода ёбанд.**

**192. Дар матни зерин кадом унсурҳои забони идорӣ бо
мақсади ҳаҷв намудани хислати расмиятпарастии
баъзе маъмурон истифода шудааст?**

«РАВШАНИ АЗ ТОРИКӢ...»

Бо мақсади беҳтар кардани сифати таълиму тарбияи насли наврас шоҳмисраи Меҳмон Бахтиев «Равшани аз торикӣ равшантар аст» проблемаи мактаб ҳисобида шавад.

Ба ҳамаи муаллимон супурда шавад, ки шоҳмисраи мазкурро дар байни хонандагон тарғиб кунанд ва ҳар дарси худро бо он сар кунанд. Онҳо дар дарсҳои худ ба ҷойи пурсиши вазифаи хонагӣ шоҳмисраи Меҳмон Бахтиевро таҳлил намоянд ва аз хонандагон низ ҳамин корро талаб кунанд.

Ба ҳамаи муаллимон супориш дода шавад, ки дар мавзӯҳои зерин конференсияҳои илмию адабӣ барпо намоянд:

Муаллимони забон ва адабиёти тоҷик дар мавзӯи «Меҳмон Бахтиев ва таъсири шоҳмисраи ӯ «Равшани аз торикӣ равшантар аст» ба адабиёти Шарқу Ғарбу Ҷануб».

Муаллимони физика дар мавзӯи «Суръати рӯшноӣ ва таъсири он дар офаридани шоҳмисраи «Равшани аз торикӣ равшантар аст»—и Меҳмон Бахтиев.

Муаллимони забон ва адабиёти рус дар мавзӯи «Жизнь и творчество Меҳмона Бахтиева и его королева—строчка».

Муаллимони биология ва табиатшиносӣ дар мавзӯи «Таъсири равшани дар фотосинтези шоҳмисраи Меҳмон Бахтиев «Равшани аз торикӣ равшантар аст».

Ба муаллимони синфҳои ибтидоӣ супориш дода шавад, ки ба хонандагони синфи яқум баъди алифбо шоҳмисраи Меҳмон Бахтиевро омӯзонанд ва ҳангоми ҷашнҳои «Иди алифбо», «Соли нав», «Ҳаштуми март», «Рӯзи кайҳоннавардон» хонандагон онро қироат кунанд.

❓ 1) Шакли мафъули феълҳо (ҳисобида шавад, супорида шавад, супориш дода шавад) бештар дар кадом навъи санадҳои идорӣ мушоҳида мешавад?

2) Чаро ному насаби маъруфи шоир ба тарзи Меҳмон Бахтиев омадааст?

3) Истилоҳи адабиётшиносии адабиёти Шарқ ё Ғарб ба ҳама маълум аст, вале адабиёти Ҷануб бо чӣ мақсад сохта шудааст?

4) Магар унвони мавзӯҳои «Равшани аз торикӣ равшантар аст», «Суръати рӯшноӣ ва таъсири он дар офаридани шоҳмисраи «Равшани аз торикӣ равшантар аст»–и Меҳмон Бахтиев» ва ғайра маъние дорад?

Номанигорӣ (муросалот)

! Як соҳаи услуби баёни расмӣ муросалот ё номанигорист. Номанигорӣ дар ин ҷанбаи услубии форсу тоҷик таърихи қадима дорад. Руқоати Абдурахмони Ҷомӣ, ки ба унвони Алишери Навоӣ ва султон Ҳусайни Бойқаро ирсол гардидааст, далели равшани он аст:

«Баъд аз арзи ниёз маъруз (дархост) он, ки доранда (–и нома) заифаест сайидаи ғариб. Меҳоҳад, ки ба Самарқанд, ки ватани ӯсту қасони вай он ҷоянд, муроҷаат (сафар) кунад. Илтимоси он медорад, ки аз авқофу (вақфо, аз маблағҳои барои хайр ҷудошуда) ғайри он имдоде воқеъ шавад, ки ин сафар муяссар гардад.

Тавфиқ (адлу инсоф) рафиқ (ёр, ҳамсафар) бод!»

Ҳамаи номаҳои Ҷомӣ бо айни як ифода оғозу анҷом меёбад: Баъд аз арзи ниёз маъруз он, ки... Тавфиқ рафиқ бод! Ё: Давлату саодати дучаҳонӣ муяссар бод! Вассалом! Ё: Тавфиқ рафиқ боду саодат зиёдат, вассалом!

Дар асари Шаҳриёри Ёрбаҳт «Оини иншо ва номанигорӣ» омадааст:

«Номанависӣ ё номанигорӣ (*идорӣ, тиҷорӣ, хусусӣ, хонаводагӣ*) худ як навъ иншо маҳсуб мешавад. Мунтаҳои инчунин номаҳо ҳатталмақдур мухтасар ва муфид буда, аз ҳар гуна ҳошияпардозӣ ва пероя мубарро (озод) бошад ва фақат дар перомуни мавзӯ мавриди назари матлаб навишта шавад, зеро чунин иборот аз чаҳорҷӯби мавзӯ хорич гардад, лутфи қалом лағв гашта (аз байн рафта), асари худро аз даст медиҳад».

Як намунаи номаи шодбош:

Бародари мӯҳтарам!

Ба муносибати Иди фирӯзи Наврӯз Шуморо аз самими қалб табрик менамоям. Умедворам, ки ба дарки наврӯзҳои бешумор муваффақ гардед.

Худованди таоло ин соли тозаро ба Шумо ва чомен
оилаи Шумо муборак ва масъуд гардонад.
Таърих ва имзо.

**193. Қисми аввал ва интиҳои номаи устод Айниро бому-
лоҳиза мутолиа кунед ва бигӯед, ки дар номанигории
замони мо чӣ дигаргунӣ ба миён омадааст.**

Нуричашмӣ Камол!

Мактуби 12 морт навиштаат расид. Баробари мактуб
бондурул (бандерол, яъне баста) ҳам расид, ки (дар он)
«Алмуъҷам», девони Носири Хусрав бо «Сафарнома» ва
асари устод Бертелс буд. Эҳтимол, ту таърихи термини
«форс–тоҷик» ва «тоҷик–форс»–ро надонӣ. Вақте ки
ман «Намунаи адабиёт»–ро навишта баровардам, ҳама
шарқшиносҳо ба ман муқобил баромаданд ва онҳо забо-
ни адабӣ доштани халқи тоҷикро инкор карданд ва ҳама
гузаштагони моро, ҳарчанд дар Мовароуннаҳр расида
бошанд, ба манупулиёи (монополияи ё инҳисори) Эрон до-
дан хостанд. Ин, аз як тараф, ба ҳақиқати таърих муҳолиф
бошад, аз тарафи дигар, ба сиёсат муҳолиф буд, чунки дар
ҳамон вақтҳо тақсими ҳудуди миллатҳои Осиёи Миёна
шуда, тоҷикон ҳам ба сифати як миллати мустақил шинох-
та шуда буданд. Аз ин хатои шарқшиносон понтуркистҳо
истифода бурда будани тоҷикҳоро дар Осиёи Миёна инкор
карданд ва «Тоҷикон ўзбаконеанд, ки бо таъсири эронӣ
забони худро гум кардаанд» гуфтанд.

Ин ҷанҷол то солҳои 1928–1930 рӯз то рӯз шиддат кар-
да давом намуд. Дар соли 1929 дар Тошканд кунфуронси
ба алифбои лотинӣ гузаштани тоҷикон барпо шуд. Як
қисмати шарқшиносон гуфтанд, ки: «Тоҷикон ҳастанд,
аммо забони адабӣ надоранд. Ин забони адабие, ки дар
вай шоирони гузашта ва ҳозираи Осиёи Миёна шеър
мегуянд, азони Эрон аст. Бояд дар асоси забони кӯчагӣ
барои тоҷикон забони адабӣ аз нав сохта шавад». Дар он
вақт бисёр шӯрида мунозира кардем, аммо онҳо аз қавли
худ нагаштанд.

Баъд аз он дар соли 1930 дар Самарқанд кунфуронс шуд,
аммо дар пешгоҳи золи маҷлис бо хати ҷалии (равшани)

настаълиқ «Точикон забони адабии ҳазорсола доранд ва то имрӯз давом намуда омада, баъд аз ин ҳам ба сифати забони адабии саветии тоҷик давом хоҳанд кард» навишта мондем.

Ин масъала дар ин маҷлис ҳам ҳал нашуд, яъне муҳолифон даъвои маро қабул накарданд. Баъд аз он, дар ҳамон сол дар Истолинобод кунфуронсе барпо шуд. Дар он чо ман бо пруфисур Андриюф даст ба гиребон шуда чанг кардам (дар ин чанчолҳо лидир танҳо ман будам ва баъзе касон фақат ба хотирхоҳии ман ба ман ёрӣ меоданд).

Баъд аз ин мунозираҳо шарқшиносон, аз чумла Бертелс ва Булдируф, розӣ шуданд, ки адабиёти тоҷикро аз асри 15–16– уми мелодӣ ин чоғиб дар худуди Мовароуннаҳр қабул намоянд. Аммо шоирони гузаштаре тамоман ба Эрон додан хостанд.

Мо ба ин суҳанҳои бемантиқ гӯш накарда кори худро давом додем: Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Буалӣ Сино, Ҳофиз ва дигаронро азони худ гуфта навишта баромадан гирифтём. Ман дар охири муқаддимаи Саъдӣ (китоби «Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ») исбот кардам, ки Саъдӣ худашро тоҷик гуфтааст. Аммо маҳз ба хотири оммаи шарқшиносон ман шоиронро, ки дар Эрон ва Хуросон рӯйидаанд, «шоири форс–тоҷик» гуфта унвон додам...

Ҳоло ҳамин қадар бас аст. Ба ҳама салом расон. Айнӣ.

Ман аз китоби Бругинский якеро ба номи ту ва дигареро ба номи Холида навишта будам. Дар бастани бондурул Лутфия сахв карда чаппа бастааст. Бо саломии падарона Айнӣ.

13/3/1349.

? 1) Туркгароён (пантуркистон) бо чӣ мақсад ҳақиқати таърихи инкор намуда, ошкоро мегуфтанд, ки миллати тоҷик ва забони тоҷикӣ вучуд надорад?

2) Чаро С.Айнӣ калимаю истилоҳоти байналмилалии ба воситаи забони русӣ иқтибосшуда ва исмҳои шарқшиносони русро мувофиқи талаффузи тоҷикӣ (*кунфуронс, бондурул, Булдируф...*) навиштааст?

3) Мазмуни мактубро бо забони худ хаттӣ нақл намуда (ба рӯйи қоғаз гузаронида), дар интиҳо андешаҳои худро дар ин бобат нависед.

! Муаллифи «Муросалоти форсӣ» пас аз навиштани сарнома, ки мактуб ба нишонии кист, аз қабилӣ таъбироти зерин зикри таъзиму эҳтиромро вочиби мешуморад: падари бузургворам, падари волоғуҳарам, падари олишонам, волонезматам, сабаби ҳаётам, сабаби файзу саодатам, қиблағоҳам; волидаи мӯхтарамам, волидаи муаззамаам, модари мушфику меҳрубонам; бародари азизам, бародари меҳрубонам, бародари волоғуҳарам; ҳамшираи меҳрубонам, ҳамшираи мушфиқам, хоҳари азизам; фарзанди арҷмандам, нури чашмам, нури дидаам, самараи ҳаётам; устои бузургворам, боиси камолотам, сабаби ифтиҳорам ва ғайра. Нома бо суханони камтарини Шумо, мухлисатон, хайрҳои Шумо, дуоғӯятон, ҳақиратон... ва таърих интиҳо меёбад.

Н а м у н а:

Ба ҳузури олии падари бузургворам.

Қиблағоҳ!

Сабаб ин, ки ду ҳафта боз ба ҳузури муборак аризанигор шуда наметавонам: Расидани вақти имтиҳони мактабии мо буд. Акнун, биҳамдулло, имтиҳони мо тамоми гардиду банда ба синфи боло гузаштам. Хеле орзу дорам, ки таътили мактабро дар хизмати падари волоғуҳар бигузаронам.

Вале барои мушарраф шудан ба побӯси Шумо маблағи лозиме надорам. Аз ин рӯ истидъо менамоям, ки барои гуломатон қадре харчи роҳ ирсол намоед. Хизмати волидаи мӯхтарамам худ салом расонида, дасти муборакшонро аз дур мебӯсам.

Боқӣ бақои дуои падаронаи Шуморо хоҳонам.

194. Ба шахси ба дил наздику аз дида дуратон мактуб нависед. Дар услуби номанигории имрӯзаи мо андаке тағйирот ба миён омадааст, вале риояи эҳтироми мусоҳиби ғоиб, самимияти суханони номанигор бетағйир мондааст. Баъд аз навиштани мактуб онро

бодикқат хонда, ғалатхояшро ислоҳ карда, ба лифофа андозед.

УСЛУБИ ИЛМӢ

195. Матнро бодикқат хонед, мулохиза кунед, ки ҳадафи нигоранда муошират, иттилоъ додан ва ё завқи бадеӣ бахшидан аст. Матн ба кадом услуби нутқ тааллуқ дорад ва дар он кадом хусусиятҳои луғавию грамматикӣ он услуб зоҳир гардидаанд?

Чунон қаҳтсоле шуд андар Димишқ,
Ки ёрон фаромӯш карданд ишқ.

Ин байти Саъдӣ, ки мансуб ба боби нахустини «Бӯстон» аст, аз асри XVI таваҷҷӯҳи шореҳони осори адабиरो ба худ ҷалб кардааст. Сурурӣ дар маънидоди байт менависад: «Чунон» масруф аст ба мисраи сонӣ, «қаҳт» – хушкӣ, Димишқ номи шаҳрест маъруф, дар забони авом машхур аст ба Шом, «ишқ», яъне муҳаббат. Ҳосил он, ки ҳар кас ба тадбири худ машғул шудаанд».

Шореҳони форсу тоҷик дар сари байт, махсусан вожаи асосии он «ишқ» тадқиқот бурдаанд. Онҳо саросари эҷодиёти Саъдӣ «ишқ»-ро ба кулли маъноҳои аслию маҷозиаши ҷустуҷӯ кардаанд.

Абдулвосеи Хонсаӣ мавридҳои истеъмоли калимаи «ишқ»-ро дар мамолики араб, махсусан дар Димишқ бозпурс мекунад. Ниҳоят ба хулосае меояд, ки «ишқ» ин ҷо ба маънои «ассалому алайкум» аст, ки дар замони собиқ ба ҷойи салом ҳангоми мулоқот бо якдигар «Ишқ, ишқ!» мегуфтанд. «Маънии байт он аст, ки соле дар Димишқ чунон қаҳт афтод, ки ёрон аз хавфи он, ки мабодо касе аз мо истидъои (талаби) чизе кунад, «Ассалому алайкум!», ки шиори аҳли ислом аст, тарк дода буданд».

! Услуби баёни илмӣ барои сабт намудани маҷмӯи донишҳое, ки ба ягон соҳаи илм, техника ва кашфиёт тааллуқ дорад, хизмат мекунад.

Тадқиқгарони форс насри фаниро ба хелҳои *мунишиёна*, *мутакаллифона* ва *мусаччаъ* ҷудо кардаанд. Насри

муншиёна тамоми дониши худро бидуни таносуби зиёде зимни баёни мақсуд нигоштан, насри мутакаллифона ба худ ранҷ додан ва луғату ибороти дур аз зехн овардан ва ҷумлаҳоро бо гуфтаҳои кӯтоҳ ва пурмағз оростан аст.

Услуби нигориши илмӣ ё фанӣ ба ду равияи баёни фикр: услуби нигориши сирф илмӣ ё тадқиқоти илмӣ ва услуби нигориши осонфаҳм ё оммавӣ чудо мешавад. Дар услуби нигориши оммавӣ бо мақсади дастраси умум гардонидани натиҷаҳои кашфиёти илмӣ ба ҷойи истилоҳоти мушкилфаҳм усули маънидодро ба қор мебаранд ва формулаҳои илмиро бо мисолҳои мушаххаси ҳаёти шарҳ медиҳанд.

Услуби забони илмӣ таърихи бештар аз ҳазорсола дорад ва дар ин муддат хеле инкишоф ёфтааст. Ин ҷараёно аз муқоисаи матни китоби Ибни Сино «Шифо» бо матни дар боло овардашуда пай бурдан мумкин аст: «Шеър сухане аст ҳаёлангез, ки аз суханоне мавзуну баробар сохта шуда ва дорои қофия ҳам бошад. Мавзунии суханон он аст, ки оҳанги шумурда дошта бошад. Ва баробарии онҳо иборат аст аз ин, ки ҳар сухане аз як даста суханони оҳангдоре таркиб шавад ва шумораи замони он бо шумораи замони сухани дигар баробар бошад. Ва қофия доштани суханон ба ин маънӣ аст, ки ҳарфҳои охири ҳар қавл якхела бошанд».

Ҳар ду матн ҳам ба риштаи адабиётшиносӣ (*шарҳи маъноӣ калима, вазну ҳамоҳангии вожаҳо ва қофия дар шеър*) мансуб аст. Дар матни аввал истилоҳоти байт, мисраъ, вожа, маъноӣ аслий, маъноӣ маҷозӣ, истеъмоли калима, осори адабӣ, тадқиқот бурдан, дар матни «Шифо» шеър, мавзун, қофия, сухан, ҳарф ба қор бурда шудааст.

Дар матни илмӣ калимаю истилоҳҳо бисёр такрор мешаванд (ҷунончи, калимаи ишқ ва сухан), зеро ҳалли масъалаҳои мураккаб ва печ дар печи илмӣ тақозо мекунад, ки ҳар мафҳум бо як истилоҳ ба тариқи мушаххас ифода карда шавад. Бинобар ин дар ин услуби баён низ бо муродифҳо иваз кардани истилоҳ ё бо ҷонишинҳо ишора кардан ба мафҳумҳои илмӣ ҷои нест. Шояд

табъи шоирии Ибни Сино водор месозад, ки гоҳе аз такрори сухан худдорӣ кунад (чунончи, дар матни боло ...он аст, ки... // ...иборат аст аз ин, ки... //...ба ин маънӣ аст, ки...; сухан//қавл).

Дар матни илмӣ фикр дар қолаби чумлаҳои пурраи содда ва мураккаби пайвасту тобеъ батафсил ифода меёбад. Истифодаи қолабҳои якхелаи нахвӣ ҳам хусусияти ин услуби нигориш аст. Масалан, дар чумлаи аввали матни «Шифо» калимаҳои мавзун, баробар ва қофия хотирнишон гардида, дар се чумлаи ҳамқолаби минбаъда ҳар кадоми онҳо шарҳ дода мешаванд.

Аз матнҳои боло ҳам аён аст, ки дар услуби баёни илмӣ фаровон қорбасти шудани истилоҳоти соҳаҳои гуногуни илм, ба як маъно қор фармудани калимаҳо, аз сермаъноӣ ва тобишҳои маъно, маҷоз, киноя ва умуман обурани бадеӣ, хусусияти ифоданокӣ фориг гардидани онҳо мушоҳида мешавад.

Баёни фикр якранг, муназзам ва ба тариқи расонида-ни иттилоъ сурат мегирад. Дар чумлаҳои хабарӣ амалу аломат бештар ба шахси сеюм нисбат дода мешавад. Тарзи мафъули (пассивӣ) ифода низ яке аз аломатҳои нахвӣ услуби забони илмӣ ба шумор меравад. Дар матни илмӣ барои пай дар пай ва бо низоми муайян ифода намудани матлаб аз воҳидҳои туфайлии яқум, дуҷум, аввал ин, ки, дуҷум ин, ки, ниҳоят, чунон ки қаблан зикр шуд ва ғайра истифода мебаранд.

196. Матнро хонед, хусусиятҳои луғавию грамматикӣ услуби баёни илмиро муайян кунед. Истилоҳоро ба дафтар нависед ва мулоҳизаҳои худро доир ба бахши истилоҳ зикр кунед.

Дар навиштаҳои мо гоҳо истилоҳоти маданияти сухан ва ҳусни суханро бетафовут қор мефармоянд. Ҳатто дар зери рубрикаи «Ҳусни сухан» баъзан мақолаҳои дарҷ мегарданд, ки аз онҳо на ҳусн, балки танҳо қубҳ эҳсос мешавад.

Калимаи ҳусн танҳо маънои мусбат дорад. Маънои аслии ин калима хушрӯ, зебой, ҷамол аст. Дар калимаву

таркибҳои гуногун калимаи хусн ба маънои сифати *аълову воло* меояд ва бо калимаҳои амсоли чамол ҳамчун муродиф воқеъ мегардад... Дар ибораҳои хусни сухан, хусни калом, хусни ифода, хусни баён, хусни маънӣ, хусни мақол, хусни муомила, хусни мурочиат, хусни такрор дар ниҳояти зебӣ воқеъ гардидани исмҳои муайянкунанда зикр шудааст. Аз ҳамин сабаб ин тавсифҳоро одатан ба *соҳибсуханон*, ба *суханварони мумтоз* нисбат медиҳанд...

Ҳамин тавр, мафҳуми маданияти сухан васеътар буда, хусни сухан қисми муҳими он аст.

Дурустии нутқ, беғалатии он талаби нахустини маданияти сухан аст. Аз рӯи ин талабот ба вариантҳо чунин баҳо дода мешавад: *дуруст—нодуруст*, *мумкин—номумкин*. Масалан, пайвандҳои таркибии модом ки, чунон ки дуруст, вале модо ме ки, чуноне ки нодуруст; ҷумлаи қолибӣ «*Ҳар ҷо ки наравам, туро мебинам*» ғалат, вале «*Ҳар ҷо ки равам, туро мебинам*» дуруст ва адабиёт.

Дурустии нутқ, таълими меъёри забон мавзӯи асосии китобҳои дарсӣ мебошад. Онро хонандагон асосан дар мактаб меомӯзанд. Риояи меъёри забон дар гуфтору навиштаҷот аз саводнокии шахс, маданияту дониши ӯ шаҳодат медиҳад...

Талаби дигари маданияти сухан тарбияи завқ ва маҳорати суханварист. Маҳорати суханварӣ бар замми риояи меъёри забони адабӣ аз ин забон моҳирона ва мавридшиносона интиҳоб ва истифода кардани беҳтарин муодилҳои воҳиди забонро мефаҳмонад, ки ҳам аз ҷиҳати мазмун, ҳам аз ҷиҳати услуб, ҳам аз ҷиҳати равшанӣ ва таъсир мувофиқ бошад. Аз рӯи талаботи маҳорати суханварӣ ба вариантҳои забон чунин меъёр гузошта мешавад: *беҳтар-бадтар*, *бамавридтар*, *образноктар*, *барҷастатар*, *фаҳмотар*, *саҳеҳтар*, *фасеҳтар*, *равшантар*, *нишонрастар*, *нозуктар*, *ширинтар* ва ғайра (Ш.Р.).

? 1) Истилоҳҳои мақола, рубрика ва феъли дарҷ гардидан хоси кадом услуби баён аст?

2) Дар матн истилоҳҳои вариант, муродиф, муодил ва меъёр бо кадом маъно кор фармуда шудаанд?

3) Таркиби кишт гузаронидан (? коридан, коштан, кишт кардан) ва иборои обунашавӣ ба рӯзномаву маҷаллаҳо (? *обуна ба рӯзномаву маҷаллаҳо*) кадом навъи ғалат (*дуруст–нодуруст, беҳтар–бадтар*) аст?

4) Ба ақидаи шумо, истилоҳи «*культура речи*»–ро ба забони тоҷикӣ «*маданияти сухан*» тарҷума кардан беҳтар аст ё «*хусни баён*»?

197. Дар матни зерин кадом унсурҳои услуби баёни илмӣ ва публисистӣ ба ҳам омезиш ёфтаанд?

Ачдодони шӯҳратёрамон(2) ба мо ҳам кишвару табиати бою зеботарин(3), ҳам фарҳанги оламшумулу(2) ғанитаринро мерос гузоштаанд, ки боиси ифтихору иқболи баланди мост(4). Аз намунаи олии ганчинаи маънавии ниёгон китоби безаволи «Авасто» ба ҳисоб меравад. «Авасто», ба эътирофи олимони ҷаҳон, дар таърихи инсоният китоби бузургтарин ва бамаънитарин(3) аст.

Камолоти инсон, зинаҳои такмил дар зардуштия ба се асл (принсип): пиндори нек, гуфтори нек, рафтори нек асос меёбад.

Нахустин сифате, ки инсон дар зинаи аввал дар ҳудаш бояд парварад, «*аша ва ҳишта*», *ростию дурустӣ* ва *тартибу танзим* мебошад(4). Фазилати мазкур тибқи «Авасто» қонунест, ки на танҳо инсон ва аҳли башарро, балки тамоми коинотро ба рушду инкишоф, ба сӯйи камолот мебарад(4).

Дуввумин(1) зинаи такмил «*воҳу мана*» – *маниши пок* аст. Он дониши касбист, ки туфайли таълим омӯхта, фуруғи маниши пок ба вучуд меорад. Шахс ба воситаи таълиму донишомӯзӣ(2) ба сифатҳои дигари ахлоқӣ ноил мегардад. Чунон ки Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ фармудааст:

Марди адабро хирад физояду ҳикмат,

Марди хирадро адаб физояд имон.

Саввумин(1) зинаи такмил «*хшатра вайра*», яъне *беғаразона*(2) ба қор андохтани тамоми қувва ба нафъи умум мебошад. Ҳар фард бояд нерӯи худро ба хидмату саодати дигарон сарф кунад. Масалан, барзгар(2) бояд

барои беҳбудии(2) хонаводаи(2) худ, султон барои некӯаҳволии(2) халқи худ бикӯшад. Ин нукта беихтиёр(2) ҳикмати шоири маорифпарвар(2) Асирии Хучандиро ба хотир меорад:

Одамият чист? Худро дур аз шарр доштан,
Некхоҳи халқ будан, нафъи безар доштан (М.М.). ?

? 1) Тавсифҳои шӯҳратёр, бою зеботарин, оламшумулу ғанитарин, икболи баланд, намунаи олий, ганчинаи маънавӣ, безавол ва ғайра хоси кадом услуби забон аст?

2) Бо ёрии тартиби рақамҳои се асл: *нахустин*, *дуввумин*, *саввумин* гурӯҳбандӣ намудани қисматҳои матн дар кадом услуби баён бештар мушоҳида мешавад?

3) Муродифҳои шох, малик, султон, амир аз ҳамдигар чӣ тафовут доранд?

198. Матнро хонда, истилоҳҳои соҳаи рӯзноманигориро ба дафтар нависед.

Р е п о р т а ж

Истилоҳи репортаж калимаи лотинӣ буда, маънои *хабардиҳӣ* дорад. Одамонро, ки ахбор чамъ мекунанд, репортёр ва маводи ахбории онҳоро дар рӯзнома репортаж меноманд(4). Ҳоло истилоҳи репортаж мазмунан маҳдуд гардида, як навъи жанрҳои ахборӣ–публисистири ифода мекунад ва он дар матбуоти даврӣ, радио ва телевизион мавқеи муҳим дорад(4).

Репортаж, ба ақидаи С.М.Гуревич, тарзи инъқоси бевосита ва муҳаррики ҳодисаву воқеаҳои рӯзмарраи(2) ҳаёти ҷомеа аст, ки муаллиф шоҳид ё ширкаткунандаи(3) онҳост(4).

Репортаж бояд воқеаҳои нав ва барои одамон аҳамиятнокро(2) дар чараён ва ҳаракат тасвир ва баён кунад. Забони репортаж мӯҷаз ва оммафаҳм(2) бошад.

Дар рӯзномаҳои ҷумҳурий репортажҳо таҳти рубрикаҳои «Репортаж аз сохтмони шоҳроҳҳои(2) ибтидои асри навин», «Репортажи рӯз», «Репортаж аз ҷойи воқеа», «Репортажи лирикӣ» ва ғайра ҷоп мешаванд.

? 1) Чаро дар матн истилоҳи репортаж ёздаҳ маротиба такрор шудааст?

2) Матн ба услуби баёни илмӣ оммавӣ тааллуқ дорад ё илмӣ тадқиқотӣ?

3) Сархатҳои матн бо кадом воситаҳои луғавӣ ва грамматикӣ алоқаманд шудаанд?

4) Ҷумлаҳо аз лиҳози сохту таркиб чӣ гунаанд?

199. Дар мавзӯи занги охирини мактаб, боздиду мулоқотҳои охирин бо ҳамсинфону устодон дар ду саҳифаи дафтар репортаж нависед. Тарзе иншо кунед, ки ҳисоботи мухтасар аз он чорабинии мактаб набошад, балки кас хонда, худро дар ҷараёни он воқеа тасаввур кунад. Репортажро чунин оғоз кунед: Пагоҳии... Саҳни мактаби...

200. Матни зеринро бомулоҳиза мутолиа намуда, истилоҳоти ишорашудаи забоншиносиро ба дафтар нависед ва муқаррар кунед, ки маънои кадом истилоҳҳо барояшон равшан нест. Шарҳи маънои онҳоро аз «Луғати истилоҳоти забоншиносӣ» ёфта хонед.

Дар нутқи гуфтории адабӣ мисли нутқи адабии хаттӣ дар талаффузи калимаҳои алоҳида ҳолатҳои инҳироф – дур рафтан аз меъёр мушоҳида мешавад, ки барои хусусияти умумӣ гирифтани меъёри умумӣ ҳалал мерасонад.

Масъалаи яқум ба талаффузи «ӯ» (вои маҷхул) дахл дорад. Ҳарчанд дар навишт ва талаффузи ин овоз қоидаи умумӣ ба асос ниғаҳдорӣ мешавад, дар матбуот, аз ҷумла дар навиштаҳои баъзе адибон ва дар нутқи оммавии қисме аз зиёиён гоҳо ҳолати акс низ ба назар мерасад: дар калимаҳои мӯ, рӯз, пӯст, дӯст ва мисли инҳо, ки аз бобати этимологӣ бо «ӯ» (вои маҷхул) навиштан ва талаффуз қарданро тақозо дорад, «у» (вои маъруф) менависанд ва ҳамин тавр ҳам талаффуз мекунанд. Айни ҳамин ҳолатро дар калимаҳои *сӯхтан*, *хӯрдан*, *дӯхтан* низ метавон мушоҳида кард. Баръакси ин дар калимаҳои амсоли *шубон*, *шулла*, *суфа*, *пахлу*, *орзу* ва мисли инҳо, ки бо «у»

навиштан ва талаффуз карданашон лозим аст, бесабаб «ӯ» ба кор бурда мешавад. Умуман, истифодаи фонемаи «ӯ» ба ҷойи «у» вақтҳои охир зиёд шудааст. Баъзе аз аҳли савод онро дар калимаҳои амсоли республика, институт, махсус, хусусан, мактуб, ҳуқуқ, маҷбур (ба тарзи республика, институт, махсӯс, хусусан, мактӯб, ҳуқӯқ, маҷбӯр) низ ба кор мебаранд.

Маълум аст, ки фонемаи «ӯ» идомаи дифтонги кӯтоҳи «ау» буда, дар забони адабиёти классикӣ васеъ истеъмол мешуд. Ин овоз ҳоло дар қисме аз лаҳҷаҳои забонамон маълум ва серистеъмол аст, аммо дар баъзеи онҳо мавриди истифода нест. Онҳое, ки ба гурӯҳи дуҷум мансубанд, табиист, дар талаффузи фонемаи мазкур очизӣ мекашанд. Аммо ин набояд боиси эроди саҳт шавад. Ҳодисаҳои лаҳҷавӣ дар қисми савтиёт назар ба сатҳҳои дигари системаи забон дарозумртаранд ва барои рафъи онҳо муддати тӯлонитаре лозим аст (P.F).

? 1) Нутки (гуфтори) адабӣ аз ғайриадабӣ чӣ фарқ дорад?

2) Барои тасдиқи фикри муаллиф аз қабилӣ рауча – рӯз, равған – рӯған боз кадом калимаҳоро медонед, ки аз дифтонги кӯтоҳи «ау» овози «ӯ» ҳосил шуда бошад?

3) Ба назари шумо, кадом истилоҳ қобили қабул аст: *фонетика, савтиёт ё овошиносӣ*?

201. Матни зеринро хонда, шарҳ диҳед, ки дар он кадом хусусиятҳои услубӣ баёни илмӣ мушоҳида мешавад. Муаллиф аз манбаҳои илмӣ чӣ тарз истифода бурдааст.

Дар маҳалҳои тоҷикон якҷанд деҳа, қасаба ва шаҳрча мавҷуд аст, ки аз исмиҳои хоси мураккаб иборат буда, бо иловаи кат дар охири калима сохта шудааст. Ҳамчун Фаркат, Ширинкат, Хушекат, махсусан шаҳри бостонии Панҷакат (Панҷакент) мавҷуд буда, онро мардуми Панҷакат, Айнӣ ва Яғноб нисбат ба мардуми Самарқанд ва маҳалҳои дигар дуруст ва саҳеҳ талаффуз мекунанд,

зеро талаффузи мардуми ин се маҳал аз падару бобоён ва модару момоён ба таври ирс то имрӯз боқӣ мондааст.

Илова бар ин, дар охири калимаҳо *кат* ва *канд* (на *кент*) ҳамроҳ шуда, номи маҳалро ифода мекунад. Ҳамчу Вобканд, Самарканд (Самарқанд), Шимканд, Тошканд, ки *канд* тоҷикӣ ва *кат* суғдӣ мебошад. Дар он маҳалҳое, ки бисёртар суғдиён мезистанд, исмҳои хоси «*кат*»—дор мавҷуданд.

Дар чилди чоруми «Доиратулмаорифи исломия» дар бораи Банокат гуфта мешавад: «Банокат шаҳрест дар Осиёи Миёна, дар соҳили рости Сайхун, ки аз резишгоҳи наҳри Элок дур набуда, имрӯз ба исми Ангарон машҳур аст. Лекин шакли дурусташ Оҳангарон аст. Мақдиси ин шаҳро бо исми Банокат овардааст ва, бешубҳа, ин ном саҳеҳтар аст аз он, ки Ёкут зикр кардааст» (Т.3).

? 1) Бо ҳиссаи калимаи (топоформанти) *кат* ё *канд* боз кадом маҳалҳоро медонед?

2) Номи *деҳа*, *маҳалла*, *гузар*, ки дар он ҷо таваллуд ёфтаед, чист ва боре фикр кардаед, ки он чӣ маъно дорад? Номи маконро топоним ва микротопоним меноманд. Топонимҳои диёри худро нависед ва дар бораи онҳо андешаҳои худро зикр кунед.

УСЛУБИ МУОШИРАТ

202. Матни якумро як нафар (муаллиф) ва матни дуумро се нафар (дар нақшҳои муаллиф, Қамар ва Иброҳимҷон) кироат кунанд, сипас муаллим аз аҳли синф бипурсад, ки дар кадоме аз он матнҳо фикр ба тариқи хикоят (монолог) ва дар кадоме ба тарзи муошират (муколима) ифода ёфтааст? Онҳо аз чихати истифодаи унсурҳои луғавӣ, имконоти оҳанг (интонатсия), обуранги бадеӣ, қолабҳои ҷумлабандӣ аз ҳамдигар чӣ фарқ доранд?

1. Фарзанди одам баъд аз зоида шудан ҳам истироҳатгоҳи якуми худро дар оғӯши модар ва ғизои дилкаши аввалини

худро аз синаи модар меёбад, дӯстдорӣ ва дилчӯйиро аввалин бор аз тарафи модар мебинад ва тарбияи аввалини худро аз ӯ мегирад. Ин ҳодиса ҳаминро нишон медиҳад, ки дар аввали пайдоиши фарзанди одам ватани якуми ӯ оғӯши модар ва тарбиятгари меҳрубони ӯ модар будааст.

Ана барои ҳамин одам модари худро аз ҳама чиз ва кас зиёдтар дӯст медорад ва ӯро ба худ аз ҳама чиз наздиктар ва азизтар мебинад.

Инчунин модар ҳам фарзанди худро аз ҳама чиз ва кас зиёдтар дӯст медорад, ӯро аз ҳама чиз ва кас ба худ наздиктар ва азизтар мебинад, чунки фарзанд як чӯзӣ бадани модар, чигарпораи модар буда, модар хун хӯрда, азоб ва машаққатҳои тоқатнопазир кашида ӯро тарбия карда, ба воя расондааст.

Модар дар муқобили ана ҳамин некиҳо, тарбияҳо, хидматҳо, меҳрубониҳо ва азобу машаққатҳои худ аз фарзанди худ хизмат, муҳаббат, меҳрубонӣ ва ҳимоя талаб мекунад.

Фарзанде, ки хидмати модари худро накунад, ба ӯ ёрӣ надиҳад ва ӯро ранҷонад, на танҳо дар назари модар, ҳатто дар пеши ҳамаи ҷамъият ҳам манфур мегардад, ҳама аз ӯ нафрат мекунанд, ӯ бо унвони «оки модар» машҳур мегардад (С.А.).

2. Аз дари палата доду валвалакунон Қамар даромад:

– Эҳа-а-а! Ёфти чоята, дароз карди поята! Аз кӯчокӯчат маълум, ки имрӯзу фардо баромадани нести!... Лекин, чӯра, касалӣ бас, оху воҳ тамом! Имрӯз ба Алихон телефон карда будам. Гуфт, ки пас аз чанд рӯз даббаатонро бардошта мебаред.

– Худат – дабба! Ходаи гардафшонак! Ман кай оху воҳ карда будам, ки ин хел овоза паҳн мекуни?

– Дарёб, чӣ овардам, – халтачаи коғазии мевадорро рӯйи сандуқча гузошта, боз як чизи коғазпечи дигарро рӯйи даст нигоҳ дошта пурсид Қамар.

– Чизе ки бошад, гаранг накарда кушо, бинем.

– Фикр кун, ба фикр накардан одат карда монӣ, хучайраҳои мийяат шах мешаванд.

– Мегӯянд, ки он хучайраҳо на фақат аз кор нафармудан, балки аз шумундани гапҳои фачу лач ҳам шах мешаванд.

– Ана, ана, дидӣ? Ҳамин ки мийяро андак кор фармудӣ, даррав забонат ҳам ба чунбиш омад. Гапа кам куну дарёб, ки чӣ овардам... (Ф.М.). ?

? Дар матни аввал нависанда фикрро бо чӣ гуна калимаю таъбирҳо ва бо ёрии кадом хели ҷумлаҳо ифода кардааст?

2) Дар сархати якуми матни аввал чаро ҷойи муқаррарии баъзе аъзоҳои ҷумла тағйир ёфтааст?

3) Дар сархати сеюми матни аввал калимаи инчунин чӣ гуна вазифаи нахвиरो адо мекунад?

4) Дар сархати охири матни аввал барои таъкиди нуктаи асосии матлаб кадом воситаҳои забон истифода шудаанд?

! Мавриди истифодаи услуби забони муошират муҳити қору зиндагии рӯзмарраи одамон аст. Забони гуфтугӯ адабию ғайриадабӣ мешавад. Забони адабии гуфтор аз забони навиштор аз ҷиҳати истеъмоли луғат ва баъзе шаклу қолабҳои грамматикӣ фарқ мекунад. Захираи асосии луғавии забони гуфтугӯи адабӣ калимаю таъбирҳои маъмулу маъруфттарин ё чунин калимаю таъбирҳоянд, ки дар гуфтугӯи мардум муҳим истифода мешаванд. Дар услуби баёни муошират баробари чунин вожаҳо унсурҳои луғавии танҳо хоси забони гуфтугӯ: калимаю таъбирҳои маъмули мардумӣ, лафзҳои лаҳҷагӣ, суханони дурушти ғайриадабӣ низ ба кор маравад.

Чунончи, дар муқолимаи қаҳрамонҳои достони «Палатаи кунҷакӣ» Қамар ва Иброҳимҷон аз муродифҳои луғавии беморӣ – касалӣ, кифоя – бас, занг задан – телефон кардан, сухан – гап, зуд – даррав нависанда калимаҳои хоси забони гуфтугӯро (касалӣ, бас, телефон кардан, гап, даррав) интиҳоб намудааст. Таъбирҳои гаранг нақарда, гапа кам кун ва мийя, ки варианти вожаи умумистеъмоли майна аст, исти-

фода мешавад. Унсурҳои луғавии *дурушт* (мийя) ва *тахқиромез* (ходаи гардафшонак, дабба), воситаҳои грамматикӣи ғайриадабӣ (чоят–а, поят–а), гоҳе бо ягон ғарази услубӣ ба гуфтор ворид намудани истилоҳоти илмӣ (хучайраҳои мийя) низ маҳз бо мақсади ба гуфтор хусусияти забони зинда бахшидан, табиӣ ва муассир баромадани ҳазлу шӯҳҳои ду чӯраи қарин, вале дуруштгуфтор ба кор бурда шудаанд.

Дар муоширати аҳли касбу ҳунар, намояндагони соҳаҳои мухталифи илм, техника калимаю истилоҳот, таъбиру ифодаҳои хоси касибӣ, илмӣ, техникӣ ба кор бурда мешаванд. Чунончи, дар ҳамон дoston дар гуфтори Қамар истилоҳоти соҳаи киногарӣ, дар суханронии Хиромон истилоҳоти соҳаи бинокорӣ истифода мешаванд.

Дар забони гуфтугӯии адабӣ худдорӣ қардан аз такрори калима ва кӯшиши ботааммул интиҳоб намуда, бамавқеъ ва ба маъноӣ саҳеҳ қор фармудани калима, ҳангоми табрику таҳният майли суханоройӣ ва тақаллуф мушоҳида мешавад. Аммо дар гуфтори омиёна такрору забонзада шудани калимаю ифодаҳо, аз қабилӣ яъне, яъне; яъне ин ки, яъне ин ки; масалан, масалан; сонӣ, сонӣ ва ғайра калимаю таркибҳои одатшуда, унсурҳои луғавии лаҳҷа, калимаҳои бегона (варваризмҳо), алфози қабех ва ғайра ба қор мераванд.

Дар ин услуби баён ифодаи ҳиссиёту ҳаяҷон бо ёрии нидо, оҳанги гуфтор, саволу хитоби риторикӣ, муносибатҳои гуногуни гӯянда ба воситаи муҳотаб (чӯра, ходаи гардафшонак), калимаҳои модалӣ, воҳидҳои туфайлӣ мушоҳида мешавад.

Дар муоширати озод мубодилаи фикр дар қолаби ҷумлаҳои соддаи дутаркибаи начандон тафсилёфта, яктаркиба, ҷумлаҳои соддаи нопурра, яккалимагӣ, ҷумлаҳои мураккаби пайвасту тобеи бепайвандак, ки ду ё се ҷумлаи соддаро дар бар мегиранд (...ёфтӣ чоята, дароз қарди поята!; ...қасалӣ бас, оҳу воҳ тамом! Дарёб, чӣ овардам; ...қушо, бинем; Фикр қун, ба фикр нақардан одат қарда монӣ, хучайраҳои мийяат шах мешаванд) ифода меёбад.

Ҳангоми гуфтор тартиби муқаррарии аъзоҳои ҷумларо тағйир дода ё аз навъҳои гуногуни такрори калима ғоида бурда бо ёрии задаи мантиқӣ он ҳиссаи ҷумларо, ки маънии муродро дар бар мегирад, таъкид мекунад.

Нотиқ ҳангоми сӯҳбат ё дар ҷамъомаде суҳанронӣ кардан муҳит, авзоъ, майлу рағбат ва рӯҳияи мусоҳиб ё шунавандагонро ба эътибор мегирад, мавзӯи баҳсро ба эҳтиёҷоти онҳо вобаста менамояд, ба қавли Унсуралмаолӣ Кайковус, суҳан бар муроди мардумон меғӯяд, то ки мақсади ғӯянда ҳосил гардад.

Азбаски таъсири лаҳҷаҳо ба забони адабии ҳозираи тоҷик зиёд аст, дар талаффузи вожаҳо, қор фармудани шаклҳои калима (хусусан, дар шаклҳои тасрифии феъл), воситаҳои грамматикӣ алоқаи калимаю ҷумлаҳо (пешоянд, пасоянд, пайвандак) ва тартиби аъзоҳои ҷумла меёри забони адабӣ комилан риоя намешавад. Дар ин бобат безътиной, фориғболӣ ва ғамхорӣ зоҳир накардан ба забони модарӣ ҳам таъсири бад мерасонад.

203. Дар бораи аҳли хонавода, муносибати фарзандон бо падару модар ва бо ҳамдигар иншои мухтасар нависед. Муносибати худатон бо волидайн чӣ гуна аст ва дар дил чӣ ниятҳо дар ҳаққи эшон доред, муфассалтар зикр кунед.

204. Матни зеринро хонда, таъбиру калимаҳои ба дафтар нависед, ки хоси гуфтугӯянд ё бештар дар муошират истифода мешаванд. Қадом унсурҳои луғавӣ ва грамматикӣ ба меъёри забони адабӣ мувофиқ намеоянд, вале нависанда бо ягон мақсади услубӣ ба қор бурдааст.

Нони гарму бӯи хуши онро дӯст медорам. Ҳаловати аҷиб мебахшад ба ҷони хастаи ман бӯи нон! Кампири Бадалмоҳ низ аз ман монданӣ надорад.

—Бай, бай! Чита неъмате додаст Худо одамизода! Қурси моҳуш бугӯӣ, моҳ чизе нест, руҳсори садбаргуш бугӯӣ,

гул кадре надора... Ту ира бин, Абӯмансур! – ба ман мурочиат мекунад кампир.

– Ман мебинам.

– Чӣ?

– Ба ростӣ, мебинам.

Кампир ҳам хичолат кашид, ҳам ҳайрону музтар шуд.

– Ҳайрон нашавед, мома. Ба Худо, курси моҳтоби дасти шуморо баръало мебинам... Рухсораи гулгуни модарамро низ мебинам. Чашмони ҳайратзадаи шуморо ҳам.

Ҳис мекардам, ки момаи пир боз ҳам мутаҳайиртар ба ман нигоҳ мекунад.

– Шумо ин қадар ҳайрон нашавед, мома, – бо табассум мурочиат кардам ба вай, – ман ҳатто даҳони бедандони шуморо низ мебинам.

– Э, биё, аҳмақум накун, – хандид кампир. – Ҳазлои бебезб дорӣ-да. Маҳ, хубуш, ин як даҳан наона бихо (С.С.).

? 1) Дар муколама «*Бай, бай!*», «*Чӣ?*», «*Ба ростӣ, мебинам*» кадом навъи чумлаанд ва дар нутқ бо чӣ мақсад кор фармуда шудаанд?

Сухани муаллиф аз нутқи айнан нақлшуда бо кадом аломатҳои китобат чудо карда шудааст?

3) Чаро пеш аз калимаҳои Абӯмансур ва Мома вергул гузошта шудааст?

205. Дар матни зерин кадом унсурҳои услуби публицистӣ ва бадеӣ бо ҳам омезиш ёфтаанд? Сархатхоро чӣ бо якдигар алоқаманд кардааст ва чумлаҳо дар дохили сархат бо кадом воситаҳои луғавӣ ва грамматикӣ алоқаманд шудаанд?

Прометей оташро аз маскани худо – Олимп дуздида, ба одамон баргардонид. Зевс дар ғазаб шуд, ба сари одамони маъсум дарду балои бисёреро фиристод. Пас фармуд, ки Прометейро ба яке аз бузургтарин, баландтарин ва дастнорастарин(3) харсангҳои(2) Қавқоз(6) занҷирбанд(2) кунанд. Синаашро бо найза бишкофанд. Уқоби азимеро фармуд, ки ҳар саҳар ба чигари паҳлавони инсондӯст(2) минқор занад ва онро пора–пора карда хӯрад(4). Уқоб

хамин тавр мекард. Лекин шаб ки фаро расид, чойи ко-
стаи чигар боз пур мешуд, бар пайкари таҳамтан боз чон
медамид(4).

Прометей, ба хотири он ки дар хонаи мардум оташ
фурузон бошад, ҳазорон сол бо ҳамин минвол ранҷ ме-
кашид(4). Оқибат Ҳироқли(6) паҳлавон уқобро кушта,
Прометейро аз шиканча раҳо намуд.

Дар Юнон ҳар сол чашни Прометей барпо мегардад.
Қавонон, мардону занон машъалаҳои фурузон бардошта
дар кӯчаву хиёбонҳо метозанд.

Ҳар гоҳ ки бозиҳои варзишии байналхалқии олимпӣ
барпо шуд, оташи олимпиадаро аз ҳамон Олимпии бостонӣ
меоранд(4) (Ф.М.).

? 1) Сархати сеюмро таҳлили сарфӣ (морфологӣ)
кунед.

2) Дар ҷумлаи «Уқоб ҳамин тавр мекард» ҷонишини
хамин тавр бо феъли ёвари кардан омада, ба кадом амал
ишора кардааст?

**Супоришҳо доир ба такрори мавзӯҳои матн, ус-
лубиёт ва такмили малакаи хаттию шифоҳӣ ифода
кардани фикр**

**206. Матнро навишта, ба пурсишҳои тестӣ хаттӣ ҷавоб
диҳед:**

М а т н:

Бузургмехрро пурсиданд:

– Сабаб чӣ буд, ки подшоҳи Оли Сосон вайрон гашт?

Гуфт:

– Сабаб дар ду чиз буд: яке он, ки Оли Сосон корҳои
бузург ба кордони хурд ва нодон гумошта буданд ва дигар
он, ки аҳли донишу хирадмандонро харидорӣ накарданд
ва кор ба нодону кӯдакон гузоштан ва ин ҳар ду ро
до-
ниш набошад.

1. Дар ин матн фикр чӣ тарз ифода ёфтааст?

а) ба тариқи тасвир;

б) хабар (иттилоъ) додан;

в) муҳокима.

2. Матн чӣ гуна мавзӯро дар бар мегирад?

а) иҷтимоию сиёсӣ;

б) моддию маишӣ;

в) фарҳангӣ.

3. «Бузургмеҳрро пурсиданд» кадом хели ҷумлаҳои соддаи яктаркиба аст?

а) муайяншаҳс;

б) номуайяншаҳс;

в) умумишаҳс;

г) бешаҳс.

4. Дар ифодаҳои «Бузургмеҳрро пурсиданд» ва «Аз Бузургмеҳр пурсиданд» кадом воҳидҳои забон ҳаммаъно (синоним) шудаанд?

а) унсурҳои луғавӣ (калимаҳо);

б) воҳидҳои фразеологӣ;

в) унсурҳои калимасозӣ;

г) воҳидҳои наҳвӣ (ҷумлаҳои содда).

5. Дар ҷумлаи «...Оли Сосон корҳои бузург ба қордони хурд ва нодон гумошта буданд» аз кадом имконоти услубии муассир ифода қардани фикр истифода шудааст?

а) сермаъноии калимаҳо;

б) калимаҳои ҳамгуна (омонимҳо);

в) муқобилҳо (синонимҳо);

г) калимаҳои муқобилмаъно (антонимҳо).

М а т н:

1. Дарёбод ором буд. 2. Оромии ин чоро танҳо садои гурриши оби Зарафшон вайрон мекард. 3. Лекин садои об бо овози хониши бедонаҳои дар байни алафзорҳо ҳаракаткунанда омехта як мусиқии ба гӯш фораморо ба вучуд меовард (С.А.).

1. Матн ба кадом услуби нутқ тааллуқ дорад? – а) қорғузори расмӣ, б) илмӣ, в) бадеӣ, г) рӯзноманигорӣ, ғ) муошират.

2. Фикр дар он чӣ тарз ифода ёфтааст? – а) нақл, ҳикоят, б) тасвир, в) муҳокима.

3.«садои гурриши оби Зарафшон» кадом навъи ибора аст? – а) исмӣ, б) сифатӣ, в) сифати феълӣ, г) зарфӣ.

4.«дар байни алафзорҳо ҳаракаткунанда» кадом навъи ибора аст? – а) исмӣ, б) сифатӣ, в) сифати феълӣ, г) зарфӣ.

5.«ба гӯш форам» кадом навъи ибора аст? – а) исмӣ, б) сифатӣ, в) сифати феълӣ, г) зарфӣ.

6.Чузъҳои иборати «ба гӯш форам» бо кадом навъи алоқаи нахвӣ бо ҳам омадаанд? – а) пайваст, б) тобеи изофӣ, в) вобастагӣ, г) ҳамроҳӣ.

7.Чумлаи якум кадом навъи сохтори чумлаи содда аст? – а) яктаркибаи хуллас, б) яктаркибаи тафсилӣ, в) дутаркибаи хуллас, г) дутаркибаи тафсилӣ.

8.Чумлаи дуҷум кадом навъи сохтори чумлаи содда аст? а) яктаркибаи хуллас, б) яктаркибаи тафсилӣ, в) дутаркибаи хуллас, г) дутаркибаи тафсилӣ.

9.Чумлаи сеҷум аз лиҳози сохт чӣ гуна аст? – а) содда, б) мураккаби пайваст, в) мураккаби тобеъ, г) мураккаби омехта.

10.Дар кадом чумлаи матн боло соҳиби амалу ҳолат таъкид ёфтааст? – а) дар чумлаи якум, б) дар чумлаи дуҷум, в) дар чумлаи сеҷум.

11.Дар матн хабарҳои чумлаҳо бо шаклҳои замони кадом сифати феъл ифода ёфтаанд? – а) хабарӣ, б) амрӣ, в) шартӣ хоҳишмандӣ, г) эҳтимолий.

12. Пайвандаки хилофии «лекин» чӣ гуна вазифаро адо кардааст? – а) аъзоҳои чумларо бо ҳам пайвастааст, б) чумлаҳои соддаро бо ҳам алоқаманд кардааст, в) чумлаҳои мустақилро ба ҳам алоқаманд карда матн сохтааст.

13.Калимаҳои «гурриш» ва «хониш» аз лиҳози сохт чӣ гунаанд? – а) содда, б) сохта, в) мураккаб, г) таркибӣ.

14.Дар калимаи «алафзорҳо» – зор чӣ гуна пасванд аст? – а) калимасоз, б) шаклсоз, в) шаклсозу калимасоз.

15.Дар калимаи «алафзорҳо» – ҳо чӣ гуна пасванд аст? – а) калимасоз, б) шаклсоз, в) шаклсозу калимасоз.

16.Калимаи «ҳаракаткунанда» кадом шакли замони сифати феъл аст? – а) гузашта, б) ҳозира, в) ҳозираи муайян, г) оянда.

17.Аз лиҳози ҳусни баён кадом тарзи ифода баҳтар аст? – а) ...овози хониши бедонаҳои дар байни алафзорҳо

ҳаракаткунанда, б) ...овози хониши бедонаҳое, ки дар байни алафзорҳо ҳаракат мекарданд.

18. Муродифҳои садо ва овоз аз кадом ҷиҳат фарқ меку- нанд? – а) тобиши маъно, б) обуранги услубӣ, в) обуранги ҳиссӣ, г) обуранги замон.

207. Шеърро беғалат, бурро ва таъсирбахш қироат кунед ва ба пурсишҳо посух диҳед.

Агар аз ғиря қардан об мешуд дил, дили ман буд,
Ба сели ашк мешуд ғарқ манзил, манзили ман буд.
Агар осон намегардид мушқил, мушқили ман буд,
Ба зери мавҷи дарё монда соҳил, соҳили ман буд.

Агарчи мурдани фарзандро дар ҷанг дидам ман,
Агарчи борҳо бегонаи дилтанг дидам ман,
Ба умеде ки бинам чоҳқанҷоро ба зери чоҳ,
Намурдам, гарчи бо чашмам аҷал ҳар ранг дидам ман.

Намурдам, зистам, фарзанди хурдамро қалон қардам,
Шаби тӯйи арӯсӣ ашки шодиро равон қардам.
Гумон қардам, оби дида марҷон ғашт, марҷонро
Ба келин пешкаш қардам, дуо чун модарон қардам.

Надорам тоқати доғи писар дидан дигар ҳарғиз,
Саросар сӯхтори пуршарар дидан дигар ҳарғиз,
Ба ҳар як хона тифли бепадар дидан дигар ҳарғиз,
Ҳаёти одамиро дар хатар дидан дигар ҳарғиз! (М.Т.)

1. Матн ба кадом услуби баён тааллуқ дорад?

- а) расмӣ;
- б) илмӣ;
- в) бадеӣ;
- г) публицистӣ (рӯзноманигорӣ).

2. Муродифҳои луғавии келин ва арӯс аз ҳамдигар чӣ фарқ доранд?

- а) бо тобиши маъно;
- б) обуранги услубӣ (гуфтугӯӣ ва адабии китобӣ);

- в) обуранги ҳиссии мусбату манфӣ;
- г) обуранги замон (гузаштаю имрӯза).

3. Дар ифодаҳои «об мешуд дил» ва «сели ашк» кадом чузъҳо ба маънои маҷозӣ омадаанд?

- а) «об мешуд» ва «сел»;
- б) «дил» ва «ашк».

4. Дар кадом матн фикр ба тариқи таъкид ифода ёфтааст?

а) Дар ҳамаи он дарсхониҳо ба ман омӯхтани ҳисоби абҷад ва хондани шеърҳои тоҷикӣ хуб таъсир карда буд;

б) Дар ҳамаи он дарсхониҳо ба ман танҳо ду чиз хуб таъсир карда буд: яке – омӯхтани ҳисоби абҷад, дигаре – хондани шеърҳои тоҷикӣ.

208. Як нафар ҳамсабақи худро интихоб намуда, дар бораи ӯ маълумот гирд оварда, тавсифнома (характеристика) нависед. Дар он бояд аввал ному насаб, рӯзу моҳу соли таваллуд, сипас кай ва ба кадом мактаб рафта, чӣ тарз таҳсил кардан, бештар ба кадом фанҳо майлу рағбат зоҳир намудан, ҳислату сифатҳои маънавий, муносибати вай бо аҳли хонавода, ҳамсинфон, дӯстони наздик ва муаллимон зикр гардад.

209. Дар мавзӯи таҳлили ғоявию бадеии ягон шеър, дoston, ҳикоя, повест ё образи асари бадеӣ, ки шумо мутолиа кардаед, иншо нависед (чунончи, дар мавзӯи «Образи модар (ё падар) дар ашъори Мирзо Турсунзода»). Дар бораи хусусиятҳои забону услуби он ҳам мухтасар маълумот диҳед.

210. Дар мавзӯи вазъи таҳсил, одобу ахлоқ ва муносибати хонандагонии синфатон бо ҳамдигар ва бо устодон мусоҳиба кунед. Барои ин бо чанд саволи пешакӣ тайёр кардаатон бо яке аз муаллимон ва маъмурияти мактаб муроҷиат кунед. Ҷавобҳоро навишта, таҳлил намуда, натиҷаи ба даст омадари беғалат, бурро ва равшан ба аҳли синф баён кунед. Чунин амал часорат

ва рағбати шуморо ба хунари суханварӣ зиёд мекунад.

211. Мардум «Ба як чавон чил хунар кам аст», «Гирди номи падар чӣ мегардӣ? Падари хеш бош» гуфтаанд. Шумо ба кадом касб майл доред? Аз чӣ сабаб ҳамин пеша ба шумо маъқул аст? Кӣ шудан ва умри азизи худро ба чӣ касбу кор бахшидан мехоҳед? Ҳамин гуна андешаҳоятонро ба рӯйи қоғаз оваред. Ин мешавад иншои шумо дар мавзӯи озод.
212. Шояд боре бо ягон сабаб ба ҷое сафар карда бошед. Ҳангоми сафар манзараҳои кӯҳсор, обҳои мусаффоӣ, чашмасор, рӯдҳои кӯҳии пуртуғён шуморо мафтун карда бошанд, ё дар ин сафар бо шахси наҷибе вохӯрдаед, ки дар шумо таассуроти нек боқӣ гузоштааст, ё ғайри чашмдошт, шоҳиди воқеа ё ҳодисае шудаед, ки умрбод дар лавҳи хотири шумо нақш бастааст. Агар ягон лаҳзаи он сафарро ё таассуроте, ки аз он бардоштаед, муфассал навишта, такрор ба такрор бо овоз хонда, қалам зада, мазмуни варианти охириро ба касе моҳирона ҳикоят кунед, бо ҷону дил мешунавад, чизе меомӯзад, завқ мебарад. Ин мешавад хотираҳои сафар ва як машқи суханварӣ.
213. Китоб ҳам ба охир расиду супоришҳо низ. Аммо як мавзӯё боқӣ монд, ки чизе нанавиштан асло мумкин нест. Сарлавҳаи он ҳам аҷиб: Падруд, оғӯши гарми мактаб! Падруд, ёздаҳ соли умри ширини мактабхониам! Ассалом, мактаби дигар, мактаби озмоишҳои саҳт – мактаби ҳаёт!

Ихтисораҳо:

- А.А. – Абдусалом Атабоев
А.Б. – Абдумалик Баҳорӣ
А.Д. – Абдусалом Дехотӣ
А.С. – Абдулҳамид Самадов
А.Н. – Абдуманнон Насриддинов
А.Ш. – Аминҷон Шукӯҳӣ
И.Н. – Иноят Насриддин
Л.Ш. – Лоик Шералӣ
М.М. – Максудҷон Мирбобоев
М.Т. – Мирзо Турсунзода
М.Н. – Мутеулло Начмиддинов
М.Ш. – Муҳаммадҷон Шакурӣ
М.Қ. – Муъмин Қаноат
П.Т. – Пӯлод Толис
Р.Ғ. – Раззоқ Ғаффоров
Р.Ҷ. – Раҳим Ҷалил
Р.Ҳ. – Раҳим Ҳошим
С.А. – Садриддин Айнӣ
С.С. – Саидалӣ Саид
С. Ғ. – Самад Ғанӣ
С.У. – Сотим Улуғзода
Т.З. – Турақул Зехнӣ
Ў.К. – Ўрун Кӯҳзод
Ф.А. – Фатҳуллои Азиз
Ф.М. – Фазлиддин Муҳаммадиев
Ф.Н. – Фотеҳ Ниёзӣ
Х.А. – Хуршеди Атоулло
Ҳ.Ю. – Ҳабиб Юсуфӣ
Ҳ.К. – Ҳаким Карим
Ҷ.И. – Ҷалол Икромӣ
Ш.Ҳ. – Шаҳобиддини Ҳакназар
Ш.Р. – Шарофиддин Рустамов

ТАВСИЯИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ

1. Айни С. Номаи саркушода ба рафиқ Толис: Сарнавишти форсии тоҷикии фарорӯд дар садаи бисти мелодӣ. – Душанбе: Деваштич, 2005. – С. 76–85.

2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Ҷ.1 – Душанбе: Дониш, 1985.

3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Ҷ.2 – Душанбе: Дониш, 1986.

4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Ҷ.3 – Душанбе: Дониш, 1989.

5. Ғаффоров Р. ва дигарон. Услубшиносӣ. 10–11. – Душанбе: Ирфон, 1995.

6. Забон ва истиқлол (Маҷмӯаи мақолаҳо). – Душанбе, 2001.

7. Забони тоҷикӣ. 10. – Душанбе: Маориф, 1993.

8. Зеҳнӣ. Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Дониш, 1987.

9. Камолиддинов Б. Сухан аз баҳри дигарон гӯянд. – Душанбе: Интерньюс, 2001.

11. Камолиддинов Б. Ҳусни баён. – Душанбе: Ирфон, 1989.

12. Қодиров Б. Коргузорӣ ва дафтардорӣ. – Хучанд, 2000.

13. Қосимова М.Н. Сухан бояд ба дониш дарҷ кардан. – Душанбе: Хумо, 2005.

14. Маданияти сухан (Маҷмӯаи мақолаҳо). – Душанбе: Маориф, 1990.

15. Маъсумӣ Н. Чаҳонбинӣ ва маҳорат. – Душанбе: Ирфон, 1966.

16. Рустамов Ш. Мушкилоти синтаксис. – Душанбе: Маориф, 1988.

17. Сухандонон сухан санчида гӯянд. – Душанбе: Обтима, 2005.

18. Тоҷиев Д.Т. Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1982.

19. Хаскашев Т.Н. Фонетикаи забони адабии тоҷик. – Душанбе: Маориф, 1989.

20. Холиқназар У. Ғалат менависем. – Душанбе, 2000.

21. Шакурӣ. М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад. – Душанбе: Ирфон, 2005.

МУНДАРИЧА

Сарсухан.....	3
ТАКРОРИ МАВЗЎЪҲОИ ГУЗАШТАИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ	
Фонетика (овошиносӣ), имло ва талаффузи сарех (орфоэпия)	5
Лексика	14
Таркиби луғавӣ	17
Сермаъной.....	20
Омоним (ҳамгуна).....	24
Вожаҳои наздикталаффуз (паронимҳо).....	26
Муродифот (синонимҳо)	28
Муродифоти воҳидҳои дигари забон	36
Антоним	38
Фразеология	42
Калимасозӣ.....	48
Морфология (сарф) ва имло	55
Исм	56
Сифат.....	60
Шумора	63
Ҷонишин	65
Феъл.....	69
Зарф	72
Пешоянду пасоянд	76
Пайвандак	78
Синтаксис (наҳв) ва аломати китобат.....	81
Ибора.....	82
Ҷумла.....	85
Хелҳои ҷумлаҳои содда.....	91
Таҷзияи маъноии ҷумла ва тартиби калима.....	100
Ҷумлаҳои мураккаб.....	105
Муродифоти наҳвӣ.....	108
Аломати китобат дар ҷумлаҳои мураккаб	115
ЗАБОНИ АДАБИИ ТОЧИК	118
МАТН ВА СОҲТОРИ НАҲВИИ ОН	130
УСЛУБШИНОСӢ ВА ҲУСНИ БАӢН	
ЧИРО МЕОМУӢЗАД?.....	157
Услубҳои забон	159

Услуги бадеӣ	165
Услуги рӯзноманигорӣ (публисистӣ).....	182
Услуги расмӣ.....	196
Номанигорӣ (муросалот)	202
Услуги илмӣ	206
Услуги муошират.....	211
Супоришҳо доир ба такрори мавзӯҳои матн, услубӣ ва тақмили малакаи хаттӣ ва шифоҳӣ ифода кардани фикр.....	217
Ихтисораҳо	223
Тавсияи адабиёти илмӣ.....	224

Бахриддин Камолиддинов

ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Жалпы бiлiм беретiн мектептiң
11-сыныбына арналған оқулық

(тәжік тiлiнде)

Құрастырушы *З.У. Хасанова*

Редакторы *С. Нуралиев*
Көркемдеушi редакторы *Н. Тазабеков*
Техникалық редакторы *З. Бошанова*
Компьютерде беттеген *Д. Мансурова*

Корректорлары
№35 Б.Ғафуров атындағы мектептiң директоры
Т.С. Михридинова,
филолог-маман (тәжік тiлi), директордың оқу iсi жөнiндегi
орынбасары *Г. Акрамова*

Теруге 10.12.2011 жіберілді. Басуға 17.06.2013 қол қойылды.
Қалыбы 84x108 $\frac{1}{32}$. Офсеттік қағаз. Қаріп түрі «Times New Roman
Tj». Офсетті басылым. Есепті баспа табағы 14,25.
Шартты баспа табағы 11,97. Таралымы 222 дана. Тапсырыс №

Қазақстан Республикасы. «Жазушы» баспасы.
050009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.